ISSN 2278-3199

Volume- 08, Issue -01, January - June 2019

A Half Yearly Peer Reviewed Multidisciplinary
National Research Journal of Social Sciences & Humanities...

National Journal on ...

SOCIAL ISSUES AND PROBLEMS

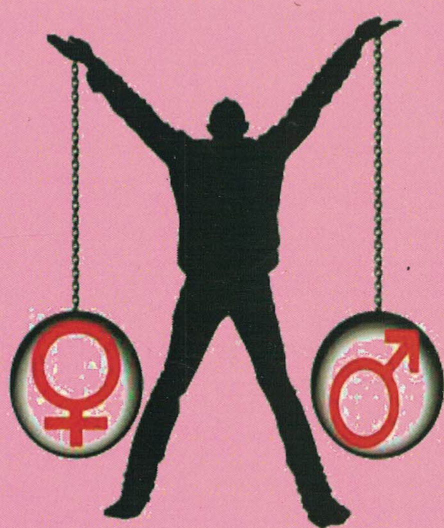

Gondia Education Society's

SETH NARSINGDAS MOR ARTS, COMMERCE &
SMT. GODAVARI DEVI SARAF SCIENCE COLLEGE

TUMSAR, DIST. BHANDARA - 441912.

journal website- www.journalsnmcsip.org.in

ISSN 2278-3199

Volume - 08, Issue - 01, January - June, 2019.

A Half Yearly Peer Reviewed Multidisciplinary National Research Journal of Social Sciences & Humanities

National Journal on......

SOCIAL ISSUES AND PROBLEMS

Chief Editor

Dr. C. B. Masram

Principal

S. N. Mor Arts, Commerce & Smt. G. D. Saraf Science College,

Tumsar Dist. Bhandara.

Editor

Dr. Rahul Bhagat

Associate Professor &Head Department of Sociology,

S. N. Mor Arts, Commerce & Smt. G. D. Saraf Science College,

Tumsar Dist. Bhandara - 441912

Published By

DEPARTMENT OF SOCIOLOGY

S. N. MOR ART, COMMERCE & SMT. G. D. SARAF SCIENCE COLLEGE,

TUMSAR, DIST. BHANDARA - 441912.

Email-principalsnmorcollege@rediffmail.com / rjbhagat1968@yahoo.co.in

Website - www.snmorcollege.org.in

Phone No. - 07183-233300 / 07183-233301 Mobile - 09422113067 / 09420359657

A Half Yearly Peer Reviewed Multidisciplinary National Research Journal of Social Sciences &Humanities....

'Social Issues and Problems'

EDITORIAL BOARD

Chief Editor: Dr. C. B. Masram,

Principal, S. N. Mor Art, Commerce & Smt. G. D. Saraf Science College, Tumsar, Dist. Bhandara.

Editor: Dr. Rahul Bhagat,

S. N. Mor Art, Commerce & Smt. G. D. Saraf Science College, Tumsar, Dist. Bhandara.

Editorial Advisory Board -

Dr. Pradeep Aglave, *Head, P. G. Dept. Dr. Ambedkar Thought, R. T. M. N. U., Nagpur.*
Dr. Suresh Waghmare, *Head Dept. of Soci., Rajshree Shahu Maharaj College, Latur (MS)*
Dr. Jagan Karade, *Head Department of Sociology, Shivaji University, Kolhapur (MS)*
Dr. Sanjay Salunkhe, *Department of Sociology, D. B. A. M. University, Aurangabad (MS)*
Dr. R.N. Salve, *Department of Sociology, Shivaji University, Kolhapur, Dist. Kolhapur.(M.S.)*
Dr. Sujata Gokhale, *Head Dept. of Sociology, S. N. D. T. University, Mumbai (MS)*
Dr. Shivcharan Meshram, *Principal, Kamla Nehru Govt. Girls College, Balaghat (MP)*
Dr. B. K. Swain*, Head Department of Sociology, R. T. M. Nagpur University, Nagpur.*
Dr. Smita Awchar, *Professor, D. B. A. Marathwada University, Aurangabad (MS)*
Dr. Prakash Bobde, *Ex. Professor and Head, Dept. of Sociology, R. T. M. N. U., Nagpur.*
Dr. Ramesh Makwana, *Department of Sociology, Sardar Patel University, Gujrat.*
Dr. M. B. Bute, *Principal, Santaji Mahavidhyalaya, Nagpur.*
Dr. Ashok Kale, *Principal, M. B. Patel College, Deori Dist. Gondia (MS)*
Dr. Anil Surya, *President, S. M. S. New Delhi.*
Dr. Kalyan Sakharkar, *Head Dept. of Sociology, P. N. College, Pusad Dist. Yeotmal (MS)*
Dr. Arun Chavhan, *Head Dept. of Sociology, Vidhyabharti Mahavidhyalaya, Amrawati (MS*
Dr. Mahendrakumar Jadhao, *Head Dept. of Sociology,Night College of Arts & Commerce, Kolhapur.*

Editorial Board Member -

Dr. R. K. Dipte, *Dept. of English, S. N. Mor College, Tumsar.*
Prof. R. U. Ubale, *Dept. of Marathi, S. N. Mor College, Tumsar.*
Prof.R. O. Belokar, *Head Dept. of Pol. Science, S. N. Mor College, Tumsar.*

Associate Editors -

Dr. Saroj Aglave, *Head, Dept. of Sociology, Mahila Mahavidhyalya, Nandanvan, Nagpur.*
Dr. Dipak Pawar, *Head, Dept. of Sociology, Women's College, Nandanvan, Nagpur.*
Dr. M. V. Kolhe, *Principal, Br. Sheshrao. Wankhede College, Mohapa, Disi. Nagpur.*
Dr. Nalini I. Borkar, *Dept. of Sociology, Arts & Commerce Degree College, Petrolpump, (Bhandara)*
Dr. P. H. Gajbhiye, *Head, Dept. of Sociology,N.P. Shivaji College, Mowad Dist.Nagpur*
Prof. Priyadarshan Bhaware, *Head, Dept. of Sociology.,Badrinarayan Barwale College, Jalna*
Dr. Rajendra Kamble, *Head, Dept. of Sociology., Indira Gandhi College, Kalmeshwar, Nagpur*
Prof. Jayendra Pendse, *Head, Dept. of Sociology, Sevadal Mahila College, Nagpur.*
Dr. Prakash Sonak*, Head, Deptt. of Sociology, Yeshoda Girls College, Nagpur.*

PEER REVIEW COMMITTEE

Dr. Sai Chandrmouli T. (English), *Railway Degree College, Secundrabad (AP)*

Dr. Balvindarsing Ghotra (English), *Govt. P. G. College, Jind (Haryana)*

Prof. J. V. N. Rao, (English) *S. N. Mor College, Tumsar Dist. Bhandara.*

Dr. Bhushan Ramteke (Marathi), *Suwalal Patni Mahavidhyalaya, Pulgaon, Dist. Wardha.*

Dr. Shailendra Lendhe (Marathi), *R. T. M. Nagpur University., Nagpur.*

Dr. Guruprasad Pakhmode, (Marathi) *Pragati Mahila College, Bhandara.*

Dr. Hariprasad Chourasiya (Hindi) *Principal, M. B. Patel College, Salekasa.*

Prof. Gajanan Polenwar, (Hindi) *Arts, Commerce College, Koradi.*

Prof. Mastan Shaha, (Hindi), *Department of Hindi,N. M. D. college, Gondia.*

Dr. R. R. Sinha (Sociology) *Head Dept. of Sociology, Hislop College, Nagpur.*

Dr. Sanjay Dudhe (Sociology), *Arts, Commerce College, Koradi Nagpur.*

Dr. Ashok Borkar (Sociology), *R. T. M. Nagpur University, Nagpur.*

Dr. S. S. Bahekar (Geography), *Principal, S. S. Girls College, Gondia.*

Dr. Deva Bisen (Geography), *M. B. Patel College, Deori Dist. Gondia*

Dr. Tarachand Gedam (History) *Sant Gadge Maharaj College, Hingna.*

Dr. Mubarak Qureshi (History), *G. B. Mahila College, Tumsar Dist. Bhandara.*

Dr. D. D. Kapse (History), *Samarth College, Lakhani Dist. Bhandara.*

Dr. Madhuri Nasre (Home Economics) *S. S. Girls College, Gondia.*

Dr. Vidhya Thawakar (Home Economics), *Ashok Moharkar College, Adyal.*

Prof. Subha Ghadge, (Home Economics)*, J. M. Patel College, Bhandara.*

Prof. Vikas Jambhulkar (Political Science)*, R. T. M. Nagpur University, Nagpur.*

Prof. Atul Kadu (Political Science)*, Bhiwapur Mahavidhyalaya, Bhiwapur.*

Dr. Sharda Mahajan (Political Science) *N. M. D. College, Gondia.*

Dr. S. S. Meshram (Economics), *J. M. Patel College, Bhandara.*

Dr. Manoj Sonkusre (Economics), *M. B. Patel College, Sakoli.*

Dr. Anuradha Patil (Social Work)*, Manavlok Social Work College, Ambejogai.*

Dr. B. R. Deshmukh (Social Work), *G. N. Aazad Social Work College, Pusad.*

Dr. Sanjay Aagashe (Phy. Edu.) *S. N. Mor College, Tumsar.*

The Editors or Publisher do not assume responsibility for the opinions expressed by the authors of the papers.

लेखकांना सूचना

- राष्ट्रीय शोध पत्रीका 'सोशल इश्यूस ॲन्ड प्रॉब्लेम्स' चा अंक वर्षातून दोन वेळा जून व डीसेंबर महिन्यात प्रकाशित होईल. या अंकासाठी प्राध्यापकांनी आपले लेख/संशोधन निबंध पाठवितांना जून च्या अंकासाठी 30 मे पर्यंत व डीसेंबर च्या अंकासाठी 30 नोव्हेंबर पर्यंत किंवा त्याआधी पाठवावेत.
- या शोधपत्रीकेसाठी समाजविज्ञान व कला शाखेतील सर्व विषयाशी संबधीत संशोधन निंबध/लेख मराठी/हिंदी/इंग्रजी यापैकी कोणत्याही भाषेत लिहलेला असावा. या शोधपत्रीकेसाठी पाठविलेला लेख इतरत्र कोठेही प्रसिध्द झालेला किंवा प्रसिध्दीसाठी पाठविलेला नसावा.
- प्रसिध्दीसाठी पाठवावयाचे लेख/संशोधन निबंध संगणकीय अक्षरजुळणी करून ई–मेल व्दारा पाठवावे. यासाठी मराठी व हिंदी फॉन्ट कृती देव–14 व इंग्रजीसाठी टाईम्स न्यू रोमण हे फॉन्ट वापरावे. संगणकीय लेखाची मुद्रीत प्रत स्वतंत्र टपालाने संपादकाच्या पत्यावर पाठवावे.
- प्रकाशनासाठी पाठविलेले संशोधनात्मक लेख विशेष करून संकल्पनात्मक व विश्लेषणात्मक असावेत. आढाव्यात्मक नसावे व लेखाची कमाल शब्दमर्यादा 3000 शब्दापर्यंत असावी. लेखाचा थोडक्यात सारांश लेखाच्या सुरूवातीलाच असावा. लेखामध्ये तक्ते व आकृत्या मर्यादित असाव्यात.
- लेखातील टीपा लेखाच्या अखेरीस द्याव्यात. संदर्भ ग्रंथाची यादी, लेखकाचे आडनांव, ग्रंथाचे शिर्षक, प्रकाशकाचे नांव, प्रकाशन वर्ष, व संदर्भाचा पृष्ठ क्रमांक देण्यात यावा. एखाद्या लेखाचा संदर्भ द्यावयाचा असल्यास लेखकाचे आडनाव, प्रकाशनाचे वर्ष, लेखाचे शिर्षक अवतरण चिन्हात, संपादकाचे नांव, प्रकाशकाचे नाव तसेच नियतकालिकामध्ये प्रकाशित झाला असल्यास लेखाच्या शिर्षकानंतर नियतकालिकाचे नांव, प्रकाशनाचा सप्ताह, महिना, वर्ष, संदर्भ पृष्ठ क्रमांक या पध्दतीने असावेत.
- या शोधपत्रिकेसाठी पाठविण्यात येणारे सर्व लेख त्या–त्या विषयाच्या तज्ञ व्यक्तीकडे परिक्षणासाठी पाठविण्यात येतील. परिक्षकांनी मान्य केलेल्या शोध निबंधानांच प्रकाशित केले जाईल. परिक्षकांनी अमान्य केलेले लेख/शोधनिबंध प्रकाशित केले जाणार नाही. परिक्षकांनी एखाद्या लेखाच्या संदर्भात दुरूस्ती संबधीच्या काही सूचना केल्यास त्या सूचनेनूसार लेखामध्ये दुरूस्ती करण्याचे अधिकार संपादकांना राहतील.
- राष्ट्रीय शोधपत्रिका 'सोशल इश्यूस ॲन्ड प्रॉब्लेम्स' या पत्रिकेतील लेखाच्या/शोधनिबंधाच्या प्रकाशनाबाबत संपादक मंडळाचा निर्णय अखेरचा राहील.

A Half Yearly Peer ReviewedMultidisciplinary National Research Journal of Social Sciences &Humanities....

'Social Issues and Problems'

- CONTENTS –

Sr. No.	Title of Paper	Author Name	Page No.
1.	Atrocities against Dalit Women	Praveen Ghodeswar	…1
2.	Issues and Problems of Youth in the Technical Institutes ….	Pauly Morely	… 4
3.	Need of Effective Environmental Education ……	Dr. C. P. Rotele	… 7
4.	Identity of Scheduled Caste in Marathwada Region ….	Dr. N. T. Kamble	… 11
5.	Prostitution and Violence against the Women …..	Dr. Aarti Pawar	… 15
6.	Importance of Balance Diet and Nutrition in Sport …..	Prof. V.T.Ninave	… 20
7.	Impact of GST on Service Sector	Dr. K. K. Lende	… 22
8.	ईव्हीएम से चुनाव करने से भारतीय लोकतंत्र समाप्त	डॉ. प्रदीप गजभिये	… 26
9.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर पत्रकारिता इतिहासाचे समाजशास्त्रीय अध्ययन	डॉ. प्रमिला भुजाडे	… 29
10.	सिकलसेल रूग्णांच्या सामाजिक पार्श्वभूमीचे समाजशास्त्रीय अध्ययन	शुभांगी पाटील	… 31
11.	भारतीय अर्थव्यवस्थेतील नोटबंदीची यथार्थता	प्रा. विजय दरवडे	… 34
12.	बाल अपचारिता – आधुनिक भारतीय समाजातील एक आव्हान	डॉ. दिपक पवार	… 36
13.	स्त्रीयांसमोरील शैक्षणिक आव्हाने व उपाय	डॉ. अंजली जोशी	… 39
14.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर व हिंदु धर्म	डॉ. नलिनी बोरकर	… 42
15.	आर्थिक सुधारणा व सहयोगी संघवाद	डॉ. नारायण बालपांडे	… 44
16.	समकालीन भारतात दलितांची स्थिती	डॉ. राहुल भगत	… 46
17.	महाराष्ट्रातील पाणीसमस्या व उपाययोजना	प्रा. सतीश जाधव	… 50
18.	भारतीय लोकशाही समोरील आव्हाने	डॉ. संपदा कुल्लरवार	… 52
19.	महाराणी ताराबाईच्या शौर्याची गाथाः एक ऐतिहासिक दृष्टिकोन	डॉ. प्रमिला भोयर	… 54
20.	नक्षलवादी चळवळः एक सामाजिक अध्ययन	डॉ. जयमाला लाडे	… 56

संपादकीय....

प्रिय प्राध्यापक व विद्यार्थी मित्रांनो,

सेठ नरसिंगदास मोर कला, वाणिज्य व श्रीमती गोदावरी देवी सराफ विज्ञान महाविद्यालय, तुमसर जि. भंडारा येथील समाजशास्त्र विभागातर्फे प्रकाशित होत असलेल्या 'नॅशनल जर्नल ऑन सोशल इश्युज ॲन्ड प्रॉब्लेम्स' या जर्नल ला आज आठ वर्ष पूर्ण होत आहेत. आठव्या वर्षातील हा पहिला अंक. आपले जर्नल पिअर रिव्हयूड आहे. विद्यापीठ अनुदान आयोगाच्या जुलै 2018 च्या नव्या रेग्युलेशननुसार आता जर्नल यु. जी. सी. लीस्टेड नसले तरी ते पिअर रिव्हयूड असेल तरी प्राध्यापकांना अे. पी. आय. मध्ये 10 मार्क मिळणार आहेत. यु. जी. सी. चे हे नोटीफीकेशन यु. जी. सी. च्या वेबसाईटवर आपल्याला पाहायला मिळेल. आता आपले शोधनिबंध प्रकाशित करण्यासाठी यु. जी. सी. लिस्टेड जर्नलची आवश्यकता नाही. आपण या जर्नलसाठी आपले शोधनिबंध पाठवू शकता. आपण आत्तापर्यंत आम्हाला भरपूर सहकार्य केले आहे आणि आपल्या सहकार्यामूळेच आमच्या या प्रयत्नाला भरपूर यश प्राप्त झालेले आहे. आपला लोभ असाच असु द्यावा.

'National Journal on Social Issues and Problems' चे आत्तापर्यंतचे सर्व अंक आमच्या महाविद्यालयाचे संकेतस्थळ www.snmorcollege.org.in व जर्नलची स्वतंत्र वेबसाईट www.journalsnmcsip.org.in या वेबसाईटवर ऑनलाईन उपलब्ध आहेत. वाचक व सदस्यांना ते डाउनलोड करून घेता येईल. यानंतरचा अंक डिसेंबर, – 2019 मध्ये प्रकाशित होत आहे. तेंव्हा या अंकासाठी सुध्दा आपण असेच सहकार्य कराल ही अपेक्षा. अंकाविषयीच्या सर्व प्रतिक्रियांचे स्वागत आहे. धन्यवाद !

मुख्य संपादक	संपादक
डॉ. चेतन मसराम	**डॉ. राहुल भगत**

प्रतिक्रिया पाठविण्यासाठी पत्ता

डॉ. राहुल भगत

समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, सेठ नरसिंगदास मोर कला, वाणिज्य व

श्रीमती गोदावरी देवी सराफ विज्ञान महाविद्यालय,

तुमसर जि. भंडारा – 441912

Email – rjbhagat1968@yahoo.co.in

Mobile – 09420359657, 09834988337

Atrocities against *Dalit* Women

Praveen Ghodeswar, Associate Professor, Student Services Division, YCM Open University, Nashik- 422 222 Maharashtra Contact No. 9403774530

Abstract: *Since ancient times, women are considered to be symbol of power in Hinduism; women are worshiped as 'Goddess' in the Hindu religion, whereas on the other hand they are considered as weaker sections of the society. This reflects the Indian mentality and hypocrisy. The society looks at the women as a weak element in society. The women are expected to always play a secondary role when dwelling in the society. That is why women are often considered ignored-neglected-low and are treated insultingly.The worst case is that of Indian Dalit women. They are the neglected among the neglected community.The place of Dalit women is very different from other women. Untouchability and casteism do not exist in the Indian society by law, but the reality is not so. Untouchability is the practice of denying humanity and self-esteem to a large group in the society. Untouchability is an inauspicious tradition of asserting her existence of a mass community and a refusal of their human rights and fundamental rights. Indian society is a male dominant society; therefore men are not exceptions to this. Because of this, Dalit women are the victims of dual exploitation. They have to bear the torture by both the male groups that of upper-caste as well as the Dalit men. The poverty, secondary place in society, physical weakness and financial dependence, these are the reasons behind Dalit women's multifaceted struggle. She has to fight back at home as well as outside. This article discusses about the unjustly assaults and atrocities the Dalit women face because of the social status due to caste, and the male dominated society*

Introduction: Caste based system is the main feature of the Indian society. The history of atrocities is as old as the caste system. The emergence of the caste system cannot be asserted. Many customs and traditions have been created to preserve this dreadful practice. This arrangement is maintained with the help of sovereigns and supported by the religious system. The *Shudras* and women in India are the victims of exploitation due to caste system. As a result this community became deficient. The life of this deficient community in villages is extremely pathetic. This community has to depend on the higher caste people for fulfilling their basic needs. In the villages this community is socially boycotted for simple reasons. The life of a *Dalit* family or *Dalit* locality is made miserable by socially boycotting them. Their social and economic blockade and impasse is created by prohibiting them from getting labor work in the fields, and essential commodities from the groceries. *Untouchability* is a very poisonous form of exploitation. Generally, Manu is considered the father of the caste system. In his essay 'Castes in India' Dr. Babasaheb Ambedkar has said that "…….could have destroyed the caste system but it is related to production system.'' To destroy caste system we need to change the physical system. Hence Dr. Ambedkar had explained the need for Social Reconstruction.

The responsibility of the maintaining and promoting caste system has been bestowed on women. Fasting has been tied up with various rituals of worship; they are systematically exploited by the caste-wise *panchayat,* in which they do not have any say. All decisions are taken by the men. The one who breaks the customs and rules of caste are punished. Those interested in inter-caste marriages are interrupted. In the *'Khap Panchayat'* those who involve in inter-cast marriages are put to death and it is called 'honor killing'. Inequality is the core of caste system. The *Dalit* women are the most sufferers of this. Men of all castes look down upon their caste than women. *Dalit* men also are no exception, resulting in double exploitation of *Dalit* women. A *Dalit* woman has no equal place in the *Dalit* movements. The leadershipof various *Dalit* organizations, local associations and various groups are primarily with the men. This article throws light up on the socio-cultural, economic and political status of *Dalit* women in India.

The Indian Social Structure: The place of *Dalits* in Indian society is at the lowest. The *Shudras* are at the lowest in the *'Warna* system'. Though there are different opinions about how castes came into existence,it is an extremely important and integral component of the Indian society. In Hindu religion, from Vedic times the principle that all people are born equal is not accepted. Hence the question of dealing the *Dalits* equally does not arise. The alliance of religion and politics gave birth to

feudal system. There is injustice and atrocities on *Dalits* due to the values inculcated by this system.

After independent, India has accepted, ‘One Person-One Value’ policy but this principle does not seem to be woven in social life. Even though there is a change in society today, Indian mentality does not seem to be going to the end of caste. Although there is no *untouchability* in the Constitution, it is not completely exterminated from the behavior. It is deeply rooted in the Indian mindset. Though it is not experienced in its ancient form of ethnicity, it does appear in the modern forms. Dr.Ambedkar has said “Caste discrimination is an illness of mind”. Still Indian Society is not prepared to eradicate caste system.

The incidents of atrocities against *Dalits* are increasing day by day.There is not a single day when there is no news about the atrocities against *Dalits* in the media. Although the North Indian regions are ahead in such cases yet the South and Western regions are not free from such incidents. Despite the fact that Maharashtra of Chhattrapati Shivaji Maharaj, Phule-Shahu-Ambedkar being considered to be progressive a series of such incidents has begun. The incidents such as burning the houses of *Dalits,* beating them, disgracing the *Dalit* women, rape of *Dalit* women, their naked processions, take place in whole of India. Of these 90% incidents are not reported to the police. The police machinery's approach is very insensitive to such incidents. In India the atrocities against the *Dalit* are more in the rural areas than in the urban areas. According to the economists about 40 to 50 % of the *Dalits* are under Below Poverty Line.

The Status of the *Dalit* Women: The status of women today in modern India is full of contradiction. On the one hand we find her marching ahead successfully in various fields and on the other she is the victim of atrocities in the home front. Besides female feticide is taking toll in the well to do and higher strata of the society. The Progressive Maharashtra is leading in this field too. The present culture is a mixture of the feudal system of the olden times and the modern values. This results in all the facilities and rights to certain women and for others the dark side still persist. The fact that most of the women are still awaiting the respect due to them cannot be denied. The worst violation of human rights is the atrocities against women which are to its highest in case of *Dalit* women. The percentage of *Dalit* women among the total women population is 16.3 and they face atrocities like social and economic discrimination along with the sexual harassment. The reasons leading to such incidents are very simple such as getting water from common water supply system, quarrels with the higher class people leads to sexual harassment. “The atrocities today are more cruel and differentiating than before. The remarkable example is that of *Khairlanji* village of Vidarbha-Maharashtra. The atrocities on the *Dalit* women are not normal in nature; they are supported by Caste culture domination along with patriarchal system. There is a feeling of ‘self-justice ’whenever there is ethnic crimes and atrocities on women. If the target is character depressed *Dalit* woman, then there is all the support of her assault by the other than *Dalits*”. (*Dalit* women Fear and Discrimination, Meena Anand, P.68)The *Dalit* women are always the target of the caste structure. Every day there are 3 rape cases on an average.

In the Annual report of National Crime Records Bureau, 2005 it is recorded that 1172 Dalit women were raped. In the Annual report of Scheduled Caste Scheduled Tribes Prevention Act 2002 only 2013 cases are recorded in the year 2001-2002.

The status of the *Dalit* women in India is very complicated. They have to face social, economic, educational, health-hygiene related and political problems. They have to face the discrimination based on caste, class and gender, both by the *Dalits* and the other than *Dalits*. Her constitutional and lawful rights are easily up roared being at the lowest strata in the hierarchy of the caste system.The males of the higher strata of the society take advantage of the helplessness of the *Dalit* women. They are taken for granted and even the demand of the appropriate labour becomes the cause of atrocities. If they ask for their constitutional rights, rights of land, right to property, they are oppressed and injustice done to them. Along with the social and economic rights they have to struggle for the political rights too. The political parties polish the idea of gender equality but in fact they do not give representation to the women of general groups, so the *Dalit* women are out of question. In the villages the leadership opportunity and responsibility is given to the higher class. The 73rd amendment of the constitution offers reservation to the *Dalit* and tribal women. But it is not accepted totally in the rural areas. The higher castes do not agree at all to extend reservation to the *Dalit* women.

Those who would contest are beaten up, oppressed, certain occasions are raped, and efforts are done to prohibit them from contesting. The *Dalit* women then withdraw due to the fear of all these atrocities.Yet those who are elected are not allowed to attend the Panchayat meetings, not allowed to hoist the National Flag, the members boycott the meetings. The young girls are always under the pressure of fear of atrocities. In the Northern India there is tradition of sending the newly wed girl to the males of higher castes. The truth is, the women of higher caste do not give respectful treatment to the *Dalit* women; on the contrary they support the males openly and sometimes secretly, this is the most unfortunate.

Reasons for atrocities and discriminations: As mentioned earlier, the reasons for all the atrocities are very simple. In fact they cannot be the reasons for such atrocities. To mention a few, entering the Hindu temple, gathering water from common water supply point, inter caste marriage, demanding government land, walking on the roads on which the higher class people walk, requesting to fulfil the daily needs, change of religion. This is more so in rural places. Although the slavery has been abolished the *untouchability* still persists. The main reason is the caste is deep rooted in the minds of the people, our philosophy and thinking.

Glimpses of the atrocities:

1. Chimbhala(Taluka-Shreegonda, Dist.Nagar, Maharashtra) 2nd May, 2014- The cremation of 80 years old Lakshmibai a *Matang* women was prevented over the dispute of cremation ground by higher caste people.

2. Kej (Dist. Beed, Maharashtra)11th May, 2014-Ashwini Prabhu Vairage , a minor rape victim belongs to Matang community committed suicide.

3. Katara, Shahadatganj, Dist. Badayu, (UP) 27th May, 2014- Two minor girls gang raped in a dark night, assaulted and hanged to a tree.

4. Adgaon (Dist. Nagar, Maharashtra) 12th June, 2014- The village Adgaon, the upper caste people entered the residence of the *Dalit* lady Sarpanch Rekha Ravsaheb Shirsath, aged 32, was abused, kicked, assaulted and threatened to be killed.

5. Bisauli (Dist. Badayu, UP) 13th June, 2014- A women aged 32, was on the way to purchase medicines, was gang raped by three hooligans, one of them was the son of a police man.

Conclusions: The Indian society is basically patriarchal social system. In this system all together the women from all the castes do not get the equal status to the man. Naturally when the women of higher castes are not respected the question of *Dalit* women being respected does not arise. The disrespect, hate, neglect insult that is suffered by the *Dalit* women cannot be compared. The atrocities faced by the *Dalit* women are polynomial and multilevel. Leave aside the higher caste men, at least the *Dalit* men should treat the *Dalit* women should leave the male dominating nature. If this begins at home the *Dalit* women will get the support and strength to face the outside world. The fight for liberation of *Dalit* should be treated with the same spirit and zeal with which the fight for freedom was fought. Will the *Dalit* women get a respectful life in the 21st Century at least? This is an issue of concern very much!

References:

1. *Jati Pratha and Streeya, Vilas Wagh, Purush Spandan, Deewali Issue 2010*
2. *Len te Khairlaanji: Bhartiy Pitrusattechi Ananyata, Purush Spandan, Deewali Issue 2010*
3. *Dalitaanwaril Atyachar: Parshwbhoomi aani Swarup, Arjun Dangale, Purush Spandan, Deewali Issue 2010*
4. *Dalitaanwaril Atyachar aani Jaat-Samanti Hinsecha Taleband, Devendra Ingale, Pariwartanacha Watsaru, 16th-31st July, 2014*
5. *Violence and Discrimination Done against Dalit Women: A Challenge to Human Rights, Lata Jayraaj, International Journal of Social Science and Interdisciplinary Research, Vol. 2 (4), April 2013*

ISSUES AND PROBLEMS OF YOUTH IN THE TECHNICAL INSTITUTES IN INDIA.

Pauly Morely, Research Scholer, R. T. M. Nagpur University, Nagpur.

Abstract: The purpose of this research paper is to highlight the problems faced by the students in the technical institutes of India. Since Independence, Technical Education System in India has grown into fairly a large-sized system, offering opportunities for education and training in a wide variety of trades and disciplines. Twenty first century India witnessed the mushrooming of professional colleges all over India, due to the liberalization policies of different governments of India. In this research paper, the research scholar would like to focus on the negative aspect of India's Technical Education System with its excessive emphasis on grades, marks, scores, the painful stress and frustration among the student community.

The research here is based on the novel 'Five Point Someone', which narrates the Indian education system, which stultifies students and crushes creativity, by the contemporary writer Chetan Bhagat.

***Key words**: Education, technical institutes, liberalization policy, stress, frustration.*

Introduction:- The new millennium has witnessed unprecedented challenges and opportunities for higher education, arising from the effect of changing policy of liberalization and globalization. Knowledge is increasingly recognized as the force behind economic growth and development in the context of global economy, coupled with the revolution in information technology and communication. The quality of strong talent in information technology has helped the Indian economy. Information Technology is pervasive in all fields of technologies and India has been a leader in information technology training and education. To meet the growingdemands, a large number of private self-financing institutions were established in the country during the last few years. Career opportunities created by these technical institutes in India attracted many students to seek admissions in these institutions. A lucrative job in a multinational company in India or abroad, with a degree from one of these institutes was the sole aim of the parents and the students. Along with these technical institutes, IITs and IIMs were also set up in the country. These premier institutions were considered to be the Centres of Excellence providing world class education. In the era of knowledge based economy, where knowledge is transmitted at a rapid pace, those who have the knowledge are the winners. In the age of globalization, the competition has become very fierce and if one wants to prove his/her talent there should be multifarious potential in a student like the knowledge of science, technology and innovation. Education is the cradle of talented people and human resources and it is also the corner stone of civilization.

Issues and Problems:- The students who get into these premier institutions with high hopes find the whole education system bigotry. The curriculum that is followed in these institutions is outdated not in keeping with the modern trends in education. Our educational system is quite conventional especially in our technical institutes. There is no originality of thought and freedom of expression among the students. The teaching fraternity feel themselves to be dictators and they never allow the students to express their own points of view. These technical institutes must replace the traditional teaching style of 'I teach, you listen', with an approach that develops students' own abilities to collect, select, filter and assimilate information, that inspires students' creativity by developing their own talents and that teaches students how to learn efficiently and actively. The emphasis should be placed on learning methods instead of knowledge accumulation.The students are asked to mug up the subjects in order to score good marks and grades. Learning by doing must be the method of education that is followed in these institutions. This method would help the students in getting rid of mugging. It must support the students to understand the things in a natural way.The observational technique makes the students to observe things manually and come to conclusions. If they fail to do so they are invited to take the help of their classmates and teachers. However in our education system the only aim of the student is to score high grades, passing the exams in flying colours. The limitations of the premier institutions of our country like the IIT are brought out by the contemporary novelist, Chetan Bhagat in his first novel *Five Point Someone.*

This whole IIT system is sick. Because tell me, how many great engineers and scientists have come out of IIT? I mean that is supposed to be the best college in India, the best technology institute for a country of a billion. But has IIT ever invented anything? Or made any technical contribution to India? Over thirty years of IITs, yet, all it does is train some bright kids to work in multinationals, I mean look at MIT in the USA----- what is wrong in the system-----This system of relative grading and over burdening students?.I mean it kills the best fun years of ourlife. But it kills something else. Where is the time for creativity? (Five Point Someone 34-35)

The teaching fraternity in the professional colleges of India should equip themselves with modern technological knowledge and ability to handle students with creativity. They should make students to think beyond text books to discover and invent, thus contributing to the technical development of the country. Human Resource Development should be one of the main objectives of the technical institutes, develop the technical skills and improving the overall competency of the individual. A resourceful person trained through these institutes can enliven the achievements of an organization or the society at large. The young budding technocrats should be encouraged to think creatively beyond the level of the textbooks and curriculum. ChetanBhagat in an article with *Times of India* in 2009 observes:

We don't put talent on the highest pedestal in our country. Talent's status is below that someone with connections, hereditary environment, pedigree or even experience------- Even in IIT a truly gifted young faulty cannot jump ranks and scales set up by the system. And the people designing the system never took talent into account. Even when talent is identified, we are unable to train it and it is difficult to reward it. (Chetan Bhagat, Oct. 24,2009)

Competition is so intense in the professional colleges in India today. The students are advised to perform by the parents and the teachers. The pressure from the parents and the faculty and the conventional education has created a lot of pressure among the students of these institutions. The technical institutions are all about grading and scoring of marks. The students are made to prepare assignments and mug up the lessons to prepare for the examinations so that they may get a good grade. The system is a 'rat race' where the quest for innovation and knowledge is secondary to the struggle for balancing the grade system. The sterile dogmatism of the educational system and the conventional approach of the professors not to allow any prolific change in the system make the life of students miserable and the youth become frustrated. When the students do not reach up to the required grade for each semester system, they are considered to be under achievers .All the other students take them for nuts, idiots and losers only because they have not succeeded in notching up the required score.

The unfair treatment of the education system leads to the students' unrest and frustration. And this uncontrolled stress of the system leads to addictions like cigarette smoking, drinking Vodka and going around in the city, watching movies and even some students in these campuses take to drugs. In group discussions and viva-voce examinations the students are made to face all horrors, humiliations and personal tortures of the professors. In order to humiliate the students the professors even call the technical students as commerce students. To call an engineering student a commerce student is supposed to be the worst insult.

The youth out of desperation and frustration while trying to compete with the conventional education norms, tries to beat the system through unfair means. In order to ease the tension of meeting the deadline of submitting the assignments and other records the students take to copying. They even rebel against the established norms by cheating the conventional practices. Leaking out the question papers by bribing the staff and copying during the examination through different means are the ways that the youth do these days. Parental pressure on the students along with the dogmatic system of education has imposed lot of pressure among the lives of the youth in India. The undue pressure of the system has caused havoc in the lives of students. Unable to bear the pressure, some of these students take to the extreme step of committing suicide. Number of students of these technical instituteseven the students of premier institutions like the IIT and IIM end up their lives unable to cope up with the system and the undue pressure. Modern India is faced with this serious issue of students committing suicides in these institutes. The increasing trend of students taking the extreme step of committing suicide should be enough to act as a wake -up call for students and parents all over the country. The surveys and studies conducted

by prestigious institutes of IITs and AIIMs points to an alarming situation where a large number of students commit suicide due to the fear of failure of examinations or the inability to meet the dead line of project works. In the essay*Student Suicides: The Educational Epidemic of Today*, the possible case for this miserable condition is discussed as:

The answer to this problem lies in most of the house holds as well as the educational institutes in India. The immense pressure that is put upon children by their parents to pursue a career that guarantees their financial future has turned into a mode of mental torture of the modern century. The constant and consistent pressure on the students to take up courses and career choices, without taking into consideration the inherent capacity as well as the ability of the child itself, is causing students to feel completely out of place with their own needs and aspirations in life. (https://idream career.com)

Ragging is another serious issue that is faced by the students of technical institutes in India. Ragging has become a traditional practice in almost all the colleges in India especially the colleges in Urban India. In this context it would be good to go through the narration of a ragging incident by Sujit Saraft, a California based film maker and playwright, an alumni of IIT- New Delhi. He narrates as:

We crawled on all fours and barked like dogs; we brought cigarettes and Campa Cola for our seniors; we cleaned their rooms; we dropped our trousers so they could measure our penises; we formed human trains –each car holding the penis of the car in front-and whistled our way through hostel corridors; we simulated orgies stripped naked. (Sujit Saraft, California)

Such kind of inhuman activities in the name of introducing each other and trying to gain superiority over the juniors, have affected the psyche of the youth of India. Unable to bear the humiliation many students take to the extreme step of committing suicide. In the name of ragging incidents, there are also students' unrests in several colleges of India.

Corruption is another important issue that is faced by the youth in Modern India. Corruption is deep – rooted in our pious educational system. In the name of liberalization and modern trends in education a large number of educational institutions are opened in various parts of the country, without proper infrastructure and educational facilities and proper faculty. Liquor barons, cloth merchants and people who are into real estate business are into education. Education has become a lucrative business for the politicians in India to invest the ill – gotten money. Private professional colleges have provided a safer shelter to all mafias and corrupt persons in our society. A large number of students from different states especially from the remote villages in India join these colleges, paying huge money as fees. They provide degrees which are not of good value, when it comes to a stage of placement or recruitment for a job.

Successive Governments of India set up number of Human Resource Development Commissions to bring out drastic changes in the technical education system of our country. But these commissions have not succeeded in bringing out a prolific change in the system or the lives of students in these colleges. The technical institutes should develop the technical skills, key competencies and individual performance of the students. Technical institutes should motivate the budding technocrats to think beyond the text books and contribute immensely for the development of the organization or the society.

Bibliography:

1. *Chetan Bhagat: Five Point Someone, Rupa Publications, New Delhi 2004*
2. *Chetan Bhagat: Where is my Nobel Prize? The Times of India, October 24, 2009*
3. *https://idreamscareer.com/ blog/ Parents – Child Career Planning*
4. *Sujit Saraft: Machine Maniac: How I was Ragged in IIT Delhi, and Why It Was No Joke :July 24, 2011.*
5. *R. K. Dhawan: Chetan Bhagat: The Icon of Popular fiction –*
6. *Prestige Books International,New Delhi 2014.*
7. *K. K. Singh: A Critical Companion to ChetanBhagat's novels, Adi Publications, Jaipur, 2018.*

Need of Effective Environmental Education for Sustainable Development

Dr. Chandansingh P. Rotele, Principal, Athawale College of Social Work, Bhandara 440019 (M.S.).
chandansinghrotele@gmail.com Mob. 9370926555

Abstract: ESD is fundamentally about values and respect for future and past generations, for difference and diversity, for the environment, and for natural resources. Environmental Education (EE) should enable people to understand themselves and others and their links with the natural and social environment. Education for environment and sustainability as the basis of sustainable development, because sustainable development is a very dynamic and new concept, for it to be understood and promoted, the entire education and learning system will require serious consideration.

The present paper focused on the importance of environmentaleducation for sustainable development, Conservation of environment with the help of Environmental Impact Assessment (EIA) for the protection of the environment subsequently for the sustainable development.

***Keywords**: environmental education (EE), sustainable development, conservation of environment, Environmental Impact Assessment (EIA), education for sustainable development (ESD).*

Introduction:- The Historical Background: The concept of Environmental Education (EE) emerged in the late 1960s. In 1972, during the Stockholm UN Conference on the Human Environment, it was recognized as an important tool to promote the protection of the environment and, later was acknowledged as the pre-requisite for any development. The International Workshop on EE in Belgrade was convened by United Nations Educational, Scientific, and Cultural Organization (UNESCO) in collaboration with the Centre for International Studies of Belgrade University and was attended by 96 participants from around 60 countries. The 'Belgrade Charter: A Global Framework for Environmental Education' was adopted unanimously at the close of this 10-day workshop at Belgrade, subject to modification by subsequent regional meetings, providing the framework and guiding principles for global EE. During the meeting, the UNESCO-UNEP (United Nations Environment Programme) International Environmental Education Programme (IEEP) was initiated. It has provided the global educational community with an important work in the field of publication for EE, the so-called UNESC-UNEP IEEP Environmental Educational Series.

In the late 1970s and 1980s, EE underwent a series of changes in countries with varying socio-economic and cultural conditions. It focused primarily on natural resource conservation and environmental pollution, though in many cases more critical and often controversial socio-economic aspects were also included. The UN Conference on Environment and Development. (Rio de Janeiro, 3–14 June 1992) often referred to as the 'Earth Summit', devoted its Chapter 36 to Education as the basis of Sustainable Development. The Earth Summit marked the 20th anniversary of the UN Conference on the Human Environment. This major conference was attended by 178 countries, (100 at the level of head of state), more than 1,000 non-governmental organizations (NGOs), and tens of thousands of journalists.

The Recent Developments:

*Several initiatives were launched during the World Summit for Sustainable Development (WSSD) held in Johannesburg, August–September 2002, demanding a stronger link between education and sustainable development.

*The UNECE Regional Ministerial Meeting for the WSSD (24–25 September 2001, Geneva) called for initiatives in the area of education. Specifically, the Ministers 'agreed to improve education systems and the design of learning programmes on sustainable development to increase the general understanding of how to implement and promote sustainable development in practice' (UNECE 2001).

*The 5th UNECE Ministerial Conference 'Environment for Europe', in August 2002, endorsed the drafting of a strategy on education for SD. A first draft was prepared by the lead countries of the initiative (Sweden and Russia). It was further developed by the 'Drafting Group' of governmental representatives and NGO representatives.

*The Drafting Group met in Geneva (February 2004), London (March 2004), The Hague (April 2004), and Rome (July 2004). The final text of the UNECE Strategy for ESD was adopted in Vilnius

(Lithouania) in the year 2005 during the respective environment and education ministries meeting.

Roles and Responsibilities: 1. Governments: Proactive role in promoting and facilitating the Strategy's implementation; assessing and regularly following up the implementation at all levels of governance and the implementation process. 2. Local educational authorities and institutions of formal education: Responsible for implementing the relevant provisions of the strategy and monitoring. 3. All relevant stakeholders, including the education and science communities, the health sector, the private sector, transport and industry, trade and labour unions, local authorities, the mass media, non-governmental organizations, local communities, indigenous peoples, and international organizations should be invited to define their priorities and take responsibility for implementing and following up the Strategy. 4. People participation is the key of success of any major activity such as environmental education as well as sustainable development besides their consciousness related to the environment for upcoming generation is highly considerable and play vital role in achieving the one of the millennium goal.

EE and Environmental Impact Assessments: Environmental impact assessments commenced in the 1960s, as part of increasing environmental awareness. EIAs involved a technical evaluation intended to contribute to more objective decision making. In the United States, environmental impact assessments obtained formal status in 1969, with enactment of the National Environmental Policy Act. EIAs have been used increasingly around the world. The number of "Environmental Assessments" filed every year "has vastly overtaken the number of more rigorous Environmental Impact Statements (EIS)." An Environmental Assessment is a "mini-EIS designed to provide sufficient information to allow the agency to decide whether the preparation of a full-blown Environmental Impact Statement (EIS) is necessary." EIA is an activity that is done to find out the impact that would be done before development will occur.

Importance of EIA for the environmental protection: Most of the developmental activities such as constructing dams, industries, railway tracks, etc. use huge amounts of natural resources as raw material due to which waste may generated, which is disposed off into the environment and it gets damage of soil, air and water.

A list of some of the most serious environmental issues in India:

1. Air pollution: Air pollution levels in the countryhave been rising to scary levels for the past fewdecades. As per a World Health Organization surveyreleased in June 2018, New Delhi and Kolkata are twoof the most polluted cities in the country.

2. Water Pollution: As per the statistics released byCentral Pollution Control Board (CPCB), the numberof polluted rivers in the country has risen from 121to 275 in the last five years, with Maharashtra faringthe worst among states in keeping its rivers clean.

3. Noise Pollution: Sound pollution has beenconsistently rising in Indian cities. Currently, Hyderabad, Chennai, Lucknow, and Delhi are thenoisiest cities because of reasons like population growth, overcrowding, and traffic.

4. Soil Pollution: One of the kinds of pollution thecountry is reeling under soil pollution, thanks toreasons like careless disposal of chemical andmenstrual waste and excessive use of pesticides.

5. Land Denudation: The rapid deforestation isleading to soil erosion and land being denuded whenfloods ravage areas located near rivers.

6. Plastic use: Despite the country's commitment todo away with single-use plastic this year, India needsto go miles ahead to curb usage of other forms ofplastic like microplastic.

7. Coastal zone management: Rapid economicdevelopment in areas nears coastlines have not onlyled to loss of habitat for marine life but also loss oflivelihood for locals who are involved in fishing.

8. Environmental governance: The Centre needs torevamp its environmental governance tactics whichare lying in limbo due to slow pace of infrastructuredevelopment and fragmented policies.climate change due to combination of factors like highdependence of exhaustible energy resources, highpopulation, and rampant poverty.

9. Smog: Months after Delhi was covered by anunprecedented cover of smog, the Union governmentis yet to crack down on burning of crop residue byfarmers.

10. Man-animal conflicts: Conflicts betweenpredators like tigers, leopards and lions with

localsliving nearby have been rising over the last few years, often leading to man-animal conflicts.

11. Dams: Research shows that dams have disruptedthe connectivity of rivers blocked sediment depositionand impeded breeding of fishes and other aquaticanimals.

12. Encroachment in coastal areas: Tribal groupswhose primary occupation is fishing are fast losingtheir livelihoods due to commercial activities incoastal areas. The influx of commercial fishing andfish trawlers for export has led to a rapid rise inconflicts involving strikes and violent clashes.

13. Uncontrolled mining: Government-backedsupport and easy policies led to a rapid rise in miningactivities in post-Independence era in the country.Consequently, regions rich in minerals have witnessed environmental degradation and deforestation.

14. Ecological restoration: Over the years, the effortson the part of the government to undo the damagedone to the environment have been slow and tepid. On the other hand, voluntary organizations, on manyoccasions with the local populace, have organizeddrives for ecological restoration.

15. Population: With India's population inchingcloser to world's most populous nation, China, thecountry also needs to think about accommodating itscitizens, both at present and in future. As a result, rapid urbanization has led to various environmentalproblems like deforestation and loss of habitat ofanimals.

16. Hazards of chemical abuse: Once used toincrease yield of crops, the excessive use of pesticideshas over the years caused substantial damage to theenvironment by hampering soil quality. Research suggests that over the last three decades, the averageper hectare consumption of pesticides has increasedby a wide margin.

17. Greenhouse effect: India is yet to adopt astringent strategy to tackle rising emissions of

Greenhouse gases (GHG). Though it has a set of lawsto bring down GHG emissions, but there is lack ofeffective implementation. A PBL NetherlandsEnvironment Assessment Agency report, released in2017, showed that in 2016 India's GHG emissionswent up by 4.7%.

18. Poaching: Despite being illegal, poaching stillthrives in India. Endangered animals continue beingkilled in India for their body parts which are in greatdemand in other countries for their use in medicineand resale value. The rapid extinction of animals alsothreatens to dislodge the ecological balance andadversely affect biodiversity.

19. Lack of accountability: India's regulatoryframework for environment laws follows the 'polluterpays principle', which literally translates to strictpunishment for the polluter and compensation for theone affected by the act. However, the framework is followed only on paper.

20. Wildlife preservation: India's efforts to preservewildlife lag behind, with many animals on their wayto extinction. Rapid urbanization, poaching, lack ofgovernment support are just some of the reasons tobe blamed for the problem.

21. Lack of public participation: A much ignoredreason behind the failure of drives to spread awareness about environmental conservation in Indiais the lack of public participation.

Social Work Intervention:-

Creating Awareness: Social workers can play a important role in advocating the cause of Environment Conservation and Sustainable Development. They can do it by sensitizing thepublic, policy makers and all stake holders of development sector (including social work activist) on various positive dimensions of environmental conservation specially its relative relevance, and tosome extent, its inevitability for sustainable development.

Social Workers are expected to address socialissues related to development and environment. Theycan effectively do it by creating critical awareness onthe importance of conservation of natural resourcesand biological diversity, control of environmentalpollution, and finally stabilization of humanpopulation and environment. As discussed already, welfare and development of people has got much todo with natural resources.Programme- Using bio-organic techniques in Malaria eradication.

Many of the problems and ill effects ofenvironmental degradation can be effectivelyaddressed/ mitigated by adopting a policy ofsustainable development. Sustainable developmentis defined as 'the development that meets the needsof the present without compromising the ability offuture generation to meet their needs. (UN 1990).According to Odette (1993) to achieve sustainable development involves a judicious use of naturalresources such that the carrying capacity and theproductive capacity are not overexploited.

Interventions based on social work principles canbe developed and implemented to deal withenvironmental issues like destruction of naturalresources, global warming and climate change, toxicmaterials production, and waste disposes, and alsoair and water pollution. The intervention can be bothfor micro levels and macro levels problems.

For example the following type of interventions canbe considered

 Ecosystem Restoration Programmes, Conservation, and recycling programmes (for destruction of natural resources)

 Reforestation programmes (for global warmingand climate change)

 Health and Social interventions (Community relocation) for dealing with toxic materials, waste materials, air and water pollution.

Conclusion: The present article revealed that Education is one of the components of the overall 'Governance' needed. The environmental protection for the sustainable development is very much essential and it has to be focused for the upcoming generation and their survival too. Thus, Environmental Impact Assessment (EIA) is essential requirement for the environmental protection. In this way Environmental Education for Sustainable Development is playing a very important role because of this only people participation helpful to protect the environment and this role can be implemented through the social work intervention by using different methods and approaches of professional social work.

References:

1. *Nikolopoulon, A. et al., (Ed.) (2010) Education for Sustainable Development, New Delhi:Sage Publications India Pvt. Ltd.*
2. *Baldwin, J. N (1985). Environment planning and Management. Dehradun: International Book Distributors.*
3. *Park, K. (2009): Preventive and Social Medicine, 20thedition, M/s. Banarsidas Bhanot publication, Jabalpur, India, Ch-13, P. No-87.*
4. *Saxena, B. D. (1994).Socio-economic impacts of Environment, New Delhi: Ashish Publishing House.*
5. *https://en.wikipedia.org/wiki/Environmental_impact_assessment*

Identity of Scheduled Caste in Marathwada Region: An Overview

Dr. N. T. Kamble, Associate Professor, Dept. of Sociology, Swami Vivekanand College, Shirur Tajband
Tq. Ahmedpur Dist. Latur (Maharashtra)

Before proceeding to discuss the issues of scheduled castes and its identity, it becomes imperative to examine the concepts of schedule caste. Identity and draw attention towards some specific features of schedule caste that were being used in the Indian context.

In the 'Dalit Panther' manifesto, the word 'dalit' has been used or defined in a very broad, comprehensive, and inclusive way. It is defined as follows:

"Members of schedule castes and tribes, neo-Buddhists, the working people, the landless and poor peasants, women and all those who are being exploited politically, economically and in the name of religion." [1]

The category of schedule caste includes different types of communities and their claim. There are the distinct categories of society that suffer from the sense of humility. Certain features and problems are common to all facing the subjugation. In India, there are many sects who suffer discrimination it includes the categories like schedule caste.

All these segments of society who are frequently designated as subordinates are the victims of discrimination and exploitation. It is necessary to underline that, it is quite possible that all the communities segments identified as schedule caste might also be discriminated, exploited and subordinated. But the discrimination and subordination faced by SCs is very different and have got a very significant relationship with their caste based status. The SCs by comparison represent a group who were concerned about continued subordination in society since the caste practices are responsible for their predicaments. They are marginalized in many or almost in all respects.

Another definition which emphasis on different aspects, for instance, Pantawane[2] defined the word dalit as follows: "What is dalit? To me, dalit is not a caste; dalit is a symbol of change and revolution. Dalit believes in humanism. He rejects the existence of God, rebirth, soul, sacred books that teach discrimination, fate, and heaven, because these have made him a slave. He presents the exploited men in his country."

In defining the term dalit Pantawane accorded primary for rejection of the religion which teaches discrimination.

Schedule castes are essentially a heterogeneous community or group and are in search of identity. They aspire for not only recognition of distinctive identity but also the acknowledgement of their status as equal (non-discrimination) one. They are also concerned about the projection against prevalent social prejudices and desire to overcome same.

The struggle of SCs is to get reciprocal/appropriate response and recognition with whom they are in interaction. Their attempt is to overcome from their differences and at the same time to preserve their own identity i.e. their difference.

Definition: Group of schedule caste is also equally interested in getting rid of stigmatized (caste) identity. Those who are in search of their new social identity are also concerned about the rejection of social and economic disabilities imposed by caste.

The old identity, especially (caste) stigmatized identities are discarded by these groups and they have redefined their position. But they have realized that the same redefined image is not acknowledge/accepted by other groups i.e., caste Hindus in giving equal treatment. In this connection it has been rightly pointed out by Rao that, "Their problem, however, has been one of establishing a new identity – the kind of image that they want to protect in order to gain self-respect, honour and status". [3]

In the present study the author is confined to the following definition.

Identity is defined as "self-realization coupled with mutual recognition." In fact, considering the importance of recognition, many of them did not see themselves in this term which subsequently leads to their frustration. SCs experience that their claims of equality or treating as equal individuals is thwarted. This can be seen in the continuation of existing practices of social discrimination. In the light of the foregoing discussion it is intended to study some aspects of dalit identity among the dalits of Marathwada region.

Marathwada: A Region: From the administrative point of view Marathwada division

comprise of eight districts. Aurangabad, Beed, Jalna, Nanded, Osmanabad, Parbhani, Hingoli, Latur are considered to be background compared to other regions of Maharashtra. It was under the Nizam regime before police action. This is supposed to be the main reason of its backwardness. Besides this, the division was untouched by any economic development and social reform programmes which took place in other parts of Maharashtra. But the situation has changed, to a large extent, after the region became free or liberated from the Nizam regime in 1948.

The social structure especially the caste system is not very much different from the other parts of Maharashtra. The caste Hindus especially middle castes have not come out from their traditional and conservative outlook.[4] According to 1991 census, the percentage of SC rural population except Aurangabad, is considerably higher than their corresponding percentage of rural population in the state. Thus taking in to consideration their proportion of population it can be said that their larger size of population live in the villages.

Socio-economic Condition of SCs: As pointed out earlier, the social situation of Marathwada is not different from the other parts of Maharashtra. We find in every village a distinct locality known as 'Mangwada', 'Maharwada' which is cut off from the mainstream of the village life. Such a physical isolation of these people is not found in urban areas to that extent, especially in bigger cities. By looking at the economic activities in which they are engaged and approximate amount and social prestige associated with them, one may get some idea about their socio-economic condition. It has already been mentioned that the largest population of this group live in rural areas where the agriculture is the main occupation. It is seen that major proportion of their working population is agricultural labourers. On the whole, the percentage of the agricultural laboures in each district of Marathwada. Thus large proportion of SCs in Marathwada is agricultural labourers and a very small percentage is engaged in other activities. Thus, there is no hope for substantial increase in their income.[5]

Literacy: The district wise rate of literacy among these groups in Marathwada is also lower than that of total (General) population of Maharashtra. The difference in the literacy rate is also seen in the case of different districts in Marathwada. Such difference is more pronounced in the case of male and females both in rural and urban areas. Aurangabad district shows the highest percentage of literacy in comparison to other district in Marathwada. Thus the number of literates among them is less than that of the total population in the state. This may be because a large majority of the SCs in the agriculture activities, especially the high percentage of workers are agricultural labours.

During recent years SCs have made considerable progress in several spheres of life. A combination of several factors has led to their present progress. Among them ideological influence of Dr.B.R. Ambedkar and the inspiration taken from his is the most important contributing factor.

There are evidence of inter groups differences within dalits in extracting the benefits of various welfare measures. Each group among dalits face different types of social and economic problems.

At present 59 castes have been listed as SCs in Maharashtra. The major castes in this category/group are Mahar, Mang, Chambar, Bhangi and Dhor. The Mahar, Mang, Chambhar castes are found in all the districts and together they constitute 83.15 percent. Those who have benefited and made socio-economic progress shown a lot of difference in breaking the shackles of backwardness.[6]

Identity among the SCs: As stated earlier, I shall confine largely to the identity definition as self realization coupled with mutual recognition. This group prefers to be recognized as dalit or SC. This indicates that they are often conscious and sensitive because of their low status in hierarchy. An interesting aspect is that they are not shy in starting their caste. But there is a fear of repercussions resulting from disclosure of one's caste. Some of them are following.

- Knowledge of humiliating treatment they get afterwards.
- Fear of sudden change in the surrounding environment.
- Do not get the some co-operation and sympathy afterwards.

Alongwith the improvement of status, the range of their contacts with non SCs are widened. Those who occupied relatively better positions have established wider relations going beyond their own caste i.e. many relationships formed that cut across caste. But they did not find considerable change in getting due consideration to their improved status.

The SC individual and his achievement makes no difference since caste Hindus (CHs) think only in terms of the group to which they belong on the whole, SC is identified on the basis of his caste. Stigmatized identity which he wants to do away with it. They are of the opinion that their personal achievements and attributes do not really influence in granting the claimed status. In the case of interaction between CHs and SCs, caste identity matters a lot, much more than their achieved position. It is appropriate or pertinent to quote Issacs who had rightly described the very position of highly educated and well placed SCs.

The nature of discrimination prevailing in society still persists with rural-urban difference. The discrimination felt in rural areas is in more overt from compared to that in the urban. The discrimination felt in the cities is more of psychological nature and in subtle form. This is more dangerous for the SCs in overcoming their achieved status.

It is observed that educated SCs wherever possible avoided the conflict, even though they have been subjected to discrimination on caste grounds. Educated persons among them (SCs) are more vocal in terms of highlighting and expressing the cause of their brethren.

The SCs wish to acquire justice and equality and they felt this is possible through the recognition of their civil rights and also the appropriate (modified) change in the traditional values which denied and deprived them from their rights. For this they themselves are making efforts. The SC in village are no more logging behind about their demand and self respect (consciousness). In this regard the question raised by one of the victims of Marathwada riot is important and really thought provoking. The said efforts of the SCs are thwarted even restoring to atrocities. The SCs felt the state of apprehensive. There are number of cases of attacks and violence’s against the victims involving various forms of atrocities. Marathwada riot, that arose in 1978 have taken place over/on the issue of remaining of Marathwada University in the case of extreme retaliation by committing atrocities against SCs especially SCs living in rural areas/villages.

The reasons for the increased and continued atrocities felt by SCs are different from the reasons mentioned in official reports. The reasons felt by them are more social in nature. It indicates that the atrocities against them are not simply because they are poor but also because they want to show them their place and stop their desire for self respect and upward mobility.[7]

This is applicable to Mahar Neo-Buddhist of Marathwada and Maharashtra. In this respect the following examples can be cited,

“The Indian nationalist slogan ‘*Jai Hind*’ has been transferred into ‘*Jai Bhim*’ (For Bhimrao Ramji Ambedkar) with a ‘*Jai Buddha*’ added at religious occasions. On Buddhist invitations the traditional Hindu salutation ‘*Saprem Namaskar*’ becomes ‘*Saprem Jaibheem*’. Occasionally in political meetings the term Bhimraj will be used to replace the Hindu term for the ideal government Ramraj. A number of songs are being sung about Ambedkar’s life and teachings as their theme, and singing parties in many areas celebrate the birthday, death anniversary of Ambedkar and Lord Buddha.”[8]

Mahars are ahead of Mangs (numerically on 2nd position among the SCs) and other castes among SCs. They (other than Maharas) are backward and lagging behind in social, educational, political, economic and administrative sphere. There are certain factors and historical reasons for their achievement and advancement. On this background (they differ significantly) the different factors are associated with their separate identity. Besides the various factions among the dalit organization especially political organization lead by Mahar caste Mangs, Chambars and Dhors have their own (respective) caste organizations.[9]

The Mangs have also begun to organize themselves Annabhau Sathe a dalit writer. They become important symbols and given different sense of identity for the Mangs. Their organizations are mostly named after these heroes. Chambhars have also organized themselves on cast lines. They have chosen Rohidas as their leader and symbol for their activity. Dhors when are in very small number mostly concentrated in urban areas compared to other major castes among SCs. They accept saint Kakkaya as religious leader and symbol of their pride. Their (caste) organization is also named after this saint who was a disciple of Basava, the founder of Lingayat sect.

A group in search of identity and distinct need to develop its own communication system with its own symbols, idioms and concept.[10] Maharas or neo-Buddhists from Maharashtra are well equipped and

has developed a strategy to combat. Their ideology is to protest ideology and protest movement.[11] As it has been stated earlier, what is true in this group of SCs is not true in respect of other groups among SCs. They, other than neo-buddhists, believe in their own caste organization to bring about certain changes and also to fight for their just demands by democratic means and without coming into direct conformation.

At this point the question emerges if there is a commonality in the experiences of social oppression, economic exploitation, imposes segregation and inferior status, why Mangs, Chambhars, and the other did not participate in fighting against such atrocities? It is also worthwhile to raise the question why we did not notice common struggle on the part of scheduled caste as a whole to fight against CHs socio-economic hegemony? Why these major castes among SC groups do not come under one umbrella and maintain the SC identity.

There are separate organizations of different castes among SC to gain access to modern opportunities. This may be cause of mostly three reasons.

1) Along with the traditional differences uneven socio-economic development or mobility in the different caste groups among SCs resulted into forward and backward among themselves.

2) The leadership qualities among them to take the initiatives.

3) The socio-economic and cultural ethos of different castes is not uniform.

Notes and References:

1. *'Quoted in Design for Struggle' by Joshi, B.R. in her (ed.), Untouchable! Voice of the Dalits Liberation Movements. Select book service syndicate, New Delhi, 1986, P.145*
2. *Pantawane, Gangadhar, 'Evolving a New Identity : The Development of a Dalit Culture' in Joshi, B.R. (ed.), Opcit, P.79*
3. *Roa, M.S.A., 'Social Movements among the backward classes and the blacks : Homology in the sources of identity' in his (ed.) Social Movements in India, Vol.I, Manohar Publication, Delhi, 1979, P.191*
4. *Just to have a brief idea of socio-economic history of Marathwada and Dalits in Marathwada see for instance, 'The Marathwada Riots: A Report' (Atyachar Varodha Samiti), Economic and Political Weekly, No.14 (19) 1979. P. 845-46. Punalekar, S.P. Aspects of Class and Caste in Social Tension, Centre for Social Studies, Suraj, 1981, Marathwada. 2001, Vol. and II, Organizing Committee, Marathwada 2001, Jai Hindi Printing Press, Aurangabad.*
5. *Gaikwad, S.L. 'Dalit Identity: A Case of Marathwada Dalits', R.B. Patil, S.A. Salunkhe. (ed.) 'Development in India: Anxieties and Alternative Paradigms'. Kolhapur Prof.S.N. Pawar Felicitation Committee, Kamala College.*
6. *Ibid, P.437*
7. *For detail see Gaikwad S.L., Op. Cit. P.172-73*
8. *Zelliot, Eleaner, 'Budhism and Politics in Maharashtra', in Smith, D.Ed. (ed.) South Asian Politics and Religion, Princeton University Press. Princeton, New Jersey, 1966, P.212*
9. *According to Bailey, F.G., Caste Association have three fields of activity, (a) they are concerned with ritual respectability… (b) the associations are also concerned with welfare, education and finding job for their members… (c) such activity involves competition with other castes, so that associations become involved in politics.*
10. *Bhoite, U. and Bhote, A. 'Dalit Sahitya Movement in Maharashtra A Sociological Analysis', Sociological Bulletin Vol. 26 (1), 1977, P.70*
11. *There are a number of studies focusing on this aspect see for instance, Rao M.S.A., 'Themes in the ideology of 'protest movement' in Malik S.K. (ed.) Dissent, Protest and Reform in Indian Civilization' II Shimla, 1977. PP.56-64. Jogdand, P.G., Dalit Movement in Maharashtra, Kanak Publication, Delhi, 1991.*

AIDS / Prostitution and Violence against the Women

Dr. Aarti S. Pawar, Head, Family & Child Studies, Athawale College of Social Work, Bhandara.
Mob. 9372472809 aartichhavi@gmail.com

Abstract: *The violence against women and difference between male and female are the major problem in front of our nation. Day by day India is developing but still the problems related to women are complicated. She seems to be psychologically, physically, socially, and economically insecure. Government of India and some non-governmental organizations are taking efforts for women empowerment but most of the efforts are seen just on the paper without any action. Still women have given secondary status in the society.*

Prostitution as defined under the Immoral Traffic (Prevention) Act 1956 is the sexual or other abuse of persons for commercial purposes. It is one of the worst form of exploitation and abuse of women leading to violation of human rights and dignity. The underage prostitutes as well as women are at high risk of contracting HIV/AIDS due to their powerlessness in working condition, sexual relations, and sexual health. Most of the prostitutes came from very poor families which were not able to provide for their children. They came from remote rural areas. Debt is the common cause of pushing these women into prostitution.

The present article focused on the vulnerability of HIV/AIDS among the prostitutes and the violence against women.

Keywords: *Prostitution, HIV/AIDS, STDs, female feticide, vulnerability, sexual abuse, violent situation, Economic dependence, violence,Social work intervention, etc.*

Introduction: Families are not seen that much happy on the birth of female child. In India women is under many restrictions, rules and regulations. Women have generally been restricted to the role of a home-maker; that of a mother and wife. Till today she is dependent on her husband, father, mother in-law, or any other family members in the matter of income and expenditure. Still she is under malnutrition, anemia, and various ill heaths/diseases. Today many of our Women are impacted by 'Domestic violence's, rape, trafficked, faced acid attacks, exploited, misused. Now a day's Self-directed violence's like self-suicidal behavior, self-abuse, Interpersonal, and family violence's, Community violence and all other forms of violence's are increasing. Child abuse and all other forms of violence's are threatening to the society. Every common person is afraid of increasing violence. The constitutional remedies, provisions, and laws are protecting the women. But the ratio has not come down. Print and electric media, social media and all other Medias are supporting the innocent persons and raising their voice against violence. Today social media is playing vital role in social system. It is one of the growing media and most of the educated are utilizing/come across the social media. This effective Weapon can help to eliminate the violence against women.

Crime against Women in India: India is becoming most unsafe and dangerous place for minorities and backward women and girls the evidence of Kashmir 8th year girls who was kidnapped in temple for 7 days and continuously gang raped and finally murdered by pandit and politician has proved that Indian has crossed the limit of humanities and shame fullness. ChaitanyaMallapur in his article presents that every hour 39 Crime cases against women were reported up from 21 in 2007, according to Crime in India 2016, report by NCRB. The rate of crime against women per 100000 female was 55.2 in 2016 up from 41.7 in 2012. There were 185,312 in 2007 to 338954 in 2016. The report again say that the union territory of Delhi reported the highest crime rate 164.4 against the national average 55.2 Delhi was followed by Assam (131.3) Odisha (84.5) Telangana (83.7) and Rajasthan (78.3) Uttar Pradesh India's most populous state reported the most (15%) crime against women in 2016, 49262 or six every hours. UP was followed by West Bengal 132,513 Maharashtra (31,388) Rajasthan (27422) and Madhya Pradesh (26604). India Spend org. has reported that Delhi had 182.1 crimes per 100000 women against national average 77.2 (2017). Cruelty by husband or his relatives was the most reported crime against women. Tremendous growth in rape cases, kidnapping and abduct has been found. In this case it is found that four rape cases every hour in 2016 from 2 nine years age. In this regard Sikkim is the prominent then comes Madhya Pradesh. Reported that rape cases have

increased 88% from 20737 in 2007 to 38947 in 2016. Of 39068 rape victims 43% were girls below 18 years; however conviction rate is very low. (https://en.m.wikipedia.org.)

Prostitution and AIDS are considered as two sides of the same coin. One always follows the other as unprotected sex can lead to various sexually transmitted diseases. One of the main causes for HIV/AIDS in India is the heterosexual transmission. Statistics shows that 25 -80 percent of prostitutes are affected by HIV/AIDS. Prostitution is a big industry in India and many women who join the trade do that due to poverty.

The “sale of sex” is a world-wide phenomenon. The European teenager of either sex offering oral intercourse for money to buy drugs is in a very different situation from the impoverished African women with a child who desperately hopes that her child to live with him. Money is not always the object; many who offer themselves to strangers are looking for marriage or some form of security. They do not see themselves as prostitutes and prefer to call themselves dancers or hospitality girls. Many hospitality girls in the Philippines, who provide rest and recreation services for the US military base, have already been infected with AIDS. In Thailand, the sex industry has flourished during the past three decades of successful national development and economic growth and is estimated to serve tens of thousands of Tai men and foreign tourists. Prostitution is an integral part of the formal and informal economics of countries world-wide. It has been suggested that prostitutes are a “high-risk group” in that they have many partners and are therefore likely to pass on the infection. In several developing countries, prostitutes who cater to the truck drivers who journey other parts of the country. In 1980, none of the women tested positive for the AIDS virus. In 1983, 53 percent of them were HIV positive, and by 1987, the figure had risen to 80 percent.

Lack of access to information and education renders women especially vulnerable to STIs and HIV. And lack of employment opportunities for women may force some into sex work as a means of survival for themselves and their children. Prostitutes are quoted as the source of infection but sexual partners of prostitutes are equally important in the spread of infection-a fact too often underemphasized in discussions on prostitution. Usually female STD patients are, on an average, ten or more years younger than male, these statistics highlight the presence of a class of young, otherwise unemployed, and often geographically mobile young women in African and Asian cities. A detailed account of the extent of the prevalence of prostitution in India, published in social welfare states that there are more than fifty lakh prostitutes in India, residing in different Red Light areas, with lakh of children labeled as illegitimate, the identity of whose fathers is not even known to the mothers. When the profits are large, prostitution certainly becomes an important enough. This creates the demand for women in the flash trade which is predominantly urban in nature and the supply comes from rural areas where women are surplus.

Objectives: To understand, the violence against women and the vulnerability of HIV /AIDS among the women.

Women Status and Violence: Day by day the percentage of female feticide inIndia is increasing. According to UN report in the year2000 about 60 million girls were missing in the world.The number of girls was decreased due to femalefeticide. According to the report the number was morein Asian continent in which most of female feticideswere in India. The basic cause of it was the secondarystatus of women in Indian society.Women are not safe their homes, street andschool. Till today many of our women are facing various types of violence. According to NCRB ‘Crimein India, 2002’ the following crimes were committedagainst women in India. Forty five women were rapedevery day. One woman was raped every 32 minutes.One hundred twenty one women were sexuallyharassed every day. One woman was sexually harassed every 12 minutes. Thirty one women andgirls were trafficked every day. One woman or girlwas trafficked every 46 minutes. Forty women andminor girls were kidnapped every day. Twenty onewomen were murdered every day. One woman was murdered due to dowry every 66 minutes. Onehundred thirty five women were tortured by theirhusbands and in-laws every day. One woman facedtorture in her marital relationship every 11 minutes.Crime rate is increasing day by day in India. In theyear 2012, 24,923 Rape case will found. Kidnapping & abduction cases -38,262, Dowry death - 8,233 cases, Cruelty by husband and relatives 106,527 cases will found. We have some questions. Will media play

apivotal role in stopping injustices to women? Willmedia sit together and discuss serious issuesinhibiting women's ability to enjoy right to freedomand right to equality?

Violence against women (VAW) also known asgender-based violence and sexual and gender based violence. Both are violent acts. These are committed against women and girls. Which areconsidered as some time hate crimes. As these actsof violence against women and girls because they arefemales therefore such acts are categorized as genderbased crimes.While expressing psychology andsociology behind gender based crime, UN Declaration on the Elimination of Violence. Against Womenstates "Violence against women is a manifestationof historically unequal power relation between men and women" and "Violence against women is one ofthe crucial social mechanism by which women areforced into a subordinate position" Kofi Annan, Secretary, General of UN stated in 2006 that violenceagainst women and girls is a problem of pandemicproportions. At least one out of every three womenaround the world has been beaten coerced into sexor otherwise abused in her life time with the abuserusually someone known to her. This violence can be categorized as "individualsas well as "states". Individual crimes consists rape, domestic violence, sexual harassment, reproductivecoercion, female infanticide, prenatal sex, selectionobstetric violence etc. Mob violence includes honorkillings, dowry violence, and female genital mutilation,marriage by abduction and forced marriage.

Crimes committed by states can be visualized informs of war rapes, sexual violence, sexual slavery, forced sterilization, forced abortion etc. Violence bypolice and authoritative personnel are also theexamples of state crimes. The World HealthOrganization (WHO) has analyzed and categorizedthat all forms of crimes occurring through all stagesof life from before birth to old age. The whole world has been grasped by thisdisease. According to Health and Human RightsJournal, regard less of many years of advocacy andinvolvement of many feminist activists organizations,the issue of violence against women still "remains oneof the most pervasive forms of human rights violation worldwide." Violence are growing day by day andhence because of this women often keeps away fromwholly contributing to social, economic and politicaldevelopment,Many women are terrified, hence they fear contributing to the development of theircommunity socially, economically and politically. Theworld health organization reports that HIV/AIDS isanother cause that also leads to violence. It is alsoreports that women put an undue burden on healthcare services" Sufferers are more likely to need healthservices and higher cost.

Saddest part of all scenarios: Prostitutes and risk of HIV infection: - To get infected with HIV is just one of the many risks sex workers face. The threat of an unwanted pregnancy, physical injury or disability, STIs and HIV are even present. As they are often surviving in unsafe and economically unstable surroundings, which are associated with a wide range of different risks. Rape or violence experienced by prostitutes is neglected. Besides, there is violence by pimps, brothel managers and police personnel.

Their vulnerability to HIV infection due to:

-Involuntary/coercive sex

-sexual abuse/sexual assaults

-sexual exploitation

-sex workers' relationship with clients

According to the Human Rights Watch Report, there are 20 million prostitutes in India out of which 35 percent are below the age of 18 years. Due to lack of strict laws, prostitutes are often exploited by pimps and owners of brothels. This has resulted in several crimes against women. Women are at the centre of 'hot-spot' as far as HIV epidemic is concerned, with around 50 percent of new infections occurring in the women, more than 80 percent of these being seen in women below 35 years of age i.e. in the prime of their reproductive careers.

Prostitution is both an indication of an unjust social order and an institution that economically exploits women. Public opinion is that prostitutes are not the victims of society's apathy, but only morally loose women get into this profession. This, however, is untrue. Most of these girls/women from the villages are purchased, kidnapped, drawn in through syndicates of organized crime, or recruited by individuals with the promises of marriage. Once the man has drawn the women's attention and she commits her affection to him, he then brings her to city and sells her to brothel. There are few who are induced into prostitution by their parents. Among female vagrants are many adolescents girls

abandoned by their relatives, who begin rest of their lives by begging and slip into prostitution.

The women prostitutes are busy attending to their customer from five in the evening, which stretches into the wee hours of the morning. During his time, the children are totally neglected. In the evenings, the older children loiter around, as their mothers neither have home of their own, nor do they have any time to attend to the children. Due to lack of any constructive activity, these children take to begging, gambling, bootlegging, and running errands for their mothers' customers. The older children sleep on the pavements and amongst them the girls are often forced to provide sexual favours to strangers.

Violent situation: The victims (Prostitute) have very little right to their earnings, as the middle man takes away all that has been earned by them. Once the victim is involved in the trade, she is exposed to various hazards; there is no time schedule that she can follow, she has no rest except during menstruation or pregnancy. Socialization is restricted and their opportunities to rehabilitate themselves are minimal. Before entering the trade, they were deprived of food, clothing, shelter; and after entering into trade, their situation becomes worse because they are treated only as objects of sexual pleasure and as entertainers. They work and live under worst possible conditions and surroundings hat make them prone to a wide range of diseases. Mentally, they are shattered and physically, they suffer from sexually transmitted diseases.

Economic dependence and vulnerability of women: The dangers of economic dependence are most acute for women who have never had the chance to develop skills needed to earn a living. In extreme economic hardship, many women may turn to prostitution to support themselves and their children. The selling of sex to a male client-graphically illustrates the ways in which economic and social circumstances influence women's exposure to risk. Many of the women most at risk, particularly in the poorest countries of the developing world, live in extreme poverty and are unlikely to have information about safe sex. Condoms are very often unavailable or unaffordable. Clients may be unwilling to use them and prepared to go elsewhere or pay more for unprotected sex. This vulnerability has often been reflected in raising rates of HIV infection, although the relationship between prostitute and HIV transmission has not always been clear. It has been suggested that prostitutes are a 'high-risk group' in that they have many partners and are therefore likely to pass on then infection.

Forms of Violence: Now a day's several studies are beingconducted internationally on violence against womenthat help to explain the gravity and nature of problem The conducted studies has reveals that 35% of womenworldwide have experience either physical or sexualviolence by a non-partners. However some nationalstudies show that 70% of women have experiencephysical or sexual violence from their intimatepartner. Which create higher rates of depression,abortion and acquiring HIV. Similar to Data fromother regions, in all four countries Middle, East andNorth Africa, men who witnessed their fathers' usingviolence against their mothers, Lebanon have threetime more violence .Apart from it is reported fromanother study that all women who were victims ofhomicide globally in 2012, almost half were killed byintimate partner or family members. In Latin Americaand the Caribbean according to official data from 16countries, a total of 2,554 women's were victims offeticide in 2017 .Adult Women account for 51% ofall human trafficking victims detected globallyWomen and Girls together account for 71% with girlsrepresenting nearly three out of four traffickedwomen and girls for the purpose of sexualexploitation.As far as child marriage is concerns, 650 million, women and girls in the world today have marriedbefore age 18 years. Still in West and Central Africa, this harmful practice is prevalent. One more another issue that the world encounter is serious and that is female genital mutilation. In this regard this isobserved that at least 200 million women and girlshave under gone female genital mutilation in the 30countries. In these countries, the majority of the girlswere cut before the age of five. Now we can see aboutmost heinous problem of forced sex. It is concludedthat approximately 15 million adolescent girls (aged15 to 19) worldwide have experienced forced sex.(Forced sexual intercourse or other sexual acts) atsome point in their life. Out of these, 09 millionadolescent girls were victimized within the past year.In the vast majority of countries, adolescent girls aremost at risk of forced sex by a current/formerhusband, partner or boyfriends but only one percentget professional help . In case of school or collegepremises, one out of three student (aged 11 and 13 to15) have been bullied

by their peers at school, thepractices of sexual exploitation of adolescent by theirteachers is also growing. In 27 Universities of United States in 2015 reported that 23% of femaleundergraduate having experienced sexual assaultalong with these. One in 10 women in EuropeanUnion report having experienced cyber harassmentsince the age of 15. In a multy country studyfrom the Middle East and North Africa 40-60% womensaid they had ever experienced street based sexualharassment. Australia found most common practices of sexual harassment at workplace.One more study was conducted regarding crimeagainst women in politics, in which 82% womenparliamentarians were participated in study whichwas conducted by parliamentary union in 39countries across 5 regions, reported having experiencesome form of psychological violence. They citedsocial media as the main channel caused. Out of these44% have reported about threatening of death, rape, assault or abduction.

Social work intervention: A successful AIDS prevention programme requires appropriate social work response. In the absence of a preventive vaccine or a curative drug, prevention by education and counseling is the only major means of reducing or even stopping the spread of HIV infection and learning to live with AIDS and HIV. Thousands of HIV infected people live in isolation loneliness, looking towards care and support as well as human touch which professional social work methods can offer. And helping to minimize their some problem such as; identity crisis, social denial, denial of health care, low self image, guilt feeling and family disintegration.To controls and eradicate the issue UNO and UNICEF required to make effective policies planning implementation. The Immediate Judgment is necessary for that judiciary system need to enhance and sustained fasts tract courts should expands. Political interference must avoid. Social change should be accepted. Government should take sincere responsibility to resolve the cases and eradicate the system. Minorities and socially backward classes should protected and facilated with education, employment and equal status. Feudal and Zamindar systems needed to be abolished politics should be free from, religious dominance and finally intervention agencies (social work) must be strong, well facilitated and effectives. The Role of Police Department and Judiciary is most important and it has to act with unbiased attitude.

Conclusion: About half of all people living with HIV are women; they face a variety of human rights concerns in the context of epidemic. And women forced to engage in sex work or transactional sex in exchange for survival items such as food, protection, and cash. Protecting the women prostitutes' rights decreases their vulnerability to HIV and reduces the negative impacts of HIV and AIDS.Development is not power and means forassaulting women human being Crime against women looking growing phenomena in all over theword despite of passing Laws and conventions passedby UNO and other organization. Child's HumanRights and Women Human Rights have proven its poor impact on society's mentality and functionariesmechanism as well. This has two basic reason one isthat patriarchy and another is that socio-religiouspowers. Even politics of the countries are seen underdominance of religious institutes as especially in IndiaSocio Economical Powered groups are also safeguarded by political parties. Thus women especially backward, poor and minorities mostly has becomethe tools for exploitation. Social customs are stillremained the caused for growing rates of domesticviolence in families that crushes the lives of millions and millions women in the name of dowry, liking anddisliking.

References:

1. *Thomas, G. (1994) AIDS in India, Jaipur: Rawat Publication).*
2. *Narain, J. (Ed.) (2004) AIDS in Asia, New Delhi: Sage Publication*
3. *Russo, Nancy Felipe; Pirlott Angela (Nov 2006).Gender-based violence: Concept, Methods and*
4. *Findings", Annals of the New York AcademySciences, Taylor and Francis and Oxfam.*
5. *Fried Susana T (2003), "Violence AgainstWomen", Health and Human Right Journals;*
6. *Harvard University Press*
7. *WHO Dept. of Reproductive Health andResearch, London School of Hygiene and Tropical*
8. *Medicine, South African Medical ResearchCouncil (2013)*
9. *Promundo and U.N. Women (2017)understanding Masculinities: Results from theInternational men and Gender Equality survey.*
10. *UN Office on Drugs and Crime (2014).GlobalStudy on Homicide 2013.*
11. *UNODC (2016).Global Report on Trafficking inPerson 2016.*
12. *UNICEF (2018), Child Marriage.*
13. *UNICEF (2016) Female Genital MutilationCutting.*
14. *National Crime Record Bureau Report 2002 and2012*
15. *www.parners 4prevention. Org/sdd/publication*
16. *www.unescap.org/publication*
17. *www.google.books.co.in*
18. *https://en.m.wikipedia.org*
19. *https://en.m.wikipedia.org*.
20. *https://www.speakingtree.in*

Importance of Balance Diet and Nutrition in Sports Performance

Prof. Vasant T. Ninave, Asst. Prof. Dept. of Physical Edu. N. P. Shivaji Mahavidyalaya, Movad, Dist-Nagpur

Abstract:- *Nutrition is a decisive factor of growth and development of a young organism. It has also a major impact on sports performance. Balanced diet and Good dietary practices allow athletes to train hard, regenerate quickly, adapt better, while reducing the risk of illness and injury. Athletes should use appropriate nutritional strategies before and after their performances, so as to achieve the best results. They should pay special attention to the amounts of carbohydrates, proteins, fats, vitamins, minerals in their food. The aim of this paper is to discuss the basic importance principles of Balance diet and nutrition (Carbohydrates, fats, Proteins, Vitamins, and Minerals) in sports training and health training. Healthy' diet meets biological, psychological and social needs; allows achieving full physical and mental development; maintaining body's resistance to diseases and fitness until old age for sport performance.*

Keywords: Nutrition, Carbohydrates, fats, Proteins, Vitamins, Minerals

Introduction: - Nutrition plays a very important role in sports performance. Without adequate carbohydrate and fluid, an athlete will get tired very easily and quickly. Sports Nutrition can be defined as the application of nutrition knowledge to a practical daily eating plan providing the fuel for physical activity, facilitating the repair and building process following hard physical work and achieve athletic performance in competitive events, while also promoting overall health and wellness. Protein is needed to rebuild muscles. Without all three of these plus adequate vitamins and minerals, an athlete will never be able to perform to their maximum potential. Evidence supports a range of dietary strategies in enhancing sports performance. It is likely that combining several strategies will be of greater benefit than one strategy in isolation. Dietary strategies to enhance performance include optimizing intakes of macronutrients, micronutrients, and fluids, including their composition and spacing throughout the day. The importance of individualized or personalized dietary advice is becoming increasingly recognized, with dietary strategies varying according to the individual athlete's sport, personal goals, and practicalities (eg, food preferences). "Athlete" includes individuals competing in a range of sport types, such as strength and power (eg, weight-lifting), team (eg, football), and endurance (eg, marathon running). The use of dietary supplements can enhance performance, provided these are used appropriately.

Why sports nutrition is important? - Participating in endurance sports requires optimal nutrition, with specific focus on dietary modifications. Targeted fitness development at an early age, especially in adolescence is deemed the foundation for leading an active lifestyle, avoiding potential overweight, reducing motor deficiencies and thus improving the general quality of life . At the time of final performance an athlete is supposed to be well nourished, uninjured, fit, focused and ready to compete. Sports nutrition is not just about calories to achieve weight or body composition goals; nor is it all about protein for muscles or carbohydrates for fuel. Nutritional and eating habits have been of specific interest in sports, especially given their impression on athletic performance. General recommendations need to be suggested by sports nutrition experts to accommodate the specific requirements of individual athlete regarding health, sports, nutrient, food choices, and body weight and body composition. Athlete challenges their bodies on a regular basis through tough physical training and competitions. In order to keep up with demand for stamina of their activity or sport, athlete needs adequate fuel for their body on day to day basis

Why sports nutrition? - Sports nutrition enhances one's performance and endurance during training and in the competition. Sports nutrition is for both, professional sportspersons as well as those who exercise or train regularly for keeping themselves fit.

Sports diet –

- Enhances stamina
- Improves attentiveness
- Fast tracks recovery
- Lessens the chances of injury and controls the adverse effects
- Manages healthy weight
- Ensure overall good health

What are the basic nutrients? - Food and beverages are composed of six nutrients that are vital

to the human body for producing energy, contributing to the growth and development of tissues, regulating body processes and preventing deficiency and degenerative diseases. The six nutrients are classified as essential nutrients. They are carbohydrates, proteins, fats, vitamins, minerals and water. The body requires these nutrients to function properly however the body is unable to endogenously manufacture them in the quantities needed on a daily basis

Carbohydrates: Carbohydrates are stored in the body in a form of glycogen, which can be used during physical activity. Carbohydrate is necessary to meet the demands of energy needed during exercise, to maintain blood glucose level and replenish muscle glycogen store. During sub-maximal exercise, carbohydrates in the body are the major source of fuel.

Protein: Protein is needed for nutrient transfer in the blood, connective tissue support and the repair of tissue in response to periods of exercise

Fats: Fat is primarily used as a fuel during low to moderate intensity exercise. Fat is also engaged in providing structure to cell membranes, helping in the production of hormones, lining of nerves for proper activity and make it easier for process of absorption of fat soluble vitamins

Vitamin and Minerals: Vitamins are required in wide variety of bodily functions and operations which helps to sustain the body healthy and disease free. The function of minerals is for structural development of tissues as well as the regulation of bodily process.

Conclusion: - Nutrition is of great importance to athletes, the key to achieving an optimal sports diet in relationship to peak performance and good health is balance. Athletes must fuel their bodies with the appropriate nutritional foods like vitamin, protin, carbohydrates, minerals to meet their energy requirements in competition, training and recovery. If these nutritional needs are not met, there is an increased risk of poor performance and health issues. The use of a nutritional supplement within established guidelines is safe, effective and ethical. Effective diet and nutrition are an important part of an athlete's training. A sportsman's valued qualities-strength; agility, endurance, and vigilance are the result of his nutrition-rich diet regimen recommended by the sports nutritionists.

Every athlete's body type, kind of sports, training he/she is going through, and the sporting goals play a crucial part in planning a wholesome diet. Weight lifting, bodybuilding, wrestling kind of sports needs a different diet plan which focuses on body weight and strength building. Whereas, some other sports such as swimming, field games, or cycling need strength, stamina and agility as the main qualities. The diet plan for sportsmen engaged in such sports must be different. Sports nutrition and diet are a key factor in training and holistically preparing the sportspersons for the sporting events. The studies show that ensuring optimum nutrition and hydration levels boost the performance. The diet also contributes towards reducing the risk of injuries and quickens the recovery. The diet for sportspersons comprises a mix of proteins, carbohydrates, fats, fluids, creating, and supplements. Depending on the athlete's requirements the diet is formulated. The sports diet is also good for active adults engaged in physical training and sports, who aim to build and maintain a strong and perfect body.

Thus a well balanced diet and effective training and coaching will be the winning combination and will help the athlete to build up strength and stamina.

References

1. *Wojtys EM (2015) Young Athletes Sports health. A Multidisciplinary Approach.*
2. *Congeni J, Miller S (2002) Supplements and drugs used to enhance athletic performance.*
3. *Prochaska JO, Velicer WF (1997) The transtheoretical model of health behavior change.*
4. *Clark's Nancy (2008) Sports nutrition guide book: The 1st Nutrition resources for active people.*
5. *Burke LM, Hawley JA, Wong SH, Jeukendrup AE (2011) Carbohydrates for training and competition.*
6. *Fogelholm M (2010) Physical activity, fitness, and fatness.*

IMPACT OF GST ON SERVICE SECTOR

Dr. Kawita K. Lende, Assist. Prof. in Commerce, S. N. Mor College, Tumsar, Dist. Bhandara. (M. S.)

Abstract:- *GST is a proposed system of indirect taxation in merging most of the existing taxes (i.e. manufacturing tax , sale tax , excise duty , VAT, service tax) GST is a common structure across the country.GST is basically a tax on final consumption which is leviable at each point of sale or provision of services. GST is designed to support and enhance the growth of a country. Indirect taxes have always been contributing more than direct taxes to the Government Revenue. Service sector is gaining much more importance day by day when it comes to revenue collection. (Keywords: GDP , Revenue Neutral Rate- RNF , SGST, CGST, IGST, UTGST, Indirect taxes, slabs)*

Introduction :- **"One country, One Market, One Tax"** GST is a proposed system of indirect taxation in merging most of the existing taxes (i.e. manufacturing Tax, sale Tax, Excise duty, VAT, Service Tax) into single system of tax. GST is a single tax on the supply of goods and services, right from the manufacture to the consumer credits of input taxes paid at each stage will be available in the subsequent stage of value addition. Which makes GST essentially a tax only on value addition at each stage. The final consumer will thus bear only the supply chain, with set off benefits at all the previous stages.

GST is a common structure across the country. Which will made India one unified common market. GST is levied at every state of production-distribution chain with applicable set-offs. GST is basically a tax on final consumption, which is leviable at each point of sale or provision of services, in which at the time of sale of goods or providing services the seller or service provider may claim input credit of tax which he has paid while purchasing the goods or procuring the services. The system facilitates taxation of goods and services are an integrated manner. It is a comprehensive value added tax on the supply and consumption of goods and services in an economy, it will help in eliminating tax induced economic distortions, and gives boost to the economy. The compliance and administrative cost will be much lower. Overall slabs of GST i) 0% , ii) 5%, iii) 12%, iv)18% , v)28%. In India there is a GST on 1211 Goods.

Features of GST:-

- GST is one indirect tax for the entire nation, which will make India "One unified common market".
- It will replace multiple taxes like VAT, CST, Excise Duty, Entry tax, Octroi, LBT etc.
- There are 4 types of GST namely
- SGST - State GST, collected by the State Govt.
- CGST - Central GST, collected by Central Govt.
- IGST - Integrated GST, collected by Central Govt.
- UTGST - Union Territory GST, collected by Union Territory.
- GST slabs are pegged at 0% , 5%, 12%, 18% and 28%.
- GST would be applicable on the supply of good & services, as against the present of tax on the many facture and sale of goods or provision of services.

Components of GST:- There are three taxes applicable under these systems.

CGST: - Collected by the central government on an intra state sales (transaction happening within state) or we may say transaction within Maharashtra.

SGST: - Collected by the state government on an intra state sale (transaction happening within Maharashtra).

IGST: - Collected by the central government on an intra state sales (transaction happening from Maharashtra to Tamil Nadu).

In most cases the tax structure under the new regime will be as follows:-

TRANSACTION	NEW REGIME	OLD REGIME	REMARKS
Sale within the State	CGST+SGST	Vat + Central excise/ service tax	Revenue will be equally shared between the center and the state.
Sales to another State	IGST	Central sales tax + Excise/service tax	There will only one type of tax in case of inter state sales the central will then share the IGST Revenue based on the destination of goods.

Genesis of GST: - GST also known as the goods and services Tax is defined as the giant indirect tax. It is designed to support and enhance the economic growth of a country. More than 150

countries have implemented GST. In India GST was mooted by Vajpaye government in 2000 and the constitutional amendment for the same was passed by the Loksabha on 6th May 2015 but is yet to be ratified by the Rajyasabha there is a huge hurdles against its implementation.

Technology assisted compliance is not an entirely new concept in India way back in the 1990's taxation departments used technology for tax administrations. However this was mainly as a backend mechanism. A major shift in behaviors occurred when online filling of returns was introduced. This was largely a result of different computer system being integrated. Thus enabling tax payers to directly interact with the tax department. Under the current taxation system, data or information broadly flows in one direction to the Government. Which we can describe as a B to G (Business to Govt.) data flow, with the use of technology, the time and cost has reduced significantly, while accuracy of compliance has been greatly enhanced. There are several cases, where the government has not been able to detect evasion and loss of tax revenues, and it is challenge for the department concerned to track the input claims against the liability of the seller. There have been numerous cases of duplication of claims on input tax. Fraudulent claims, in input tax claim, that don't correspond with tax liability declared by the seller. or seller who has not furnished his tax liability. GST has introduced invoice matching of buyer and seller. Goods and Services Tax is an Indirect tax which has replaced many Indirect Taxes in India. The Good and Service Tax Act was passed in the parliament on 29th March 2017. The Act came into effect on 1st July 2017.

Major milestones in Indirect Tax reform:-

- 1974 Report of L. K. Jha Committee suggested VAT.
- 1986 Introduction of a restricted VAT called MODVAT.
- 1991 Report of the Chelliah Committee recommends VAT/GST and recommendations accepted by Government.
- 1994 Introduction of Service Tax.
- 1999 Formation of Empowered Committee on State VAT.
- 2000 Implementation of uniform floor sales tax rates Abolition of tax related incentives granted by states.
- 2003 VAT implementation in Haryana in April.
- 2004 Significant progress towards CNVAT.
- 2005-06 VAT implementation in 26 more states.
- 2007 First GST stuffy released by Mr. P. Shome in January.
- 2007 F.M. announces for GST in budget speech.
- 2007 CST phase out starts in April.
- 2007 Joint Working Group formed and report submitted.
- 2008 EC finalized the view on GST structure in April.

Objectives of paper:-

- To focus on awareness among service sector.
- To analyze the challenges and benefits.
- To examine the opportunities in GST.
- Overall about GST.

Impact of GST On service sector: - Service sector is gaining much more importance day by day when it comes to revenue collection. Contributes to GDP and employment, service sector constitutes for 66.1% of Nations GDP. Service sector in India not only provide large scale employment to both skilled and unskilled personnel but also significally contributes towards foreign exchange collection. Telecom, Insurance, Banking & Financial Services, Outsourcing, Research & Development, Real Estate, Professional Services and Information technology are major contributes in service sector industry. In the current regime there are disputes whether a particular supply, is a supply of Good or service i.e. work contract , Restaurant , etc .In such scenario because at ambiguity, assesses were required to pay taxes both taxes , both VAT and service tax on it. In GST regime both goods and services are treated equally and this double taxation is removed.

Logistics – The logistic segments in India formulates the mainstay of the economy. We can fairly accept that a well-organised and mature logistics industry has the dormant to coil the "Make In India" initiative of the Government of India to its expected position.

E-commerce – In India e-commerce has been growing by bounds and constraints. In many ways, GST will help the e-commerce sector's continued growth but the long term effects will be particularly interesting because the GST law exactly proposes a Tax Collection at Source (TCS) mechanism, which e-commerce companies are not too please with. The current rate of TCS is at 1%.

Pharma – GST is helping the pharma and healthcare industries. It will create a level playing arena for generic drug makers, increase medical tourism and shorten the tax structure. If there is any concern whatsoever, then it relates to the pricing construction (as per latest news). The pharma sector is hoping for a tax respite as it will make affordable healthcare easier to access by all.

Telecommunications – The price in telecom will come down after implementation of GST. Manufacturing will save on cost through efficient management of inventory and by consolidating their warehouse. Handset manufacturing will find it easier to sell their equipment as GST has negated the need to set up state-specific entities, and transfer stocks. This will also save up on logistic costs.

Textile – The India textile industry offers service to a large number of skilled and unskilled workers in the country. It donates about 10% of the total annual export, and this change is like to surge under GST. GST would affect the cotton value chain of the textile industry which is chosen by most small medium enterprises as it previously attracted zero central excise duty.

Real Estate – The real estate is one of the most essential sectors of the Indian economy, playing a significant role in occupation generation in India. The influence of GST on the real estate sector cannot be fully measured as it largely depends on the tax rates. However, the segment will see substantial benefits from GST applicable; as it has brought to the business much requires transparency and responsibility.

Agriculture – The agriculture sector is the largest contributing segment the overall India GDP. It covers around 16% of Indian GDP. One of the major problems faced by agriculture sector is the transportation of agriculture products across state lines all over India. GST will resolve the issue of transportation.

FMCG (Fast Moving Consumer Goods) – The FMGC sector is experiencing noteworthy saving in logistics and distribution prices ads the GST has eradicated for multiple sales depots.

Freelancer – Freelancing in India is still a budding industry and the rules and regulations for this disordered industry are still up in the air. But with GST, it will become much easier for freelancers to file their taxes as they can easily do it online. They are taxed as facility providers, and the new tax structure has transported about consistency and responsibility in this segment.

Start-ups – With augments limits for registration, a DIY compliance model, tax credit on purchase, and a free flow of goods and services, the GST regime truly augurs well for the Indian startup scene. Previously, many Indian states had different VAT laws which were confusing for companies that have a pan-India presence, especially the e-com sector. All of this has changed under GST.

Life Insurance Premium – The Premium Amounts on policies will rise; with an immediate impact can be seen on your term and endowment policy premiums as the rates have been increased under GST across life, health, and general insurance.

Benefits of GST:-

Uniformity of tax rate and structures: GST would make doing business in the country neutral irrespective of the choice of place of doing business means one structure is common across the country.

Easy Compliance: - All taxes payers services such as registrations, returns, payments etc. would be available to the taxpayers online which would make compliance easy and transparent.

Improved Competitiveness: - Reduction in transaction. Costs of doing business would eventually lead to an improved competitiveness for the trade and industry.

Removal of Cascading: - A system of seamless tax credits through the value chain, and across boundaries of states, would ensure that there is minimal cascading of taxes. This would reduce hidden costs of doing business.

Gain to manufactures and exporters :- GST the subsuming of major central and state taxes in GST, Complete and comprehensive set off input goods and services and phasing out of central sales Tax(CST) would reduce the cost of locally. Manufactured goods and services. This will increase the competitiveness of goods and services in the international market and give boost to Indian exports.

Higher Revenue Efficiency: - GST is expected to decrease the cost of collection of tax revenues of the Government, and will therefore lead to higher revenue efficiency.

- Two tiered one country – one Tax regime.
- Increase Consumptions.
- Increase Tax – GDP Ratio

Challenges of GST :- Passing of Bill in Rajya Sabha :- Sine Central Government is not

having sufficient majority in the Rajya Sabha, Thus, it will have ensure safe passage as it will not be cake walk for the union government to pas the bill in the upper house of parliament.

Consent of States: - For implementing it is critical, that GST bill is passed by the respective state Govt. In state assemblies so as to bring majority, this is a herculean task.

Revenue Neutral Rate (RNF):- It is one of prominent factor its success. We know that in GST regime. The government revenue would not be the same as compared to the current systems.

Extensive Training to tax administration Staff: - GST is absolutely different from existing system it therefore, requires that tax administration staff at both centre and state to be trained properly in terms of concept legislation and procedure.

Additional Levy on GST: - The purpose of additional levy is to compensate states for loss of revenue which moving to GST,

Harmonizing GST laws is essential:- It is essential that the GST Laws are harmonized between the centre and state.

The tax structure of India is very complex:- There are various definitional issues related to manufacturing, sale service, Valuations etc.

There is complexity in determining the nature of transaction

India needs comprehensive levy and collection on both goods and services at the same rate with the benefit of input credit.

The current state of Indian economy demands fiscal consolidation and reduction in Fiscal deficit.

Opportunities in GST:-

- Opportunities for chartered Accounts (CA)
- Opportunities for professionals under goods and service Tax GST
- Opportunities For Accounting professionals/ Business line members
- Opportunities for commercial and Legal aspects of business
- Opportunities for Business Advisor
- Opportunities for Internal Auditors.
- Opportunities for Financial/Investment Consultancy

Conclusion:- GST is a simple transported and efficient system of indirect taxation. Indirect taxes have always been contributing more than direct taxes to the government revenue.GST is not going to be an additional new tax, but will replace other taxes. GST serves to be beneficial set up for the industry and the consumer. It would lead to increase in government revenue. But there are several dimensions to harmonization, tax base and rates, tax administration and tax legislation, rule and procedures. Negative Impacts of GST on service sector other than the goods this is also down sides to the system of taxation.

References :-

1. *GST Indian (2015) economy and policy*
2. *http:// wwwlivemint.com/articles on GST*
3. *http://economictimes.indiatimes.com/news/economy/piolicy*
4. *http://indiaexpress.com/article/explained/gst-bill-parliament*
5. *www.dnaindia.com.money report*
6. *www.simpletaxindia .net. 2016*
7. *www.indiatax.co.in*
8. *Daily Newspaper. The Hitvada*
9. *Daily Newspaper Times of India.*

ईव्हीएम से चुनाव करने से भारतीय लोकतंत्र समाप्त करना : एक विश्लेषण

प्रा. डॉ. प्रदिप एच. गजभिये, नगर परिषद शिवाजी महाविद्यालय, मोवाड, ता. नरखेड, जि. नागपूर. मो.नं. 9822991314

प्रस्तावना :– भारत मे दिनांक 26 जनवरी 1950 को संविधान लागू हुआ। भारत का जनतंत्र प्रौढ मताधिकार पर खडा है। भारत में लोकतंत्र और प्रौढ मताधिकार एकही तारीख मे लागु हुआ। भारत मे प्रौढ मताधिकार की केवल एकही शर्त थी , कौनसी ? व्यक्ती की उम्र 21 साल होनी चाहीए। भारत के संविधान की धारा 326 के अनुसार हमे वोट का अधिकार मिला। यह अधिकार 21 साल के उम्र वाले हर भारतीय नागरिक को मिला। लेकीन 1988 मे राजीव गांधी सरकारने 61 वा संविधान संशोधन करके 21 के बजाए 18 उम्र निश्चित की। वोट देने का अधिकार यह शासक बनने का राजा बनने का अधिकार है। हमारे भविष्य तय करने का अधिकार है। मालीक बनने का अधिकार है। 2004 के पहले बॅलेट पेपर पे चुनाव होता था। चुनाव सुधार के नाम पे बॅलेट पेपर के बिना ईव्हीएम मशिन के माध्यम से चुनाव कराने संबंधी संविधान संशोधन किया गया। 2004 के सार्वत्रिक चुनाव ईव्हीएम मशिन द्वारा किया गया। लोकतंत्र का प्राणतत्व प्रतिनिधित्व है। भारत की 125 करोड जनता के प्रतिनिधीत्व का चुनाव इलेक्शन कमीशन ऑफ इण्डिया के द्वारा चुनाव के माध्यम से होता है। इसलिए लोकतंत्र मे चुनाव प्रक्रीया एक महत्वपुर्ण भाग है। भारत मे बॅलेट पेपर के द्वारा पहले चुनाव होता था। मगर 2004 से ईव्हीएम मशीन के द्वारा चुनाव होता है। बॅलेट फ्री, फेअर एण्ड ट्रान्सपेरेन्ट चुनाव होता था । मगर ईव्हीएम के द्वारा फ्री, फेअर एण्ड ट्रान्सपेरेन्ट चुनाव नही होता है। ईव्हीएम मशीन मे घोटाला करके भारत की सत्तापर शासक वर्ग का संपुर्ण अधिकार नियंत्रित हुआ है। प्रस्तुत लेख मे भविष्य मे भारत का लोकतंत्र समाप्त करने मे ईव्हीएम की महत्वपुर्ण भुमिका दिखाई देती है।

ईव्हीएम का इतिहास :– भारत मे पहली बार ईव्हीएम का प्रयोग 1982 मे केरल से शुरू हुआ था। केरल के परावुर विधानसभा के 50 मतदान केंद्रो पर ईव्हीएम का इस्तेमाल किया गया था। साल 1983 के बाद कुछ सालो तक ईव्हीएम का ईस्तेमाल नही हुआ। सुप्रिम कोर्ट ने इसके कानुनी प्रावधान का आदेश दिया था। दिसंबर 1988 मे संसद कानून मे संशोधन किया और रिप्रेजेटशन ऑफ पिपल ऐक्ट, 1951 मे सेक्शन 61 ए को जोडा। इस सेक्शन से चुनाव आयोग को चुनाव मे वोटींग मशीन इस्तेमाल करने की ताकत मिली। 1989–90 मे जिन ईव्हीएम का निर्मान हुआ था, ईनका इस्तेमाल नवंबर 1998 के विधानसभा चुनाव मे हुआ। इसे मध्यप्रदेश के 5, राजस्थान के 6 और राष्ट्रीय राजधानी क्षेत्र दिल्ली के 6 विधानसभा क्षेत्रो मे प्रयोग के तौर पर इस्तेमाल किया गया था। संशोधित प्रावधान 15 मार्च 1989 से प्रभावित हुआ। केन्द्र सरकार व्दारा फरवरी 1990 मे अनेक मान्यता प्राप्त राष्ट्रीय तथा क्षेत्रीय दलो के प्रतिनिधीयो वाली चुनाव सुधार समीती बनाई गई। भारत सरकार ने ईव्हीएम के इस्तेमाल संबंधी विषय विचार के लिए चुनाव सुधार समिती को भेजा। 24 मार्च 1992 को सरकार के विधी तथा न्याय मंत्रालय व्दारा चुनाव कराने संबंधी कानुन 1961 मे आवश्यक संशोधन की अधिसुचना जारी की गई।

ईव्हीएम की विशेषता :– ईव्हीएम एक इलेक्ट्रनिक्स वोटींग मशीन है। व्यक्ती इसमे कम ज्यादा डाटा कर सकता है। वैज्ञानिक संशोधन करके उसमे बदलाव कर सकते है।

1. वोट गायब कर सकते है।

2. वोट बढा सकते है।

1. वाराणसी :– शाम के 6 बजे का आकडा 55 परसेंट था मगर काउंटिंग मे 62 परसेंट निकला

2. गौरव श्रीवास्तव वाराणसी इसने अपने ही घर 10 ईव्हीएम मशीन लायी और वोटींग किया।

3. व्हायरस डाल सकते है।

4. ट्रान्समीटर डाल सकते है।

5. प्रोग्रामिंग कर सकते है।

6. मतगणना सरल हो सकती है।

7. टोटल कम समय मे होती है।

8. एक मशिन मे 64 उमेद्वार रह सकते है।

9. वोटींग होने के बाद आवाज आता है।

क्या है ईव्हीएम :– 1989–90 मे जिन ईव्हीएम का निर्माण हुआ था, उनका इस्तेमाल नवंबर 1998 के विशानसभा चुनाव मे हुआ। इसे मध्यप्रदंश के 5 राजस्थान के 6 विधानसभा क्षेत्रो मे प्रयोग के तौर पर इस्तेमाल किया गया था। साल 2014 के लोकसभा चुनाव तक बडे पैमाने पर ईव्हीएम मशीन का उपयोग शुरू हो गया। 2004, 2009 और 2014 के चुनाव ईव्हीएम व्दारा हो गयें है।

ईव्हीएम मशीन को बनानेवाली कंपनी :– भारत सरकार के नियंत्रण वाली हैदराबाद और बंगलोर मे बनाई जाती है। भारत हेवी इलेक्ट्रॉनिक लिमीटेड अर्थात BHEL यह कंपनी भारत सरकारके नियंत्रण मे है। इस कंपनी ने पेटेन्ट के लिए विश्वस्तरीय इलेक्ट्रॉनिक्स कंपनी को ॲप्लीकेशन किया था। ISO के लिए जो 9 मापदंड होते है उन पर यह ईव्हीएम खरी नही उतरी और उनका ॲप्लीकेशन खारीज किया गया।

बौध्दीक संपदा कानुन के तहत आज ईव्हीएम बनाने का पेटेन्ट अर्थात मालकी हक्क यह कंपनी के पास नही है।

क्या है पेपर ट्रेल और व्हीव्हीपीऐटी :– संविधान की एक स्वायत्त संस्था चुनाव आयोग है। चुनाव आयोग की जिम्मेदारी फ्री, फेअर एण्ड ट्रान्सपेरेन्ट चुनाव करना है। तो चुनाव आयोगने पेपर ट्रेल का मतलब रसीद को विरोध नही करना चाहीए। बल्की उसको लागू करना चाहीए। आप पेपर ट्रेल नही दे सकते तो बॅलेट पेपर देना चाहीए था। इसका भी चुनाव आयोग ने विरोध किया। ईव्हीएम मे भौतिक सत्यापन की व्यवस्था नही है। ईव्हीएम से वोट किसको दिया यह केवल चुनाव आयोग को मालुम होता है। वोटर को मालुम नही होता पेपर ट्रेल मे वोट दिखता है और काउंटींग मे ईव्हीएम मशीन और पेपर ट्रेल की काउंटिंग करनी चाहीए कागज का आकडा फायनल माना जाऐगा।

डॉ.. स्वामी कोर्ट मे गये उसका जजमेंट 8 अक्टुबर 2013 को सुप्रीम कोर्ट ने दिया इसके पेपर ट्रेल होना चाहीए यह विश्वासदर्शक है।

ईव्हीएम मशीन को भारत मे क्यो लाया गया :– जब 80 के दशक मे सारे युरोप मे ईव्हीएम मशीन पर प्रतिबंध लगाया। अमेरीका और जपान मे भी ईव्हीएम पर प्रतिबंध लगाया तब इंदिरा गांधी ने 1982 मे ईव्हीएम को भारत

मे लाने का निर्णय क्यो किया? 1982 मे भारत मे वोट हमारा राज तुम्हारा नही चलेगा ऐसा प्रभाव निर्माण हुआ था। कॉंग्रेस ने ही ईव्हीएम मशीन को भारत मे लाया जिन लोगो को युएसए के बैक अकाउंट मे इंटरनेट मे क्रेडीट अकाउंट मे हॅकींग करने के लिए दोशी पाया गया था। ऐसे लोगो को चुनाव के काम मे लगाया गया। इनके माध्यम से चुनाव 2009 के चुनाव कॉंग्रेस ने कई सीटे जितने, का काम किया।

ईव्हीएम के बारे मे अन्य देशो की भुमिका :– दुनिया मे जितने भी विकसीत देश है। जैसे अमेरिका, जर्मनी, आस्ट्रेलीया, न्युझीलंड, इंग्लंड, जपान इन सारे देश के लोगोने ईव्हीएम मशीन के व्दारा चुनाव करवाना रद्द कर दिया और इसके जगह बॅलेट पेपर लागू किया बॅलेट पेपर पर आप अपने हाथो से ठप्पा मारकर फोल्ड करते है और बॅलेट बॉक्स मे डाला जाता है। मगर मशीन मे आप बटन दबाते हो तो उसमे केवल बीप की आवाज होती है और यह पता नही चलता कि, किसका वोट गया, मेरा वोट कौनसी पार्टी को गया जिसको मे देना चाहता हु, उसको गया या नही गया विकसीत राष्ट्रो के लोगो ने अपने यहॉं बॅलेट पेपर का सिस्टीम शुरू किया और ईव्हीएम मशीन रद्द किया भारत देश विकसित राष्ट्र नही है, यह विकसनशिल राष्ट्र है। देशने 50 टक्के से ज्यादा अनपढ लोग रहते है। टेक्नॉलोजी का ज्ञान नही है। इनके उपर टेक्नॉलोजी ईव्हीएम क्यो थोपी जा रही है। अल्पसंख्य लोगो को मशीन मे गडबडी करके मनमाने तरीकेसे चुनाव जितना संभव है ओर अल्पसंख्य लोगो को चुनाव जितना संभव है और अल्पसंख्य लोगो का बहुसंख्य लोगो पर राज करवाना संभव है।

चुनाव मे गडबडी :– ईव्हीएम के द्वारा 2014 के लोकसंभा चुनाव मे गडबडी या धोखाधडी करना यह सबसे बडा गंभीर मामला है। समाज के विद्वान लोग ईव्हीएम के द्वारा चुनाव मे गडबडी हो गयी ऐसा विचार रखते है। इस गडबडी को उजागर करने का काम भारत मुक्ती मोर्चा, बामसेफ ने 2014 से निरंतर किया है।

ईव्हीएम के संदर्भ मे भारत के विविध नेताओ के बयान बहूत सारे भारत के लोगो ने ईव्हीएम मे गडबडी होती है ऐसे बयान दिए, विरोध भी किया है। बीजेपी नेता लालकृष्ण अडवानी ने कहॉं, भारत मे ईव्हीएम के व्दारा निष्पक्ष चुनाव होना संभव नही है। मा चंद्रबाबु नायडु कहते है, ईव्हीएम मशीन द्वारा चुनाव करवाया जाना गलत है, सही नही है। प्रकाश करात कम्युनिस्ट पार्टी के जनरल सेक्रेटरी कहते है की, ईव्हीएम मशीन विश्वसनीय नही है। छेडछाड किया जा सकता है। अपने लिए मनमाना नतीजे लाये जा सकते है। यह बात 1 सितम्बर 2009 को कहा, भारत के बहुत सारे नेता जिनमे गुलाम नबी आजाद ,जयललीता, ममता बॅनर्जी, और 2019 के चुनाव 23 पार्टी के नंताओ ने विरोध किया है। भारत की सभी जनता और छोटे बडे नेताओ ने ईव्हीएम की विरोध किया है। 57 पार्टीओ ने बॅलेट पेपर से चुनाव कराने का आग्रह किया था। सिर्फ बीजेपी ही ईव्हीएम के समर्थन मे है। जनता बडे पैमाने पे जेलभरो आंदोलन कर रही है, बहुजन क्रांती मोर्चा के द्वारा चुनाव बॅलेट पेपरपर करना उचीत है ये कहा।

सांसद सुब्रमन्यम स्वामी की भुमिका :– 2009 चुनाव के बाद डॉ. सुब्रमन्यम स्वामी ने अखबार मे लेख लिखकर इसका विरोध किया। कॉंग्रेसने 2004 और 2009 के चुनाव ईव्हीएम सेंटींग करके जीता और सरकार बनाई यह बात डॉ. स्वामी ने अपने लेख मे लिखा लेकिन कॉंग्रेसने डॉ. स्वामी पर किसी भी प्रकार का अब्रुनुकसान का दावा नही किया। इसके बाद मे डॉ. स्वामी ने सुप्रिम कोर्ट मे ईव्हीएम के विरोध मे केस किया।

हरीप्रसाद मुरली की भुमिका :– चुनाव आयोग और भेल के अधिकारी के सामने चॅलेन्ज किया ईव्हीएम मे गडबडी करके दिखा सकते है। पेटेन्ट के बहाने उसे ईव्हीएम खोलने नही दिया । इसकी पेटेन्ट ऐजन्सी अमेरिका मे है। इसके 9 सुरक्षा मापदंड है। भारत के ईव्हीएम एक भी मापदंड पुरा नही करती, इसीलीए हरिप्रसाद को ईव्हीएम खोलने की अनुमती नही मिली।

सुप्रीम कोर्ट का फैसला :– 2009 के चुनाव के विरोध मे सुप्रीम कोर्ट मे जाने के बाद सुप्रीम कोर्ट मे निर्णय दिया। सुप्रीम कार्ट ने 3 पॅरा का जो निर्णय दिया उनमे कुछ बातो का विश्लेषण यहा देता हुँ। From the materials placed by both sides we are satisfied that the paper trail is an indispensible requirement of a free and fair election ईव्हीएम मशीन के द्वारा फ्री, फेअर एण्ड ट्रान्सपेरेन्ट चुनाव करना संभव नही है। यदी करना है तो ईव्हीएम मशीन को पेपर ट्रेल लागु करना होगा। यह निर्णय 8 अंक्टुबर 2013 का है। 2019 के चुनाव मे ईव्हीएम मशीन के साथ पेपर ट्रेल मशीन की पर्चीया गीणती कराने के लिए 23 पार्टीयो के लोगोने सुप्रीम कोर्ट मे केस की तो सुप्रीम कोर्ट पेपर ट्रेल की पर्चीया सिर्फ एक विधानभा क्षेत्र मे 5 बुथ पर करने का आदेश दिया। जो लोकतंत्र समाप्त करने के लिए काफी है। इसका मतलब सुप्रीम कार्ट भी ईव्हीएम मशीन के समर्थन मे है। यदी लोकशाही बचाना है तो लोगो को रास्ते पे उतरकर बॅलेट पेपर मंजूर होने तक विरोध प्रदर्शन करना चाहीए।

ईव्हीएम क्या है :– ईव्हीएम मशीन के अंदर जो कोड होता है। वह कोड नंबर सिक्रेट होता है। ओर वह सिक्रेट कोड नंबर विदेश मे तयार किया जाता है। चुनाव भारत मे हो रहा है और जो सिक्रेट कोड नंबर वह जपान मे है। जपान मे बैठकर भारत के चुनाव का मामला इधर उधर उलटा पुलटा किया जा सकता है। जैसे की भारत की दुरी 8–10 हजार किलोमीटर है। मगर स्पेस अंतराल मे लाखो करोडो कीलोमिटर तक सेटेलाईट भेजा जाता है और जब सॅटेलाईट मे गडबडी होती है तो हमारे लोग यहॉं बैठकर वहॉं करोडो मैल के अंतर पर उस मशीन को बैठ दुरूस्त कर सकते है। टेक्नॉलोजी हजारो किमी को प्रभावित करती है। रीमोट कंट्रोल सिस्टीम से उसको चालु बंद किया जा सकता है। इसी तरह ईव्हीएम मशीन मे भी गडबडी की जा सकती है। जपान मे अगर सिक्रेट कोड है तो जपान मे बैठकर इस मशीन को ओपरेट किया जा सकता है। भारत के लोग जपान के लोगो खरीद कर जपान के लोगो को पैसा दे कर सौदेबाजी करके मशीन मे गडबडी करवा सकते है इसके लिए बॅलेट पेपर ही उपयुक्त है।

पेपर ट्रेल लगाकर भी गडबडी :– पेपर ट्रेल लागु करने के बाद भी यह चुनाव पुरी तरह से फ्री, फेअर एण्ड ट्रान्सपेरेन्ट होगा ऐसा नही कहा जा सकता क्योकी 2014 के विधानसभा चुनाव मे 0.003 परसेंट जगह पर महाराष्ट्र मे भारत मुक्ती मोर्चा के प्रभाव से पेपर ट्रेल लागू हो गया है। लेकीन फिर से बहुसंख्य लोगो के साथ धोकाधडी हो गयी। महाराष्ट्र विधानसभा चुनाव मे अमरावती मे रविद्र राणे नामक बहुजन मुक्ती पार्टी के उमेव्वार को उनका खुद का वोट भी नही मिला, शुन्य वोट निकला है। अभी 2019 के लोकसभा चुनाव मे भी बडे पैमाने पे धोखाधडी क मामले उजागर हुये है। बटन एक दबाई जाती है पर्ची दुसरे की निकलती है। इसलिए लोगोने गुस्से मे आकर ईव्हीएम मशीन को तोडा है, जलाया है।

छोटे राजकीय पार्टीयो का नुकसान :– ईव्हीएम मशीन से जब से चुनाव कराये जा रहे है तब से छोटे छोटे पार्टीयो का नुकसान हो रहा है।

ब्राम्हणेतर लोगो द्वारा चलाये जानेवाले जो पक्ष है उनका सबसे ज्यादा नुकसान हुआ। उदाहरण लालुप्रसाद यादव, मुलायमसिंग यादव, शरद यादव, नितीश कुमार, शिबु सोरेन ओर मायावती, करूणानीधी इन सभी लोगो के पार्टीयो की 5 सिटो से कम जगह चुनकर आये। इसका मतलब है ब्राम्हणेतर पार्टीयो का बडे पैमाने पे नुकसान किया गया। जो अपने समाज की बात लोकसभा मे रखते थे सामाजिक न्याय के लिए झगडते थे। यही कारण हुआ की बडे पैमाने पे भारत के लोगो का समस्या सुलझाने के बजाय समस्या बडे पेमाने पे बढाई है। युवा बेरोजगार, कर्मचारी, विद्यार्थी, महीला, किसान की सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक समस्या का अंबार लगा हुआ है। इसकी समस्या यही राजकीय पक्ष उठाते थे संसद में वो भी समाप्त हुआ भविष्य मे ईव्हीएम के द्वारा कॉंग्रेस बीजेपी दोनो ही पक्ष रखने का देश चुनाव आयोग, न्यायपालीका मे बैठे ब्राम्हण समाज के लोगो का विचार दिख रहा है।

उपाय :– 1. सभी राजकीय पार्टीयो ने मिलजुलकर रास्ते पे उतरकर चुनाव आयोग का विरोध करना चाहीए। 2. लोगोने साथ सहयोग देकर संविधान बचाने के लिए आगे आना चाहीए। 3. न्यायालय का भी विरोध करना चाहीए क्यो की 90 प्रतिशत लोगो के अधिकार छिनने वाले निर्णय का विरोध करना बेहतर है और जिम्मेदारी भी है। 4. जो सामाजिक संघटन विरोध करते है, उनका भी समर्थन करना चाहीए। 5. संविधान बचाने के लिए लोगोने ईव्हीएम विरोध मे आंदोलन करकर बॅलेट पेपर से ही लोकतंत्र बच सकता है।

निष्कर्ष :– चुनाव प्रक्रिया के संदर्भ मे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर ने संविधान मे लिखकर कहा, कि चुनाव फ्री, फेअर एण्ड ट्रान्सपेरेन्ट होना चाहीए एसका मतलब चुनाव मुक्त, निष्पक्ष और पारदर्शी होना चाहीए । पारदर्शी का मतलब आरपार स्पष्ट दिखनेवाला चुनाव पारदर्शी होना चाहीए किसीके मन मे कोई आशंका नही होनी चाहीए। यह सिर्फ बॅलेट पेपर से संभव है, भविष्य मे बॅलेट पेपर का कोई दुनिया मे पर्याय नही हो सकता। बॅलेट पेपर से चुनाव होने से लोग समस्या सुलझा सकते है। इसलिए ईव्हीएम और उसके संबंध मे जो कानुन बनाये है उसको रद्द करना चाहीए तभी भारतीय संविधान सुरक्षीत रहेगा, संविधान रहेगा तो देश बचेगा।

संदर्भ :–

1. *वामन मेश्राम :– ईव्हीएम के द्वारा चुनाव आयोग के माध्यम से भारतीय लोकतंत्र पर बलात्कार एवं मानवअधिकारो का उल्लंघन*
2. *वामन मेश्राम :– लोकतंत्र का हत्यारा ईव्हीएम*
3. *दैनिक मुलनिवासी नायक पुणे आवृत्ती*
4. *संघर्षसाठी मुलनिवासी भारत नागपूर आवृत्ती*

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर पत्रकारीता इतिहासाचे समाजशास्त्रीयं अध्ययन

डॉ. प्रमिला हरीदास भुजाडे, विभाग प्रमुख, समाजशास्त्र विभाग, वसंतराव नाईक शासकीय कला व समाजविज्ञान संस्था, नागपूर.

प्रस्तावना :– प्रज्ञासूर्य, करूणाकार, कायदे पंडित राज्यघटनाकार, जगविख्यात लोकशाही तत्ववेत्ता, राज्यशास्त्री, फादर ऑफ मॉडर्न इंडिया, Symbol of Knowledge, जगभरात राज्यकारभार करतांना त्यांचा संदर्भ घेतला जातो. लोकहितवादी चळवळीचे प्रणेते, कामगार नेते, उत्कृष्ट संसदपटू, उत्कृष्ट वकील, शेती व जल नियोजक, क्षणार्धात इतिहास बदलून टाकणारे, स्त्री उध्दारक, विज्ञानवादी, समता, बंधुता व न्याय, हक्क, अधिकार जगाला पटवून सांगणारे, वंचित, शोषित पिढीतांचे कैवारी, महानायक, उत्कृष्ट संपादक, पत्रकार, परमपूज्य बोधिसत्व, भारतीय घटनेचे शिल्पकार, भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या 128 व्या जयंती पदार्पण व लेखन क्षेत्रात पत्रकारितेतील सहयोगाचे समाजशास्त्रीय विश्लेषण करण्यात येत आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे जीवन म्हणजे भारतीय जनतेच्या समतेच्या लढयाची अविस्मरणीय गाथा आहे. विविध अष्टपैलू व्यक्तिमत्व असलेल्या व्यक्तिमत्वाचा एक भाग म्हणजे पत्रकारितेचा महानायक होय. मराठी पत्राची सुरूवात झाल्यावर जवळ जवळ एका शतकानंतर महाराष्ट्रात दलितांची वृत्तपत्र उदयास आली. सर्वसाधारण विश्वरत्नाचे इंग्रजी ग्रंथ विश्वविख्यात ठरल्यामुळे मराठीत त्यांनी लेखन केलेल जगप्रसिद्ध झाले. मराठी पत्रकारीतेत दलितोध्दाराच्या प्रेरणेचा नवा पैलू देण्याची कामगिरी बाबासाहेबांनी केली आहे आणि एवढेच नाही तर त्यांच्या कार्यक्षेत्राप्रमाणे याही क्षेत्रात त्यांनी परिश्रमपूर्वक व अभ्यासाने स्वतःचे स्थान पत्रकारितेच्या विश्वात निर्माण केले आहे.

समाज जीवनातील संघर्षाशी समाज साधनांनी लढाई करता आली पाहिजे. अशी त्यांना जाणीव झाली होती. म्हणून तर त्यांच्या चरित्रकारांनी सांगितल्याप्रमाणे सतत पाच–सात महीने मराठी वाड्.मयाचे वाचन, चिंतन, मनन करून मराठी लेखन करण्यासाठी आवश्यक असे भाषा प्रभुत्व त्यांनी प्राप्त करून घेतले. ते इतके समर्थ, समर्पक, न्यायशील प्रभावकारी आहे की आजही त्यांच्या लेखाला दाहक, विद्रोहक विचार सौंदर्या इतकेच भाषाप्रभुत्व परिणामकारक वाटते आणि आश्चर्य हे की आंग्लभाषा प्रभुत्वाच्या जोडीनेच माय मराठीची तितकीच प्रमाणसिद्धता त्यांनी राखली. हा त्यांचा वैचारिक पक्वतेचाच भाग होय ''मुकनायक'' या वृत्तपत्रासाठी लेखन करतांना प्रारंभी ते आधी इंग्रजी लेख लिहून काढीत आणि नंतर मराठीत भाषांतर करून छापायला देत पण लवकरच ही पद्धत सोडून मराठीत उत्तम तऱ्हेचे लेखन करायचा सराव त्यांनी केला. त्यांनी संत वाड्.मयाचा तात्कालीन, अर्वाचीन, नियतकालीके व साहित्य याचे वाचन–चिंतन त्यासाठी त्यांनी केले. हे त्यांचे परीश्रम आणि ही अभ्यासूवृत्ती आज आम्हाला आदर्शव प्रेरणादायी ठरणारी आहे.

डॉ. बाबासाहेबांचा वृत्तपत्र क्षेत्रातला काळ हा त्यांच्या कर्तृत्वाचा अरूणोदायक काळ होता. ''मुकनायक'' हे त्यांचे पहिले बौध्दिक अपत्य होय. संपादक किंवा प्रशासक म्हणून त्यांचे नाव नसले तरी खरे सूत्रधार तेच होते. 31 जानेवारी 1920 ला ''मुकनायकचा'' पहिला अंक निघाला. त्यानंतर 3 एप्रिल 1927 ला म्हणजे महाड परिषदेनंतर बरोबर 13 दिवसांनी 'बहिष्कृत भारत' चा पहिला अंक निघाला आणि दि.15.11.1929 नंतर त्यांचे अंक निघाले नाहीत. याचा अर्थ डॉ. बाबासाहेबांचे पहिले वृत्तपत्रीय कार्य 1920 ते 1930 या एका दशकातले होते. हा काळ त्यांच्या कर्तृत्वाच्या गरूड भरारीचा प्रारंभकाळ होय. हा अत्यंत अविस्मरणीय काळ होय.

आज वृत्तपत्र सृष्ठीचा जेवढा न्याय वाढलेला दिसतो त्याच्या एक दशांश ही वाढ त्या काळात झालेला नव्हता. त्यात शिक्षण प्रसाराचा अभाव हे कारण दिसून आले होते. तसे वृत्तपत्र ही गरज आपली नाही. हे एक विशिष्ट वर्गाचे साधन आहे. आपल्याला हे परवडणारे नाही अशी एक भावना समाजात असल्याची शक्यताही नाकारता येत नाही. वृत्तपत्राची आवड किंबहूना गरज हे आधुनिक लक्षण होय. पण पूरेशा जागृताच्या अभावी आमच्या बहुसंख्य समाजाने त्याकडे डोळेझाक केल्याचे दिसून आले.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे, द्रष्टेपण हे की वृत्तपत्र हे 'किमयेचे साधन', लोकजागृतीचे साधन होय. हे बाबासाहेबांनी ओळखले. इंग्रजी राजवटीनंतर सुरू झालेल्या नव्या मतांतरात वृत्तपत्राचा उगम ही महत्वपूर्ण घटना होती. वृत्तपत्राच्या माध्यमाद्वारे वरीष्ट समजल्या जाणाऱ्या वर्गात विचार जागृती–मंथन व विचार क्रांतीची प्रक्रिया सुरू झाली. तरी देखील बहुसंख्य समाजापर्यंत त्यांची मजल जाऊन पोहचली नव्हती. वृत्तपत्र चळवळ ही विशिष्ट वर्गापुरतीच मर्यादीत होती आणि याची जाणीव त्यावेळच्या सरकारी रिपोर्टसाठी पाहणी करणाऱ्यासही होती. 1855 च्या सुमारात वृत्तपत्रीय अहवालात शेतकऱ्यासाठी वृत्तपत्रे काहीही मजकूर देत नाही. अशी तक्रार करण्यात आली. पण त्यापलीकडे काही प्रत्यक्ष घडलेले नाही. 1877 मध्ये महात्मा फूले यांच्या प्रेरणेने 'दिनबंधू' सुरू झाले. तेव्हाच बहुजन समाजाच्या दुःखाचा पहिला उद्गार वृत्तपत्रीय जगतात उमटला. त्यानंतरच्या काळात एक प्रकारची परंपरा ज्याला म्हणता येईल अशी मोठी वृत्तपत्रे पण ती फार अल्पजीवी व दुर्बल ठरली. वृत्तपत्र 'मूकनायक' असे अल्पजीवी ठरू नये अशी बाबासाहेबांची अपेक्षा होती. त्यासाठी त्यांच्या व्यवहारासाठी आर्थिक पाठबळाचा त्यांनी पूर्ण विचार केला. परंतु व्यवस्थापकीय गोंधळ व स्वतः बाबासाहेबांचे विद्याअध्यायासाठी परदेश गमन यामुळे 'मुकनायक' चा स्वर बंद पडला.

'मूकनायक' हे अन्वर्थक नाव घेणाऱ्या आपल्या वृत्तपत्रात आपली भूमिका मांडतांना त्यांनी म्हटले की ''आमच्या या बहिष्कृत लोकांवर होत असलेल्या व पुढे होणाऱ्या अन्यायावर उपाययोजना सूचविण्यास तसेच त्यांची भावी उन्नती आणि तिचे मार्ग यांच्या खऱ्या स्वरूपाची चर्चा होण्यास वृत्तपत्रासारखी अन्य क्षेत्र नाही. असे म्हणून बरीचशी त्यावेळची वृत्तपत्रे विशिष्ट अशा जातीचे हितसंबंध पाहणारी आहेत. इतर जातीच्या हिताची पर्वा त्यांना नसते. अशी तक्रार त्यांनी केली आहे. जे हजारो वर्षे मूक शोषित आहेत त्यांची कळकळ त्यांच्याच पैकी एखाद्यास जितकी वाटेल तितकी तो अन्याय तीव्रतेने वाटणार नाही अशी त्यांची रास्त भूमिका होती. ''जगी कोणी मुकियाचा जाण'' हा तुकोबाचा अभंग बोधवाक्य म्हणून त्या वृत्तपत्राला स्वीकारण्यात त्यांचा हाच हेतू होताकि निरक्षरतेत रूतून बसलेल्या समाजाला वर काढावे, बोलके करावे म्हणून वृत्तपत्रे हे 'किमयेचे साधन त्यांना हवे होते''.

त्याकाळात राजकीय सत्ता मिळवून तिच्या जोरावर विषमतेचे दडपण कायम करू पाहणारांचा कावा बाबासाहेबांनी ओळखला होता ही त्यांच्या चाणक्ष व दूरदृष्टिची साक्ष होती. म्हणूनच 'बहिष्कृत भारत' पत्रास प्रारंभ करतांना पहिल्याच अंकात आपला अग्रलेख लिहिला. बाबासाहेबांचा अंकात

गरीब हजारो वर्ष अन्यायात पिचत पडलेला दलित सामर्थ्य संपन्न बनून त्या सिंहासनावर विराजमान झाल्याचे दिव्य स्वप्न डोळ्यापुढे उभे राहते. ज्ञान व सत्ता नसल्याने दलितांची दुर्दशा झाली हे तर खरेच पण चरितार्थाच्या अभावी त्यांच्या दारिद्र्याची भर त्यात पडली आहे. त्याकाळी डॉ. बाबासाहेबांनी केलेल विश्लेषण, समिक्षा, परिक्षण, चिंतन किती सार्थ आहे याचे प्रत्यंतर आजही लागू होतांना पाहता येते.

तात्कालीन परिस्थितीची समाजाला जाणीव करून देऊन कार्यप्रवृत्त करण्यासाठी वृत्तपत्र, अर्थशास्त्र व तंत्र त्यांनी जाणले होते. त्यांनी आपल्या एका अग्रलेखात हे स्पष्ट केलेही होते. डॉ. बाबासाहेब म्हणतात, 'प्रस्तुतच्या लेखात सांगण्यास अभिमान वाटतो की बहिष्कृत भारताने आपली आठची आठ पाने वर्गणीदारास समर्पण केली आहेत. बऱ्या वाईट जाहिरातीचा त्याला विटाळसुध्दा होऊ दिला नाही. त्यातील मजकूर मोठ मोठी शिर्षक देऊन ओळी ओळीत जागा सोडून होती. होईल इतका कमी करण्याचा अंग चोरपणा केलेला नाही. त्यामुळेच "बहिष्कृत भारत" हे वाखाण्याजोगे व दर्जेदार पत्र ठरले. त्यातील भाषाही सुसंस्कृतपणाशी स्पर्धा करील अशी त्यांनी ठेवली. त्यात हीनपणा येऊ दिला नाही. साधे सरळपण बिनसोड लेखन प्रसंगी विशेषी योग्य उपमा अलंकाराचा उपयोग हे त्यांच्या या भाषेचे वैशिष्ट भावनाप्रधान नसून संताप व चीड यांचे प्रत्यंतर यावे अशी प्रमाणभाषा ते लिहीत. क्वचित सुविचार मोत्यासारखी वाक्ये ते सहज लिहून जात.

बहिष्कृत भारत चालू राहिले असते आणि बाबासाहेबांनी त्यात लेखन केले असते तर त्यापुढच्या काळातील त्यांच्या अधिक तेजस्वी व्यक्तिमत्वाचे रूप त्यांच्या वृत्तपत्रीय लेखनातून आपणास पाहावयास मिळाले असते पण दुर्दैवाने दि.15.11.1929 नंतर अंकाचे प्रकाशन थांबले. बाबासाहेब त्यासंबंधात अत्यंत खेदाने म्हणतात अस्पृश्य समाज हा अज्ञ लोकांचा समाज आहे. त्यांच्यातून पुष्कळमोठा वाचन वर्ग सापडणे कठीण आहे. याची जाणीव प्रस्तुतच्या लेखकास होती. तथापि त्यास एवढा भरवसा होता की निदान अस्पृश्य वर्गातील सुशिक्षित असा जो शिक्षक वर्ग तो तरी या पत्राला पूर्ण आश्रय देईल पण तो वर्ग कर्तव्यास जागला नाही. निदान गावागावात एक अंक गेला असता तरी तो चालू शकला असता. पण ते ही घडले नाही आणि एकूण मराठी वृत्तपत्र सृष्टितले ते दुर्दैव तेच बहिष्कृत भारताच्या नशिबी आले.

बहिष्कृत भारत व समता हे परस्पर सहकार्याने तेव्हा दर आठवडयास एकेक निघू लागले तेव्हा त्यांनी लिहिले त्यातल्या त्यात अस्पृश्य हिंदूनी आणि विशेषतः वरिष्ट जातीनी बहिष्कृत भारत व समता अकार्य वाचावीत अशी त्यांना आग्रही शिफारस आहे. अस्पृश्य बांधव तर वाचतीलच कारण उन्हाच्या तापाने त्रस्त झालेल्या जीवांना शितल छायेत बसण्याचा आग्रह कोणी कोणाला करायला पाहिजे इतके स्वाभाविक आहे पण तसे घडले नाही हे मात्र खरे.

समताकारांनी म्हटले त्याचा प्रत्यय आज पण आपण घेऊ शकतो. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या पत्रकारितेची सार्थकता त्यातच आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या झुंजार व्यक्तिमत्वाचे दर्शन हा उपरोक्त पत्रकारितेचा एक विलोभनीय लक्षण होय. मूलभूत मर्मभेदी, आत्मप्रत्ययी, बुध्दिप्राधान्यवादी, चिंतनशील, चिकित्सक, समाजातील नकारात्मक प्रवृत्तीचे निर्मूलन करून समाजाला इहनिष्ठेचा नवा प्रत्यय देणारे क्रांतीकारक असे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे लेखन अनेक अंकातून बघावयास मिळाले. हे विचारधन तात्कालीन समाजाकरीताही समर्पक उपयुक्त ठरू शकतात.

बाबासाहेबांच्या वृत्तपत्रसृष्टिची निर्मिती ही ज्याला आपण निखळ वाड्.मयीन दृष्टि म्हणतो त्या प्रकारच्या दृष्टितून कदापी झाली नव्हती. त्यांच्या वृत्तपत्रांची निर्मिती ही समाजचिकित्सेच्या व संस्कृती चिकित्सेच्या भूमिकेतून झाली होती. त्यांनी केलेल्या या वाड्.मयीन निर्मितीला ऐतिहासिक स्वरूपाचे मोल आहे. हे मोल केवळ वाड्.मयीन स्वरूपाचे नाही तर ते सामाजिक व सांस्कृतिक स्वरूपाचे आहे. त्यांच्या वृत्तपत्रांमधून केवळ लेखन प्रसिध्द झाले असे नाही तर त्यांच्याच प्रेरणा–प्रभावातून पहिल्यांदा सुशिक्षित झालेल्या अस्पृश्य वर्गातील नवतरूणांचे लेखन प्रसिध्द झाले. हा अगदी पहिल्या पिढीच्या स्वातंत्र्याकांक्षी मनाला व त्यांच्या विचारांना संवर्धित करण्याचे मौलिक कार्य त्यांच्या या वृत्तपत्रीय वाड्.मयाने केले. तात्कालीन तळ पातळीवरून पुढे येऊ पाहणाऱ्या अनेक नवलेखकांचे, कथाकारांचे, लेखकांचे लेखन व वृत्तपत्रामधून प्रसिध्द झाल्याचे दिसून येते. त्यांची वृत्तपत्रीय कामगिरी ही अशा प्रकारे शोषित – वंचित, दीनदलित समाजाच्या सामाजिक–सांस्कृतिक प्रश्नांना अभिव्यक्त करणारी ठरली. त्याचप्रमाणे ती या वर्गातून नव्याने भावाविष्कार करू पाहणाऱ्या लेखक–कवींना लिहिते करणारी ही ठरली.

संदर्भ ग्रंथ सूची

1. पत्रकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर : प्रा. डॉ. गंगाधर पानतावणे.
2. बहिष्कृत भारतातील अग्रलेख : संपादन रत्नाकर गणवीर.
3. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर जीवन चरित्र : धनंजय कीर.
4. मराठी नियतकालिकांचा इतिहास : रा. गो. कानडे.
5. लोकहितवादीची शतपत्रे : डॉ. ना. र. इमानदार.
6. लोकराज्य : एप्रिल 2018 पान92 वर मुख्य संपादक : ब्रिजेश सिंह.

सिकलसेल रुग्णांच्या सामाजिक पार्श्वभूमीचे समाजशास्त्रीय अध्ययन

शुभांगी प्रभाकर पाटील, संशोधक विद्यार्थीनी, रा. तु. म. नागपूर विद्यापीठ, नागपूर.
संशोधन मार्गदर्शक – डॉ.सरोज प्रदीप आगलावे, समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, महिला महाविद्यालय, नंदनवन ,नागपूर.

आजचा मानव हा अनेक उत्क्रांतीपासून निर्माण झाला आहे. पुरातन काळापासून अनेक हालअपेष्टा सहन करूनच त्याने आजची प्रगती साधली आहे. फळे, कंद, मुळे व पशू पक्षांचे मांस खाणारा माणूस जेव्हा टोळ्या–टोळ्याने राहू लागला तेव्हा त्यातील काही शातंताप्रिय लोकांनी पशुपालन सुरू केले. काहींनी कृषी कार्य स्वीकारले तर काही जणांनी हिंसक प्रवृत्ती कायम ठेवून पशू धन व कृषीधन लुटण्याच्या कार्यात स्वतःला वाहून घेतले. लुटारू जमातींनी कृषीप्रिय जमातीवर वारंवार हल्ले करून कृषीप्रिय लोकांना वारंवार त्यांच्या वसाहतीतून हुसकावून जंगलाच्या दिशेने पिटाळून लावले. त्यांची जमीन, मालमत्ता, पशूधन हिसकावून घेतले. जंगलाचा आश्रय घेतलेल्या काहींनी पून्हा कृषीयोग्य जमीनी तयार करून पुन्हा नव्या वसाहती निर्माण केल्या. तसेच जंगली वनसंपत्ती पासून वेगवेगळ्या वस्तू निर्मितीच्या प्रक्रियेस स्वतःला गुंतविले तर अनेकांना योग्य ती संधी न मिळाल्यामुळे दलदलीच्या प्रदेशात कंदमुळे खाऊन कुपोषीत अवस्थेत जगावे लागले. परिणामतः त्यांना तेथील वातावरणात मोठ्या प्रमाणात असणाऱ्या जीवाणू, विशाणू व परजीवी यांच्या प्रकोपाला बळी पडावे लागले.

जसजसा कालावधी लोटत गेला तसतशी मानवाने आपली प्रगती करून घेण्याचा प्रयत्न केला आणि काहीच कालावधीत मनुष्याने आपल्या उत्क्रांतीची प्रगती घडवून आणली. जर आपण उत्क्रांती सोबतच या कालावधीचा विचार केला तर मानवाला आघात ठरणाऱ्या आरोग्यविषयक समस्यांना तोंड द्यावे लागले. आज्ञानाचा नाश करीत ज्ञान प्रगतीकडे जेव्हा जायला लागले तेव्हा त्याला आरोग्याच्या समस्या नेहमीच भेडसावित गेल्यात. मानवाने प्रगतीकडे वाटचाल केली तेव्हा 'प्लेग सारख्या साथीने उग्रस्वरूप धारण केले आणि त्यावर तोडगा काढण्यासाठी मानवाला त्याच्या समस्या सोडविण्यासाठी या साथीचे आव्हान स्वीकारवे लागले. हा रोग नष्ट झाल्याबरोबर तर दूसऱ्या प्रकारचे आरोग्यविषयक समस्या निर्माण होवू लागल्यात.

प्लेग सारख्या साथीवर मानवाने मात तर केली पण आज विज्ञानाच्या युगात सुधा आरोग्यविषयक समस्यांना मनुष्याला स्वस्थ्य बसू दिले नाही. सूख व समाधान प्राप्ती मिळविण्यासाठी जेव्हा मनुष्य धडपड करू लागला तेव्हा त्याला कर्करोगाने ग्रासले. अनेक देशात वाटचाल करून लोकांच्या जीवनात प्रवेश केला. ह्या रोगाविषयी कल्पना येताच शास्त्रज्ञ त्यावर उपाय शोधू लागले. आणि दुसरीकडे वाढते औद्योगिकरणामुळे शहरातील आकर्षण वाढत गेले त्यामुळे अनेक गोष्टी उदयास आल्या. तर ज्या वस्तुचा मनुष्याला मोह लागला त्या गोष्टींचा शोध लावत गेला आणि अशाच धावपळीच्या जीवनामध्ये लोकांना आपल्या आरोग्याच्या संदर्भात विचार करण्याची वेळच मिळाली नाही. आणि ह्या सर्व सूख व समाधानासाठी मनुष्य अर्थप्राप्तीच्या दिशेने वाटचाल करीत गेला आणि समाजात प्रतिष्ठा प्राप्त करून घेण्यासाठी आपले सर्वस्व पणाला लावत गेला. लॉर्ड डार्विनचा सिद्धांत म्हणतो की, प्रत्येक सजीव स्वतःच्या अस्तित्वासाठी त्यांच्या अंतर्गत व बाह्य वातावरणाशी सतत झगडत असतो. जे सक्षम असतात तेच फक्त जगू शकतात. उपरोक्त सिद्धांताप्रमाणे उष्णकटीबंधात, दलदलीशेजारच्या वातावरणात जगणाऱ्या उघड्या, नागड्या, कुपोषणग्रस्त मानवाच्या शरीरात अंतर्गत बदल घडणे स्वाभाविकच होते मनुष्य आपल्या वर्चस्वाखाली दुसऱ्या माणसाचे सतत शोषण करित असतो. थोडीशी संपत्ती मिळाली की, दुसऱ्याला प्रत्येक जीवनावश्यक बाबींपासून वंचित ठेवण्याचा यशस्वी प्रयत्न करतो. असाच कष्टकरी वर्ग सूध्दा आहे. हा कष्टकरी मनुष्य आपले कुटूंब व्यवस्थितपणे चालविण्यासाठी हालअपेष्टा सहन करीत असतो आणि अशावेळी वैयक्तिक आरोग्य कितपत चांगले ठेवणे आवश्यक आहे याकडे दुर्लक्ष करीत असतो आणि मग साधारण वाटणारा आजार उग्र स्वरूप धारण करीत असतो. अशा आरोग्य विषयक समस्येकडे मनुष्य काना डोळा करित असतो.

अशा अनेक आरोग्य विषयक समस्येकडे दुर्लक्ष केल्या जात असते. पण एड्स सारख्या रोगाची कारणे मात्र आपल्याला स्पष्टपणे दिसून येते. पण सिकलसेल ह्या आजाराची नेमकी कोणती कारणे आहेत? अजूनपर्यंत या कारणांचा शोध घेता आला नाही.

आज आपण 21 व्या शतकाच्या उंबरठ्यावर वावरत असतांना भारत थोडयाच दिवसात एक श्रीमंत विकसित राष्ट्र होणार अशी स्वप्ने पाहत आहोत. आपले माजी राष्ट्रपती ए.पी.जे. अब्दुल कलाम यांनी एका जाहीर भाषणात असे म्हटले होते की, ''आपल्या देशाला सन 2020 पर्यंत विकसित राष्ट्र करण्यासाठी प्रयत्नशिल राहावे.'' भारताचे स्वप्न अशा स्वरूपाचे असतांना दारिद्रय, सिकलसेल, कुपोषण, बेरोजगारी इत्यादी समस्या अजूनही देशात मोठ्या प्रमाणावर आहेत. महाराष्ट्रात अजूनही 30 टक्याहून अधीक जनता दारिद्रय रेषेखाली आहे. राज्यांतील विषेशतः आदिवासी भागात सिकलसेल मोठ्या प्रमाणात दिसून येतो. ही दुर्देवाची बाब आहे.

आज आपण जागतिकीकरण, माहिती तंत्रज्ञान इत्यादी मोठ–मोठ्या विषयावर गप्पा मारतो. मात्र देशातील मानवी संस्कृतीला अशा रोगांनी ग्रासलेल्या व्यक्तीकडे पाहण्याचा दृष्टीकोण मात्र वेगळा असतो व अशा प्रकारचे आजार मात्र कमी होतांना दिसत नाही ही बाब खेदजनक आहे.

अनेक सुधारणा आधुनिकीकरण, दळणवळण व वैज्ञानिकीकरण यांचे वरदान आपल्याला मिळालेले आहे. तसेच अनेक समस्या ही भारताच्या समोर निर्माण झाल्या आहेत. त्यामध्ये आरोग्यविषयक समस्या म्हणजेच सिकलसेलग्रस्तांची त्यातूनच एक आहे. त्यामुळे प्रत्येक गावा–गावात आरोग्य सेवा पूरविण्यासाठी शासन कटिबध्द आहे. सध्या होत असलेल्या बालमृत्यूपैकी सिकलसेलने मृत्यु होत असताना आपल्याला दिसून येते. सदर व्यक्तीमध्ये रोग प्रतिकार शक्ती कमी होत जाते व याचा परिणाम मृत्युमध्ये ओढावून घेतो. जगातील उत्तर व दक्षिण अमेरीका, पोर्तुगाल, इटली, श्रीलंका व आफ्रीकेतील अनेक देशात सिकलसेलचा प्रचार झाला. वरील देशाप्रमाणेच भारतात सुध्दा सिकलसेलचा प्रमाण वाढलेला दिसून येत आहे. त्याचप्रमाणे महाराष्ट्रात सुध्दा एकूण 35 जिल्ह्यापैकी 16 जिल्ह्यामध्ये अनुक्रमे सिकलसेलचे प्रमाण वाढलेले दिसून येते.

आजच्या संगणककाळात देखील आरोग्याच्या समस्या स्वस्थ्य बसू देत नाही. म्हणून नवनवीन रोगांवर मात करण्यासाठी संशोधन होत आहे. काही रोगाच्या संदर्भात समाजात अनेक गैरसमज आहेत. त्यामुळे त्या रोगास

नियंत्रित करण्यामध्ये अनेक अडचणी निर्माण होतात. जगात सर्वत्र सिकलसेलचा आजार आढळतो. भारतात महाराष्ट्र, छत्तीसगढ, ओरिसा, केरळ, कर्नाटक, तामिळनाडू, उत्तरप्रदेश, मध्यप्रदेश, आंधप्रदेश, राजस्थान, गुजरात, आसाम या राज्यात सिकलसेलचे रूग्ण मोठ्या प्रमाणात आढळतात. तर महाराष्ट्रात नागपूर, वर्धा, चंद्रपूर, गडचिरोली, भंडारा, गोंदिया, अमरावती, यवतमाळ, अकोला, बुलढाण, वाशिम, नंदूरबार, औरंगाबाद, रायगड, नाशिक, जळगाव, नांदेड, ठाणे, धुळे इत्यादी जिल्ह्यामध्ये सिकलसेलचे रूग्ण आढळतात. सिकलसेल हा एक अणुवंशिक आजार आहे. म्हणजे हा जनुकीय आजार आहे. याचाच अर्थ आई किंवा वडिल या आजाराने पिडित किंवा या आजाराचे वाहक असतील तर हा आजार एका पिढीतून दुसऱ्या पिढीत जाते. हा आजार लाल रक्तपेशिशी निगडीत आहे. सभाव्यतः गोल असणाऱ्या लाल रक्तपेशी कोयत्याचा (विळा) आकार घेतात. म्हणून रूग्णांना रक्तक्षय होतो यालाच सिकलसेल ॲनिमिया आजार म्हणतात.

सिकलसेल रूग्णांच्या कौटूंबिक आणि सामाजिक पार्श्वभूमीचे वस्तुनिष्ठ अध्ययन करून लोकांचे हे गैरसमज योग्य की अयोग्य याविषयी स्पष्ट निष्कर्ष मांडणे शक्य होईल त्यामुळे, सिकलसेल संदर्भात लोकांच्या अज्ञान आणि गैरसमजाचे अध्ययन सामाजिक दृष्टीने अतिशय महत्वाचे ठरू शकेल. सिकलसेल सोसायटी ऑफ इंडियाच्या नोंदीनुसार विदर्भातील 60 जातीच्या लोकांमध्ये सिकलसेल आढळला आहे. सिकलसेल आजार काय आहे? ह्याची उत्पत्ती कशी झाली? ह्या विषयावर उपाय शोधण्याऐवजी सिकलसेल हा आजार एका विशिष्ट समाजातच आढळतो. त्यांच्या पूर्वजांनी मेलेल्या प्राण्यांचे मांस खाल्यामुळे त्यांना हा आजार झाला. असे अनेक गैरसमज लोकांमध्ये निर्माण करण्यात आलेत पण त्यांचे विपरीत परिणाम मात्र सर्वच समाजातील व्यक्तींना भोगावे लागत आहे.

ह्यापूर्वी सिकलसेलचे निदान न होता कितीतरी रूग्ण दगावल्याचे लक्षात येते. सिकलसेलविषयी जेव्हा व्यापक प्रमाणात चर्चा व्हायला लागली तेव्हा सिकलसेल विषयाच्या संदर्भात लोक जाणून घ्यायला लागले. भारतात दरवर्षी शेकडो व्यक्ती सिकलसेमुळे मृत्युमुखी पडतात. परंतु सिकलसेलग्रस्त रूग्णाबाबत अजूनही निश्चित आकडेवारी नाही. 2011 च्या Indian Council of Medical Research च्या एका सर्व्हेक्षणानुसार भारतात 1 कोटी 68 लाख, 62 हजार 455 लोक सिकलसेल वाहक आहेत. तर 13 लाख 39 हजार 684 सिकलसेल वाहक आहेत. तर 13 लाख 39 हजार 684 सिकलसेलचे रूग्ण आहेत. या व्यतिरिक्त सिकलसेल रूग्णांच्या संख्येबाबत कोणतीही माहिती उपलब्ध नाही. रक्त हे आपले जीवन आहे. आपले आरोग्य आपल्या शरीरातील रक्ताची शुध्दता, अवयवाची कार्यक्षमता, जीवनशैली, आजारावरील नियंत्रण व उपचार पध्दती, आजाराविषयीचे ज्ञान यावर अवलंबून असते. सदोष हिमोग्लोबीनमुळे होणारा सिकलसेलचा आजार अतिशय वेदनादायी, अति संवेदनशील तर कधी कधी नकळत मृत्यूच्या दाढेत ढकलणारा आजार आहे. हा आजार मागासवर्गीय व दुर्गम भागात राहणाऱ्या लोकांमध्ये प्रामुख्याने दिसून येतो. रोगाविषयीचे अज्ञान, उपचाराला विलंब, गरिबी या कारणामुळे ह्या रोगाचे मृत्युचे प्रमाण किंवा गंभीरतेचे प्रमाण अधिक आहे. सिकलसेल ही आरोग्य विषयक समस्या आहे. सिकलसेल या रोगाविषयीचे अज्ञान व अंधश्रध्दा जास्त प्रमाणात आढळून येते. त्यामुळे सिकलसेलग्रस्त रूग्णांच्या सामाजिक व कौटूंबिक जीवनावर फार मोठा परिणाम झालेला दिसून येतो. वैद्यकीय समाजशास्त्र ही समाजशास्त्राची एक शाखा आहे. टॉलकाट पारसन्स यांना या शाखेचा जनक मानले जाते. या वैद्यकीय समाजशास्त्रात रूग्ण आणि इतर व्यक्तींच्या सामाजिक भूमिकेचा अभ्यास केला जातो. 1990 पासून वैद्यकीय समाजशास्त्राला महत्त्व प्राप्त झाले आहे. वैद्यकीय समाजशास्त्रात रूग्ण आणि त्याच्या कौटूंबिक आणि सामाजिक परिस्थिती/पार्श्वभूमीच्या अध्ययनाचे विशेष महत्व आहे.

सिकलसेल हा एक जनुकीय रोग आहे. परंतु सिकलसेल बाबत सर्वत्र प्रचंड गैरसमज आहे. त्यामुळे सिकलसेलच्या संदर्भात विशेष संशोधन होऊ शकले नाही. सिकलसेल हा एक रोग किवा आजार असला तरी त्या संदर्भात समाजात अज्ञान आहे. या अज्ञानामुळे सिकलसेल हा विशिष्ट जातीच्या लोकांनाच होतो असा समज आहे. काही जातींच्या लोकांच्या पूर्वजांनी मृत प्राण्यांचे (गाई सह) मांस खाल्ले म्हणून त्यांच्यात हा रोग आहे. सिकलसेलवर कोणतेच औषध नाही. त्यावर कोणत्याच औषधांचा परिणाम होत नाही. अशा अनेक गैरसमजुती या आजराबद्दल लोकांच्या मनात आहे. संशोधनकर्ती ही स्वतः वैद्यकीय क्षेत्रात सामाजिक कार्यकर्ता म्हणून काम करते. त्यामुळे तिचा शहरी आणि विशेषतः ग्रामीण लोकांशी जवळचा संबंध आहे. त्यांच्यात सिकलसेल बद्दल प्रचंड अज्ञान आणि गैरसमज आढळून आलेत. म्हणून संशोधनकर्तीने त्या संदर्भात वस्तुनिष्ठ अधयन करण्यासाठी प्रस्तुत विषयाची निवड केली आहे.

सिकलसेलग्रस्त रुग्णाच्या कौटुंबिक आणि सामाजिक पार्श्वभूमीचे वस्तुनिष्ठ अध्ययन करून लोकांचे हे गैरसमज योग्य कि अयोग्य याविषयीचे स्पष्ट निष्कर्ष मांडणे शक्य होईल. त्यामुळे सिकलसेल संदर्भात लोकांच्या अज्ञान आणि गैरसमजाचे अध्ययन सामाजिक दृष्टीने अतिशय महत्वाचे ठरू शकेल.

सिकलसेल म्हणजे काय?:– सन 1880 मध्ये पहिल्याप्रथम अमेरिकेच्या डॉ. जेम्स बी. हेरिक यांनी सिकलसेल या आजाराचा शोध लावला. त्या नंतर 1827 साली हरमेन व जीलेसी यांनी खोलवर अभ्यास करून हा आजार रक्तांमधील लालपेशी फुटल्यामुळे होतो हे सिद्ध केले. सिकल हा इंग्रजी शब्दचा अर्थ शेतांमधील पिके कापण्याच्या वक्राकार व वर्तुळाकार विळा किंवा कोयता असा आहे. सिकलसेल हा आजार रक्तांमधील लालपेशी सूक्ष्मदर्शक यंत्राखाली पाहिल्या असता त्या साधारणपणे गोलाकार दिसतात. ह्या पेशी बोनम्यारोमधील स्टेमसेलपासून तयार होत असतात. काही वेळा ह्या स्टेम सेलपासून तयार होणाऱ्या लाल पेशींमधील हिमोग्लोबिन किवा हिमोग्लोबिन एस असे नाव दिले आहे. सिकलकेस पेशी बोनम्यारो मधून जेव्हा रक्तात येतात तेव्हा अशा लालपेशींचे आयुष्यमान कमी होते व त्या लवकर फुटतात. त्यामुळे रक्तातील एकूण लालपेशींची संख्या कमी होते. त्यामुळे या आजारास सिकलसेल असे नाव दिले आहे.

सिकलसेल आजारची लक्षणे :– मानवी हिमोग्लोबिन दोन प्रकारचे असते. हिमोग्लोबिन संपूर्ण गर्भधारणेच्या काळात व जन्मानंतर सहा महिन्यांपर्यंत असते. त्याला वैद्यकीय भाषेत हिमोग्लोबिन 'एफ' असे नाव आहे. दुसऱ्या प्रकारचे हिमोग्लोबिन जन्मानंतर सहा महिन्या पासून पुढे आयुष्यभर कायम असते त्याला हिमोग्लोबिन 'ए' असे म्हणतात. सिकल हिमोग्लोबिन हा दोष फक्त दुसऱ्या प्रकारच्या हिमोग्लोबिनमध्ये असल्याने आजाराची लागण सहा महिन्यानंतरच होते. पर्यायाने लक्षणे सहा महिन्यानंतरच चालू होतात व ती लक्षणे आयुष्यभर राहतात.

रक्तातील ऑक्सिजनचे प्रमाण कमी झाल्यास अशा लाल–पेशी लवकर फुटतात किंवा अशा लालपेशी वक्राकार बनतात व त्या सूक्ष्म रक्त वाहिन्या मध्ये अकडतात.त्याला सिकल कायसीस असे म्हणतात. शारीरिक थकवा,

सांधे दुखणे, रक्त–क्षय, (अनेमिया) पिवळसर डोळे अशी प्रारंभिक लक्षणे आढळतात. गंभीर प्रकारच्या वारंवार होणाऱ्या क्रायसिस मुळे रक्तातील लाल–पेशींचे प्रमाण फारच कमी होते. त्यामुळे अशक्तपणा, डोकेदुखी, चक्कर येणे, हाता–पायात मुंग्या येणे, चालतांना तोल जाणे, जास्त चालल्यास दम लागणे, छातीत धडधडणे, झोप न लागणे, पायात गोळे येणे, निरुत्साहीपणा अशा तक्रारी सुरु होतात.

अशा या वेगळ्या एबनौरमल लालपेंशी आपल्याच शरीरातील संरक्षक पेशी नष्ट करतात. काहीवेळेस वेड्या वाकड्या सिकलसेल पेशी सूक्ष्म रक्त वाहिन्यात अडकतात व त्या अवयवातील रक्त पुरवठा खंडित होतो. शरीराच्या त्या भागात प्रचंड वेदना होतात. वैद्यकीय भाषेत त्याला क्रायसिस म्हणतात. वारंवार होणाऱ्या क्रायसिस प्रक्रियेमुळे शरीरातील सर्व अवयवांवर परिणाम होतो. वैद्यकीय उपचार वेळेत न मिळाल्यास रुग्ण दगावण्याची शक्यता असते.

सिकलसेल हा अनुवांशिक आजार आहे. जनुकीय दोषामुळे हा आजार होतो हा दोष दोन प्रकारात आढळतो.

१) सिकलसेल (क्यारियर)

२) सिकलसेल पिडीत (सफरर)

प्रयोगशाळेत रक्त तपासणी करून या आजाराचे निदान करता येते. रक्तांमध्ये हिमोग्लोबिनचे प्रमाण कमी होते. सिकल सोल्युबिलीटी टेस्ट व हिमोग्लोबिन इलेक्टोफोरोसीस या प्रगत तपासण्या ठराविक प्रयोग शाळेत केल्यास या आजाराचे १०० टक्के निदान करता येते. हा आजार कोणत्याही औषधाने बरा न होणारा, आयुष्यभर रुग्णास हैराण करणारा आहे. अचूक निदान, वैद्यकीय सल्ला, पोषक आहार, पथ्यपाणी पाळल्यास आजारावर नियंत्रण ठेवता येते. योग्य तो मानसिक, सामाजिक, कौटुंबिक आधार मिळाल्यास असा रुग्ण आनंदी, यशस्वी जीवन जगू शकतो. म्हणून सिकलसेलग्रस्त रुग्णाला कौटुंबिक प्रेम, सहानुभूती आणि सामाजिक मदत मिळणे आवश्यक आहे

Bibliography:

1. *"What Causes Sickle Cell Disease?". National Heart, Lung, and Blood Institute. June 12, 2015. Archived from the original on 24 March 2016. Retrieved 8 March 2016.*
2. *"How Is Sickle Cell Disease Diagnosed?". National Heart, Lung, and Blood Institute. June 12, 2015. Archived from the original on 9 March 2016. Retrieved 8 March 2016.*
3. *"Sickle-cell disease and other haemoglobin disorders Fact sheet N°308". January 2011. Archived from the original on 9 March 2016. Retrieved 8 March 2016.*
4. *"Learning About Sickle Cell Disease". National Human Genome Research Institute. May 9, 2016. Archived from the original on January 4, 2017. Retrieved January 23, 2017.*
5. *Glassberg J (August 2011). "Evidence-based management of sickle cell disease in the emergency department". Emergency Medicine Practice.* ***13*** *(8): 1–20, quiz 20. PMID 22164362.*
6. *Anie KA, Green J (May 2015). "Psychological therapies for sickle cell disease and pain". The Cochrane Database of Systematic Reviews (5): CD001916. doi: 10.1002/14651858. CD001916. pub3. PMID 25966336.*
7. *Pearson HA (August 1977). "Sickle cell anemia and severe infections due to encapsulated bacteria" (Free full text). The Journal of Infectious Diseases. 136 Suppl: S25–30. doi:10.1093/infdis/136.Supplement.S25. PMID 330779. Ar chived from the original on 2016-05-27.*
8. *"Sickle Cell Disease". NORD (National Organization for Rare Disorders). Retrieved 10 June 2019.*
9. *"sickle cell disease". Genetics Home Reference. Archived from the original on 2016-05-15. Retrieved 2016-05-07.*
10. *Kolata G (27 January 2019). "These Patients Had Sickle-Cell Disease. Experimental Therapies Might Have Cured Them". The New York Times. Retrieved 28 January 2019.*
11. https://en.wikipedia.org/wiki/Sickle_cell_disease

भारतीय अर्थव्यवस्थेतील नोटबंदीची यथार्थता

प्रा. विजय आनंदराव दरवडे, अर्थशास्त्र विभागप्रमुख, शामरावबापू कापगते कला महाविद्यालय, साकोली, ता. साकोली जि. भंडारा 441802

भारत सरकारने काळा पैसा, भ्रष्टाचार, दहशतवाद आणि बनावट नोटांना आळा घालण्यासाठी ऐतिहासिक निर्णय दिनांक 8 नोव्हेंबर 2016 च्या मध्यरात्रीपासून भारतातील सर्व बॅंकांचे एटीएम बंद करण्याची घोषणा पंतप्रधान नरेंद्र मोदीनी केली. त्या घोषणेत त्यांनी 500 आणि 1000 रूपयाच्या विद्यमान सर्व नोटा चलनातून बाद करण्याचा निर्णय घेण्यात आला. नोटबंदीच्या वेळी सगळा देश ढवळून निघाल्यानंतर माध्यमांमध्ये ज्या बातम्या वाचायला, ऐकायला मिळाल्या त्यावेळी समाजातील काही लोकांचे मुखवटे गळून पडले होते. यावेळी हे लक्षात आले की, सगळयात महत्वाचे म्हणजे माणूस आणि पैसा या दोघांमध्ये पैसा हाच सर्वोच्च ठरतो हे सिद्व झाले. भांडवलदारी कंपन्या, नोटबंदीच्या विरूद्व जनतेच्या वाढत्या रोषाला आणि प्रतिरोधाला जाणूनबुजुन लपवत आहेत. देशातील अनेक भागामध्ये लोकांनी रागाच्या भरात एटीएम मशीन आणि बॅंकेच्या शाखांवर हिसंक हल्ले केले. म्हणून नोटबंदी म्हणजे काय ? ते पुढीलप्रमाणे सागता येईल.

नोटबंदीचा खरा अर्थ म्हणजे चलणात असलेल्या नोटा विशिष्ट कालावधी नंतर चलन बाह्य ठरवणे व त्या कालावधी नंतर ते चलन म्हणून वापरता येत नाही.

भारत सरकारने काळा पैसा रोखण्यासाठी एक अत्यंत धाडसी अशी मोहीम सुरू केली त्याची वैशिष्टे पुढीलप्रमाणे :–

1) दिनांक 8 नोव्हेंबर 2016 च्या मध्यरात्रीपासून ते पुढील दोन दिवसासाठी भारतातील सर्वच बॅंकांचे एटीएम बंद राहतील.

2) दिनांक 8 नोव्हेंबर 2016 च्या मध्यरात्रीपासून चलनात असलेल्या 500 ते 1000 रूपयाच्या विद्येमान सर्व जुन्या नोटा व्यवहारांसाठी बंद करण्यात आल्या आहेत.

3) त्यानंतर आर्थिक व्यवहारासाठी लवकरच नवीन 500 आणि 2000 च्या नोटा चलनात येतील व त्या पहिल्या पेक्षा वेगळया प्रकारच्या असतील.

4) ज्याच्याकडे 500 आणि 1000 च्या जुन्या नोटा असतिल त्यांनि 10 नोंव्हेंबर 2016 ते 30 डिसेंबर 2016 या कालावधीत बॅंकेत किंवा पोष्टात भरू शकेल व त्या ऐवजी पर्यायी चलन घेऊ शकेल.

5) बॅंकेत किंवा पोस्ट ऑफिसमध्ये जमा झालेल्या 500 आणि 1000 जुन्या नोटा 31 मार्च 2017 पर्यंत एक प्रतिज्ञापत्र लिहून ते प्रतिज्ञापत्र केद्रिय बॅंकेत जमा करता येतील.

6) जुन्या नोटा बॅंकेत किंवा पोस्ट ऑफिसमध्ये बदलून घेण्यासाठी पॅन कार्ड/आधार कार्ड आवश्यक केला आहे. यामुळे काळया पैसावर वचक बसणार आहे.

7) नोट बंदीमुळे भ्रष्टाचार, काळा पैशावर, बनावट नोटांच्या परिचलनाच्या प्रवेगावर बंधने येऊन देशातील हेरगिरी करण्याऱ्यावर व दहशतवादावर नियंत्रणे व लगाम आणता येईल.

8) आडमार्गाने बेहिशेबी संपत्ती मिळविणाऱ्यावर वचक निर्माण होईल. तसेच साठा करून ठेवलेल्या जुन्या 500 आणि 1000 रूपयाच्या नोटा बॅंकेत किंवा पोस्ट ऑफिसमध्ये जमा झाल्यामुळे तेथील पैशा वाढेल परिणाम व्याजाचे दर कमी होऊन कर्ज घेणाऱ्याच्या संख्येत वाढ होईल व त्यामुळे रोजगारीत वाढ होऊन उत्पादनात वाढ होईल.

नोट बंदीच्या काळातील करावा लागणारा संघर्ष :– 8 नोव्हेंबर 2016 च्या मध्यरात्रीपासून ते पुढील काळापर्यंत अनेक छोटया–मोठया घटकाला हालअपेष्टांचा सामना करावा लागला. अर्थव्यवस्थेतील सरकार पासुन ते सामान्य नागरीकांना नोट बंदीमुळे अनेक प्रकारचे कष्ट झेलावे लागले. त्यात रिझर्व बॅंकेचे कर्मचारी, ईतर बॅंकेचे कर्मचारी, प्रशासन, सामान्य नागरीक, अधिकारी राजकिय व्यक्ती, इत्यादी वर नोट बंदीचा परिणाम घडून आला.
बॅंकेत तासंतास रांगेत उभें राहतांना वयस्क, वृद्व, प्रौढांच्या आरोग्यावर विपरीत परिणामही घडून आलेत एवढेच नव्हे तर घरातील सगळी कामे पूर्ण करून गृहिणी बॅंकेत रांगेत उभ्या राहायच्या. बॅंकांच्या रांगेत उभे राहणं हि देशभक्ती ची परीक्षा आहे असं मुल्यमापण करतांना जे शंभरच्या वर बळी या यज्ञात गेले आहे. त्यांना मात्र शहीद हा दर्जा देण्यास तयार नाही. कदाचित त्यांच्याकरिता हे बळी गेले. लोक म्हणजे त्यांची वोटबॅंक वाढविणारा घटक नासावा. सुरवातीला काळया पैशाविरोधात असणारे नोटबंदीचे लक्ष्य नंतर दहशतवाद, कॅशलेस आणि शेवटी डिजिटल इंडियावर येऊन ठेपलं होत. या घाईघाईने घेतलेल्या निर्णयाचा परिणाम छोटया–मोठया उद्योगातील व्यवसायिकावर झाल्याच्या बातम्या प्रसारमाध्यमातून प्रकाशित झाल्या.

नोटबंदी आणि शेतकरी :– यावेळी शेतीक्षेत्रालाही मोठा फटका बसला. पैशाची उपलब्धता होत नसल्याने शेतकऱ्यावर अनेक संकट निर्माण झालेत. त्यामुळे खत, बियाणे, व ईतर साधणे उधारीवर घेण्याची वेळ आली. नोटबंदीनंतर राज्य सरकारने शेतकऱ्याच्या शेतमालाच्या विक्रीविषयी कोणतेही पर्यायी व्यवस्था उपलब्ध केली नसल्याने कवडीमोल भावाने शेतमालाची विक्री करावी लागली. शेतकरीवर्ग आधीच कर्जबाजारी व त्यात पडलेली नोटबंदी या दुहेरी संयोगामुळे त्यावेळी शेतकऱ्यांना अधिक त्रास सहन करावा लागला. नोटबंदीच्या काळात शेतकरी, व्यापारी, व खरेदीदार या सर्वाच्या अडचनी वाढल्या होत्या. शेतकऱ्यांनी घेतलेले फळपिंकातून मजुरांना आणि शेतकऱ्यांना रोजगार मिळणार होता. पुढील शेतकामासठी भांडवल उपलब्ध होणार होत. परंतू नोटबंदी नंतर बाजारात मंदी आली आणि त्याचा फायदा घेत व्यापाऱ्यांनी शेतमालाचे भाव पाडले. परिणाम शेतकऱ्यांना आपला माल रस्त्यावर फेकावा लागला.

नोटबंदी आणि दहशतवाद :– जागतिक स्तरावर दहशतवाद निर्माण करणाऱ्या शक्ती पैसा निर्माणकरण्यासाठी अनेक सुधारीत साधनांचा वापर करतांत. दहशतवादी कार्यवाही करण्याकरीता लागणारा पैसा पुरविण्यासाठी त्या नकली नोटांवर अवलंबून नाहीत. या व्यतिरीक्त सरकारच्या स्वतःच्या अनुमानानुसारही. चलनात असलेल्या नकली नोटांचे एकूण मुल्य फक्त 400 करोड रूपये आहे. जेव्हा की 15 लाख करोड रूपयांच्या जुन्या नोटा चलनातुन बाद ठरविण्यात आल्या आहेत. म्हणजे 3000 नोटांपैकी एकापेक्षाही कमी असे नकली नोटांचे प्रमाण आहे.

नोटबंदी आणि भ्रष्टाचार :– नोटबंदी ही भ्रष्टाचाराच्या विरूद्व एक मोहीम होती परंतू आता हा भ्रम चकणाचूर झालेला आहे. काळयाबाजाराचा व्यवसाय करणारे लोक काही कमिशन घेऊन जुन्या नोटा बदलून नवीन नोटा देण्याचे काम करीत आहेत. देशातील उच्च पदांवर बसणाऱ्या काही भ्रष्ट लोकांच्या सहकार्याने काळाबाजार करणाऱ्या लोकांना वांव देत आहेत. त्यांना

नवीन नोटा मिळाल्या आहेत. ग्रामिण भागातील गरीब व आदिवासी लोकांकडे जुन्या नोटा घेऊन जाणे. तेथील रहिवाशांना आयकरात सूट मिळत आहे. अशाप्रकारचा धंदा केल्या जात होता.

हे वरील घटक त्या वेळी यशस्वीपणे घडून आलेले नसले तरी अर्थव्यवस्थेत बरेच बदल घडून आलेले आहेत.

काळ्या पैशाचा शोध लावण्यात भारतदेशाला आजवरचे आलेले यश :– नोटबंदीनंतर झालेल्या कार्यवाहीनंतर तब्बल 18 लाख संशयास्पद खात्याचे बिंग फुटले. बॅकंत जमा झालेल्या 2.89 लाख कोटी रूपयांच्या रोख रकमेचा तपास सुरू केले. 4.73.0003 संशयास्पद व्यवहार पकडले गेले. नवीन 5.56 लाख प्रकरण उघडकिस आली. देशभरात 29.213 कोटी किंमतीचे छुपे उत्पन्न उघडकीस आले. नोटबंदी नंतर 16000 कोटी रूपयाचा काळा पैसा व्यवहारातून बाद झाला. चलन संक्रमणमध्ये 21 टक्क्यांनी घट झाली.

कर पालणात अभूतपूर्व झालेली वाढ :– नोटबंदी नंतर 56 लाख नवीन करदात्यांची निर्मिती झाली. मागील काळातील कर भरण्याची टक्केवारी ही 9.9 टक्के इतकी होती ती वाढून 24.7 टक्के इतकी झाली. मागिल काही काळापासून वयक्तीक उत्पन्नाचे आगाऊ कर प्राप्त झाले होते. वयक्तीक उत्पन्नाच्या आगाऊ कर प्राप्तीत 41.79 टक्क्यांनी वाढ झाली. व्यक्तीगत उत्पन्न करामध्ये नोटबंदीमुळे 34.25 टक्यांनी वाढ झाली.

फसलेल्या नोटबंदीत विरोधकाचे मत :– भारत सरकारची नोट बंदीच्या किंवा चलन बदलीच्या निर्णया मागची प्रमुख 5 कारणे बोलले जाते. त्यात काळा पैसा, भ्रष्ट्राचारात घट करणे, गैर नोटांची संख्या कमी करणे, आर्थिक व्यवहार हा कॅशलेसच्या द्वारे करणे, आणि महागाई आटोक्यात आणणे. आज हया पाचही कारणांकडे बघितलं तर एकही हेतू सफल झालेला दिसून येत नाही. असे विरोधकाची ओरड आहे. परंतू टाइम्स ऑफ इंडीयाने "Demonetization success: Explained in numbers" नावाचा एक रिपोर्ट प्रसिद्व केला. ज्यात नोटबंदी हा यशस्वी निर्णय असल्याचे म्हटल्या जाते.

भारतीय अर्थव्यवस्थेतील पारदर्शकतेत वाढः– नोटबंदी नंतर 3 लाखा पेक्षा अधिक शेल कंपन्यांचे आर्थिक व्यवहार सध्या रडारवर होत्या. 2.1 लाख शेल कंपन्यांची नोंदणी रद्द करण्यात निर्णय घेण्यात आले. 450 पेक्षा अधिक कंपन्या कमी करण्यात आले असून जवळपास 800 पेक्षा जास्त कंपन्या ज्याचा शोध लागत नाही. हया सुद्वा नष्ट करण्यात येणार आहेत. नोटबंदीमुळे जवळपास 400 पेक्षा अधिक बेनामी व्यवहार उघडकीस आले.

बॅकिंग क्षेत्रात देशाचा वाढता सहभाग :– बॅकिंग क्षेत्रात देशातील जवळपास 3 लाख कोटी पेक्षा अधिक रोख पैसा जमा झाला. अधिकच्या चलनामुळे व्याज दर 100 बेसिक पॉइंट्सने घट झाली. आक्टोंबर 2016 पर्यंत 71.27 कोटी रूपयाचे डिजिटल पेमेंट व्यवहार झाले होते. ज्यामध्ये मोठी वाढ होऊन मे 2017 पर्यंत 111.45 कोटी रूपयाचे डिजिटल पेमेंटचे व्यवहार घडून आले. नोटबंदीनंतर 1 कोटीपेक्षा अधिक कर्मचाऱ्यांनी इपीएफ आणि इएसआयसी साठी नोंदणी करून घेतली. 50 लाख कर्मचाऱ्यांनी नवीन बॅक खाती उघडली ज्यात आता त्यांचे पगार थेट क्रेडीट होत आहेत. आजच्या परिस्थितीत नोटबंदीमुळे आधुनिक अधिकोषण प्रणाली वाढीस लागली. यामुळे बॅकिंग क्षेत्रात अन्य सेवा वाढीस लागल्या जसे–म्युच्युअल फंड, प्लास्टिक मुद्रा, स्वयंचलित प्रदान यंत्र, ग्राहक सेवेत सुधारणा, बॅकिंग सेवेचा विस्तार, ग्राहकांना ई–बॅकिंगची सोय, डिमॅट खात्याचे परिचलन, बॅकिंग लोकपाल इत्यादी सेवा प्रदान झाल्या आहेत.

नोटबंदीचे फायदे :– 1) नोटबंदीनंतर देशात काळया पैशाविरोधात सामाजिक बदल आणणे सोपे झाले आहे. नोटबंदीमुळे काळा पैशावर अकुंश लागला आहे. 2) देशात सीमापलीकडून खोटया नोटा आणल्या जात होत्या. हे देशहितासाठी गंभिर बाब होती. यावर ज्याच्या हातात या खोटया नोटा जातात त्यांना याचं मोठे नुकसान होत नोटबंदीनंतर खोटया नोटा चलनात येणे काही प्रमाणात बंद झाले. 3) देशातिल जास्तीत जास्त आर्थिक व्यवहार ई–बॅकिंग व कॅशलेस असावेत. यामुळे रोख रक्कमेवर अवलंबून असलेला व्यवहार कमी होईल आणि नोटा छापण्याचा खर्च वाचेल. 4) 500 आणि 1000 च्या नोटावर बंदी आणल्यानंतर साठा करून ठेवलेला पैसा बाहेर आला. काळा पैसा देखील याच नोटाचा अधिक वापर केला जात होता.

नोटबंदीचे तोटे :– 1) चलनघट :– नोटबंदीमुळे 500 आणि 1000 च्या नोटा रद्द केल्यामुळे बाजारात चलनतुटवडा निर्माण होऊन उत्पादीत मालाची मागणी कमी झाली. त्यामुळे अर्थव्यवस्थेत मंदीची लाट निर्माण होऊन त्याचा रोजगारावरील प्रतिकूल परिणाम घडून येते. तसेच ज्यांनी तस्करी व भ्रष्टाचाराच्या मार्गाने पैसा जमवला आहे. ते कारवाई होईल या भितीने ते पैसा जाहीर करणार नाही. त्यामुळे अर्थव्यवस्थेमध्ये नोटा कमी होऊन चलनघटची स्थिती निर्माण होईल.

2) रोजगारीत घट :– उद्योग क्षेत्रात जे लघु आणि मध्यम कारखाने आहेत त्यांनी आपले व्यवसाय एकतर विकले किंवा बंद केले आहे. सरकारचे असे बदलते धोरण आणि परिणाम न पाहता निर्णय घेणे यामुळे अनेकांना आपला रोजगार गमवावा लागला.

3) कच्चा मालाची खरेदी थांबली :– नोटबंदीमुळे 500 आणि 1000 च्या नोटा रद्द केल्यामुळे लहान व्यवसाय करणाऱ्यांना मोठा फटका बसला. अनेक व्यवसायीकाचे उत्पन्न कमी झाले. त्यामुळे अनेकांना रोजचे उत्पन्न मिळले नाही. त्यामुळे मोठा आर्थिक परिणाम घडून आला. उत्पन्न कमी म्हणून व्यवसायाला लागणारा कच्चा माल कमी विकत घेतला गेला. म्हणजेच कच्चा मालाची खरेदी थांबली.

सर्वसामान्यपणे आपल्याला असे म्हणता येईल की नोटबंदीचा सुरूवातीचा काळ हा बॅकिंग क्षेत्रातिल कर्मचारी वर्गाला, प्रशासकिय वर्गाला व सर्वसामान्य जनतेला त्रास सहन करावा लागला. आर्थिक अडचणी निर्माण झाल्यात. मोर्चे, टाळेबंदी, संघर्ष यातून देशाचे नुकसान झाले असले तरी नोटबंदीचा व जीएसटीचा फटका मोदी सरकारवर पडेल असे अनेकांना वाटत होते. याचा विरोधकांनी आपल्या प्रचारात नोटबंदीचे वाईट परिणाम देशाच्या अर्थव्यवस्थेवर पडलेला आहे. असे ठामपणे सांगून सुध्दा भारतातील जनतेनी मोदी सरकारला स्विकारले असल्याचे पंधराव्या लोकसभेमध्ये भाजपाला मिळालेला स्पष्ट जनाधार यावरून नोटबंदीचा स्विकार केल्याचे दिसून येते.

संदर्भ सूची :–

1. *शास्त्री सुधाकर, कावळे श्रीराम– जुलै 2014 "समष्टी अर्थशास्त्र"*
2. *https//mr.m.wikipedia.org*
3. *https;//www.aksharmama.com*
4. *https;//www.majhaapaper.com*
5. *https//www.google.com*

बाल अपचारिता– आधुनिक भारतीय समाजातील एक आव्हान

डॉ. दिपक कृष्णराव पवार सहयोगी प्राध्यापक व समाजशास्त्र–विभाग प्रमुख, विमेन्स कॉलेज ऑफ आर्ट ॲन्ड कॉमर्स, 10–ब, नविन नंदनवन, नागपूर–09
Email: profdipakpawar@rediffmail.com Mob. : 9423405816, 8983314465

संक्षेप – *पुर्वी भारतात बाल अपचारितेची समस्या नव्हती. परंतु अनेक कारणांमुळे आज बाल अपचारितेची फार मोठी सामाजिक समस्या निर्माण झाली आहे. आज बाल गुन्हेगारीचे विश्व केवळ गरिबांच्या झोपडपट्टी पुरतेच मर्यादीत राहिलेले नाही तर मध्यमवर्गीयांचे फ्लॅट आणि श्रीमंताच्या बंगल्यापर्यंत पोहचलेले आहे. हॉटेलिंग पासुन पिकनिक पर्यंत वेगवेगळी मज्जा करण्यासाठी, मोठमोठ्या गाड्यांच्या लोभापाई आणि छानशौकीसाठी, मैत्रिणीच्या गरजा व आवडी पुरवून तीला खुष करण्याकरीता महागड्या भेटी देण्याकरीता, नकार ऐकण्याची सवय नसणे, हवी असलेली गोष्ट मिळायलाच हवी अशा अनेक कारणांमुळे आज बाल अपचारितेची समस्या उग्र रूप धारण करतांना दिसत आहे. मन व्यथित करणारी आणि समाजाला आतुन पोकळ करणारी ही अत्यंत चिंताजनक बाब आहे.*

भारतात बाल अपचारितेची एक फार मोठी सामाजिक समस्या निर्माण झाली आहे. पुर्वी भारतात बाल अपचारितेची समस्या नव्हती. परंतु अनेक कारणांमुळे आज बाल अपचारिता मोठी होतांना दिसते आहे. पुर्वी बाल अपचारी म्हणजे गलिच्छ वस्तीमधील उपद्रवी काम करणारे, रेल्वेच्या प्लॅटफार्मवर चार–सहा मुलांबरोबर फिरणारे गरीब घरातील मुले डोळ्या समोर येतात. कधी पोटाची भुक शमविण्यासाठी, कधी मित्रांसोबत चित्रपट बघण्यासाठी, तर कधी घरातील अत्यंत हलाखिची परिस्थिती, त्यांना असणारी वाईट संगत अशी पार्श्वभुमी त्यांच्या कृत्यामागे असायची. आज मात्र आज गुन्हेगारीचे विश्व केवळ गरिबांच्या झोपडपट्टी पुरतेच मर्यादीत राहिलेले नाही तर मध्यमवर्गीयांचे फ्लॅट आणि श्रीमंताच्या बंगल्यापर्यंत पोहचलेले आहे. कालपर्यंत दारिद्याची व परिस्थितीची आगतिकता म्हणून गलिच्छ वस्तीतील मुलांमधील विघटन, अनेक सामाजिक आयामानी वेढलेली आहे. मुलांबरोबर हॉटेलिंग पासुन पिकनिक पर्यंत वेगवेगळी मज्जा करण्यासाठी, मोठमोठ्या गाड्यांच्या लोभापाई आणि छानशौकीसाठी, मैत्रिणीच्या गरजा व आवडी पुरवून तीला खुष करण्याकरीता महागड्या भेटी देण्याकरीता, नकार ऐकण्याची सवय नसणे, हवी असलेली गोष्ट मिळायलाच हवी अशा अनेक कारणांमुळे आज बाल अपचारितेची समस्या उग्र रूप धारण करतांना दिसत आहे. मन व्यथित करणारी आणि समाजाला आतुन पोकळ करणारी चिंताजनक बाब आहे.

गेल्या काही वर्षातील अत्यंत गंभिर प्रकरणात बाल अपचाऱ्यांचा सहभाग असल्याचे दिसून आल्याने कायद्यातील बाल अपचाऱ्याच्या व्याख्येत बदल करण्याबाबत संसदेपासून तर समाज माध्यमापर्यंत मागणी लावून धरण्यात आली होती. याबाबत विरोध–प्रतिरोध पण झाला आणि काही महिन्या पुर्वी बाल अपचाऱ्याच्या व्याख्येत बदल करण्यात आला आहे आणि गंभिर गुन्हांमध्ये बाल अपचाऱ्याचे वय 18 वरुन 16 वर आणले आहे. या निर्णयातुनही नवे सामाजिक प्रश्न निर्माण होणार आहेत. गुन्हेगार घडविणारी यंत्रणाच आपण बदलू शकतो नसतांना 16 वर्षाच्या बाल अपचाऱ्याला मोठ्या शिक्षेने वचक बसतो, की आपण नविन गंभीर प्रश्नांना निमत्रंण देतो, हे आव्हान आहे. त्या आव्हानाला सामोरे जाण्याची सरकार, प्रशासन आणि समाजातील जबाबदार घटक महणून आपलीही तयारी आहे का, हा विचार करायला लावणारा मुद्दा आहे.

बाल गुन्हेगार व प्रौढ गुन्हेगार यामध्ये खुप फरक आहे. साधारणतः वयाच्या 16 ते 18 वर्षापर्यंत मुल हे सज्ञान नसते. त्याला आपल्या वर्तनाचे गांभीर्य कळत नाही. भावनेच्या भरात, कुणाच्या प्रोत्साहनामुळे, योग्य मार्गदर्शनाच्या अभावी, आई–वडीलांच्या वागणुकीच्या परिणामातून तर कधी अनुकरण म्हणून मुल समाज विरोधी वर्तन करण्यास प्रवृत्त होत असते. अशा प्रकारचे समाज विरोधी वर्तन जरी लहान मुलाच्या हातुन घडले असले तरी देखील त्या मुलांचा त्या वर्तनामागील उद्देश लक्षात घेतला पाहिजे. मुलांचे वर्तन आणि उद्देश यात फरक असतो असे असले तरी सुध्दा बाल अपचार करणाऱ्याचे वर्तन हे समाज विरोधी आणि कायद्याचे उल्लंघन करणारे आहे. परंतु ते मुल समाजविरोधी वर्तन कोणत्या कारणांमुळे करते, हे लक्षात घेणे आवश्यक आहे. केवळ कायद्याच्या आधारावर सामाजिक भान न ठेवता, कायद्याचे उल्लंघन झाले म्हणून गुन्हेगार ही 'स्केल' लावणे कितपत योग्य आहे. समाजशास्त्रज्ञ आणि सामाजिक कार्यकर्ते वय, उद्देश इत्यादी आधारावर गुन्हेगार आणि बाल अपचारी यांच्यात फरक करतात. **अल्बर्ट के. कोहेन** यांनी काही वैशिष्ट्यांच्या आधारावर गुन्हेगार व बाल अपचारी यांच्यात फरक दर्शविला आहे.

अ) बाल आपराधी हे निरुपयोगी असतात, ते असे वर्तन करतात की, ज्यामुळे त्यांना कोणताच लाभ होत नाही. याउलट गुन्हेगार असे वर्तन करतात की, ज्यामुळे त्यांना लाभ मिळतो. बाल अपराध्यांना आपले ध्येय देखील माहित नसते.

ब) अनेकदा बाल अपराधी आपल्या मनोरंजनाकरीता गुन्हे करतात. परंतु गुन्हेगार मात्र मनोरंजनाकरीता गुन्हे करीत नाहीत.

क) बाल अपराधी सुनिश्चित अशी योजना बनवून आपली कार्ये करीत नाही. ते अनेकदा आपल्या कार्यामध्ये संघटीत नसतात. याऊलट गुन्हेगार मात्र नेहमीच सुनिश्चित पध्दतीने, योजनापुर्वक व संघटीतरित्या आपली कार्ये करतात[1].

बाल अपचारितेचा अर्थ : बाल अपचारितेच्या संदर्भात समाजशास्त्रज्ञांनी वेगवेगळ्या व्याख्या दिलेल्या आहेत.

न्युमेअर : "बालअपचारिता म्हणजे कायद्याने निर्धारित केलेल्या वयापेक्षा कमी वय असलेली व्यक्ती की, ज्या व्यक्तीचे वाईट वर्तन समाजविरोधी आणि कायद्याचे उल्लंघन करणारे असते."

फ्रेडलँडर : "बाल अपचारिता म्हणजे बालकाचे असे वर्तन की, जे कायदेशीर कारवाईस पात्र आहे."

डॉ. एम.जे. सेठना : "एखाद्या देशातील कायद्याने निश्चित केलेल्या वयापेक्षा कमी वय असलेल्या बालकाने वा तरुणाने केलेले कायद्याविरोधी वर्तन म्हणजे बाल अपचारिता होय"[2].

1960 च्या गुन्हेगारी प्रतिबंध आणि नियंत्रण विषयकच्या द्वितीय संयूक्त राष्ट्र कॉंग्रेस अधिवेशनात असे प्रतिपादन करण्यात आले की, 'बाल अपचारिता' हा शब्द प्रत्येक देशामध्ये अशा बालकांकरिता निर्धारित केला पाहिजे की, ज्यांनी दंड अपराध केला आहे. त्याच बरोबर बाल अपचार त्याच

वर्तनास म्हटले पाहिजे की, जे वर्तन प्रौढ व्यक्तीने केले तर त्यास गुन्हा मानले जाईल[3]. थोडक्यात, बाल अपचारिता म्हणजे कायद्याने निर्धारित केलेल्या वयाच्या आतील मुला–मुलींचे समाजविरोधी किंवा कायद्याविरोधी वर्तन होय. बाल अपचारीता निर्धारित करतांना वय आणि वर्तन या महत्वपूर्ण बाबी आहेत.

वय : बाल अपचारी कोणास म्हणावे त्या देशापरत्वे परिभाषित करण्यात आले आहे. भारतात सुधारीत बाल न्याय कायद्यानुसार (Juvenile Justice Act, 1986) 16 वर्षापर्यंतची मुले आणि 16 वर्षापर्यंतच्या मुलीस बाल अपचारी माणले जाते. या वयाची मर्यादा गंभिर गुन्ह्याबाबत सरसकट 18 वर्षावर आणण्यात आली आहे. तर अमेरिकेत 18 वर्षे, इंग्लंडमध्ये 17 वर्षे, स्कॉटलंड 16 वर्षे, जपान 20 वर्षा खालील गुन्हा करणाऱ्या मुलांना बाल अपचारी मानले जाते. यावरुन स्पष्ट होते की प्रत्येक देशात बाल अपचाऱ्यांचे वय वेगवेगळे आहे.

वर्तन : वया इतकाच वर्तन हा घटक महत्वाचा आहे, कारण समाजविरोधी किंवा सामाजमान्य नसणारे वर्तन करणाऱ्या बालकास बाल अपचारी म्हटल्या जाते परंतु कित्येकदा समाज असंमत किंवा विरोधी असणारे वर्तन, कायदा विरोधी असेलच असे नाही. बरेचदा समाज असंमत अणारे वर्तन कायदा विरोधी राहू शकते, म्हणून कायदा विरोधी वर्तन करणाऱ्या बालकास बाल अपचारी म्हणणे अधिक योग्य ठरते.

भारतामध्ये भारतीय दंड विधानातील विविध कलमान्वये आणि वेगवेगळ्या कायद्यानुसार कायद्याचा भंग करणारे किंवा कायदाविरोधी वर्तन करणारे देखील बाल अपचारी समजले जातात.

बाल अपचारांमध्ये व बाल अपचाऱ्यांच्या संख्येमध्ये वाढ होण्याची आधुनिक भारतातील काही महत्वपूर्ण कारणे – मागील काही वर्षात पौगंडावस्थेतील बालकांनी केलेल्या गुन्ह्यांचा आलेख वाढला आहे. त्याबाबत समाजात चिंता व्यक्त होत आहे परंतु त्याच्या उपाययोजनाबाबत मंथन होताना दिसुन येत नाही. आपल्या अवतीभोवती युवावस्थेत पर्दापण करु पाहणारे अशी मुले सहजपणे आढळुन येतात. आज यावर उपाय झाले नाही तर जागतिक महासत्ता सांभाळता येणाऱ्या भारताला स्वतःचा तोल साभांळता येणार नाही.

गरीबी, चैन, भुक व उच्च राहणीमानाचे आकर्षण – गुन्हेगार हा जन्माला येत नाही तर परिस्थिती, समाज त्यांना गुन्हेगार बनवतो. मानसशास्त्रज्ञांच्या मते 12 ते 14 वर्षापर्यंतचे मुल कोणतेही कृत्य समजुन, उमजुन किंवा मुद्दाम करीत नाही. बरेचदा त्यांना परिणामाचीही जाणिव नसते. संतापाच्या, भावनेच्या भरात व संगतीने सहज अनेक कृत्ये घडतात. उद्वस्थ कुटुंबातील (ठतवावद उिपसल) म्हणजे आई–वडीलांशी तुटलेला संवाद किंवा घरातील इतर गुंतेही त्यासाठी कारणीभुत ठरतात. गुन्हेगारी स्वरुपाच्या गोष्टीत गुंतलेली आईवडील, दारु पिऊन आलेला बाप व त्याच्या आईवर व घरातील सदस्यांवरील अत्याचार इत्यादी अनेक हिंसक दृष्ये पाहात मुले मोठी होतात. त्यांच्या मनावर या हिंसेचे विपरीत परिणाम होत राहतात. अनेक मुलांना जगण्यासाठीच्या किमान गोष्टीच नाकारल्या जातात आणि त्यांनी गुन्हेगारीच्या दलदलीत राहून आयुष्य कंठावे लागते. त्यांची जडणघडण होणार कशी?

सिनेमा, टी.व्ही. सिरीयल, वेब सिरीज यांचे आकर्षण, शहराच्या ग्लॅमरस राहणीमानाचे आकर्षण – शिक्षणाचा कंटाळा, झटपट श्रीमंत होणे किंवा उच्चभ्रू जीवन जगण्याकरीता मोहमयी महानगराची वाट धरलेली मुले चुकीच्या संगतीत येतात. यातुन छोटी–मोठी कृत्ये करतांना ती पोलीसांच्या नजरेतुन सुटली की त्यांची भीड आणखी चेपते व त्यांच्यातील गुन्हेगारी आणखी वाढु लागते. 2017 च्या एका आकडेवारीनुसार 37 हजाराहून अधिक मुले मुंबईच्या रस्त्यावर राहतात. त्यापैकी 35 टक्के मुले मोलमजुरी इतर व्यवसाय करुन उपजिविका करतात व यातील 20 टक्के मुले व्यसनाच्या विळख्यात सापडलेली आहेत. रेल्वे ही तर त्यांचे जणू आश्रयस्थानच आहे कारण अशा मुलांपैकी अनेक मुले रेल्वे डब्बे, परिसर, प्लॅटफॉर्म यावर हमखास आढळतात. त्यामुळे या ठिकाणी बाल अपचार (गुन्हे) मोठ्या प्रमाणावर घडतात.

आजारी शिक्षण प्रक्रिया व सरकारची शिक्षणाप्रती उदासिनता – अगदी अलिकच्या काही वर्षात सरकारचे काम म्हणजे शाळाबाह्य मुलांचे सर्वेक्षण करणे आणि आकडेवारी जाहीर करुन त्याचा दोष फक्त शिक्षकांवर देणे हा आहे. नुकत्याच झालेल्या शाळा बाह्य सर्वेक्षणात महाराष्ट्रात 4 लाख 20 हजार मुले शाळाबाह्य असल्याचे म्हटले आहे. भटके–विमुक्त समाजातील मुले, कामधंद्याकरीता ऋतुनुसार एका ठिकाणाहुन दुसऱ्या ठिकाणी होतात या स्थालांतरीत होणाऱ्यामध्ये कामगारांची मुले जसे विटभट्टी, उसतोडणी, दगडखाण कामगार, तमाशा कलावंताची मुले इत्यादींना शिक्षणाच्या प्रवाहात आणणे व त्यांचे शिक्षणातील सातत्य टिकविण्याचे मोठे आव्हान आज आहे. मुलांच्या सामाजिकरणाच्या काळात ही मुले सुरक्षित घरट्यात व शाळेच्या पायरीवर नसतील त्यांची सकारात्मक वाढ होणार कशी?

शिक्षणाचे उपक्रम सक्षम करण्याऐवजी बंद करण्यामुळे – आज शाळांना पुरक ठरणाऱ्या वस्तीशाळा, साखरशाळा, पाषाणशाळा, प्लॉटफार्म शाळा यासारखे शिक्षणाचे उपक्रम सक्षम करण्याऐवजी आताचे सरकार ते बंद करण्याच्या दिशेने पावले टाकत आहे. पारधी, गोंडगोवारी, मांगगारुडी, इत्यादी भटक्या–विमुक्तांची मुले शिक्षणापासुन दुर राहत आहे. त्यांना सामावुन घेऊन प्रवाहात आणणारी यंत्रणाच आपल्याकडे नाही. आश्रमशाळा आहेत पण त्यातील निवडक शाळा उत्तम काम करीत आहे. पण उर्वरीत शाळांमध्ये काय? चालतय आणि स्थिती कशी? आहे हे तर डोके खजील करणारे आहे. आश्रम शाळेचे प्रताप म्हणजे निर्लज्जपणाचा कळस आहे.

भटक्या–विमुक्त, अनुसुचित जाती व जमातीच्या मुलांच्या वस्तीगृहाची दयनिय अवस्था – शासनाने प्रत्येक जिल्ह्याच्या स्तरावर भटक्या–विमुक्त, अनुसुचित जाती व जमातीच्या मुलांकरीता वस्तीगृह चालवलेली आहेत. परंतु या मुलांना सामावून घेणारी यंत्रणा पुरेशी नाही. वस्तीगृहांचची अवस्था अत्यंत दयनिय आहे. यातील अनेक वस्तीगृहे राहण्यायोग्य नाही. जी राहण्यायोग्य आहेत तेथे विविध सुविधा व जेवणाची आबाळ आहे. अनेक वस्तीगृहात मुले केवळ कागदोपत्री दाखविली जातात. या सर्वांचा परिणाम मुलांनी अर्धवट शिक्षण सोडण्यात होऊन ती कोणत्यातरी कामधंद्याला किवा वाईट संगतीतुन वाईट मार्गाला लागतात. शाळा माध्यमिक स्तरावरुन सोडण्याचे प्रमाण खुप जास्त आहे. विदर्भ, मराठवाडा, नंदुरबार, धुळे सारख्या भागातील ग्रामिण भागातील वंचित घटकांची आर्थिक स्थिती अत्यंत हालाखिची आहे. त्यामुळे या ठिकाणची मुले थोडी मोठी झाली की कामधंद्याला राबविली जातात. कामाच्या ठिकाणी होणारी पिळवणुक, छळ, मारहाण व मानसिक प्रताडणा त्यांना निरोशच्या गर्गेत ढकलते आणि मग ही मुले व्यसने आणि गुन्हेगारीच्या सापळ्यात ढकलली जातात.

पोलीसांची प्रशासनाची अमानवी भुमिका– पोलीसांची भुमिका तर फार महत्वाची आहे. बाल गुन्हेगार निर्माण होऊ नये याकरीता प्रतिबंधात्मक उपाययोजनाच निर्माण झाली तर नियंत्रणात्मक उपाय करण्याचे काम पोलिस

विभागाचे आहे. परंतु पोलिसांकडून अनेक घटनांमध्ये असंवेदनशील वर्तनाचा अनुभव येतो. अनेक प्रकरणे हाताळतांना गुन्हेगार व बाल गुन्हेगार हा फरक देखील केला जात नाही. सरळसोट प्रौढ गुन्हेगाराप्रमाणे सर्व प्रकारची कलमे लादुन तुरुंगात रवानगी केल्या जाते. अशी अल्पवयीन मुले तुरुंगात बेल मिळेपर्यंत किंवा सुटका होईपर्यंत तुरुंगातील निर्ढावलेल्या गुन्हेगारांसोबत राहतात, तुरुंगातील असे गुन्हेगार देखिल यांना आपल्या सापळ्यात घेऊन त्यांचा वापर करतात आणि आजचा वाटेवरुन भरकटलेला मुलगा उद्याचा अट्टल गुन्हेगार बनतो. अशा अल्पवयीन मुलांची मानसिकता लक्षात घेऊन सुधारगृह, सुधार शाळा इत्यादी मार्गाचा अवलंब योग्य पध्दतीने होणे गरजेचे आहे. परंतु पोलीसांकडून मोठ्या प्रमाणात अशा वाट भटकलेल्या मुलांबाबत हेळसांड व अन्याय होऊन सुधारा ऐवजी बिघाड होतो.

सारांश – बाल गुन्हेगारीचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढण्यामागे अनेक कारणे आहेत. तसेच ही कारणे समाजाच्या वेगवेगळ्या स्तरात बदलत जातात. अनेकदा विविध व वेगवेगळ्या कारणांची साखळीच बालगुन्हेगार घडण्यामागे असते. यातील महत्वाचे पहिले कारण ते कुटुंब आहे. कुटुंब हे मातीरुपी गोळा असलेल्या बालकाला आकार देण्याचे महत्वपूर्ण काम करीत असते. काही अभ्यासकाच्या मते मुलांची जन्मजात प्रवृत्ती महत्वपूर्ण आहे, पण सामाजिकरणातुन होणारी जडणघडण फार महत्वपूर्ण आहे. घरात घडणाऱ्या विविध गोष्टी किंवा घटना व वातावरणाचा महत्वपूर्ण परिणाम मुलांच्या जडणघडणीवर आणि प्रवृत्तीवर होतो. एकल पालकत्व, उद्‌वस्थ कुटुंब, अनाथ मुले, आई–वडीलांचे मतभेद व भांडणे, मारहाण, मुलांचे अतिलाड, अतिदुर्लक्ष, अतिशय धाक, मुलांच्या चुकांवर पांघरुण घालणे, मुलांना पालकांनी अजिबात वेळ न देणे, हवा तसा मुबलक पैसा पुरविणे फार घातक ठरत आहे. अलिकडचा महत्वपुर्ण मुद्दा म्हणजे संगतीचा परिणाम किंवा मैत्रीचा प्रभाव देखिल गुन्हेगारीकडे ओढण्यास कारणीभुत आहे. मोबाईलवरुन Whatsup, Facebook, Youtoob. Apps आणि इंटरनेटच्या जाळ्यातुन विविध समस्या निर्माण होत आहे. मध्यमवर्गीय व श्रीमंत कुटुंबातील मुलांमध्ये मोठ्याप्रमाणात गुन्हेगारी वाढण्यात मोबाईल व त्यावरील सर्व प्रकार कारणीभूत आहेत. ड्रग्जची भुक पुर्ण करणे, महागड्या हॉटेलात पार्ट्या देणे, प्रियसीच्या मागण्या पुर्ण करणे या करीता सुशिक्षित व सभ्य समाजातील मुले देखिल गुन्हेगारी स्वरुपाची कृत्ये करण्यास धजावत आहे. एकविसाच्या शतकातील भारतातील पमुख समस्येमध्ये वाढणारी बालगुन्हेगारी हीच समस्या आहे.

सरकार, समाज व कुटुंब या सर्वांना या कारणांना लक्षात घेऊन वेळीच उपाययोजना करणे हाच एकमेव उपाय बाल गुन्हेगारी रोखण्याकरीता आहे. ही कोणत्याही एका घटकाची जबाबदारी नसुन ती सामुहिक जबाबदारी आहे.

संदर्भ :

1. *आगलावे डॉ. प्रदीप, भारतीय समाज – प्रश्न आणि समस्या, प्रकाशक श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, 2009, पृष्ठ 278.*
2. *आगलावे डॉ. प्रदीप, भारतीय समाज – प्रश्न आणि समस्या, प्रकाशक श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, 2009, पृष्ठ 279.*
3. *रविवार दि. 11 डिसेंबर 1936, दैनिक महाराष्ट्र टाईम्स, मटा फोकस, "बालगुन्हेगारी मोठी होतेय". पृष्ठ 08.*

संदर्भ ग्रंथ :

1. *आगलावे डॉ. प्रदीप, भारतीय समाज – प्रश्न आणि समस्या, प्रकाशक श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, 2009,*
2. *कोंडेकर प्रा. ए. वाय., मारुळकर प्रा. विजय, प्रकाशक फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, 2008*
3. https://www.tarunbharat.com>news- *"गुन्हेगारीत बालकांचा वाढता सहभाग" चिंताजनक*
4. *रविवार दि. 11 डिसेंबर 1936, दैनिक महाराष्ट्र टाईम्स, मटा फोकस, "बालगुन्हेगारी मोठी होतेय".*

स्त्रीयांसमोरील शैक्षणिक आव्हाने व उपाय

प्रा. डॉ. अंजली जोशी–टेंभुर्णीकर, सहयोगी प्राध्यापक, समाजशास्त्र विभाग, दयानंद कला महाविद्यालय, लातूर. संपर्क : ७३५०३२७१६६
anjali.tembhurnikar@gmail.com

प्रस्तावना : प्रचलीत शिक्षणाच्या कक्षा दिवसेंदिवस रुंदावत आहेत, या शिक्षणपद्धतीत विद्यार्थ्याने केवळ परिक्षार्थी न रहाता खऱ्या अर्थाने विद्यार्थी बनावे हा शिक्षणामागचा मुळ हेतु आहे. अध्ययन प्रक्रीयेत विद्यार्थ्याची भुमिका केवळ अक्रीयाशील श्रोत्यांची न रहाता ती कृतीशील भागीदाराची असली पाहीजे. ज्ञानार्जन प्रक्रीयेत तो सक्रीयपणे सहभागी झाला पाहीजे. विद्यार्थ्याच्या अवलोकन आणि आकलन शक्तीत वाढ व्हावी आणि वस्तूनिष्ठपणे विचार करण्याची क्षमता त्याच्यात निर्माण व्हावी ही आजच्या काळाची गरज आहे. सामाजिक, राजकीय, आर्थिक आणि एकंदर जीवनविषयक प्रश्नांबद्दलची जिज्ञासा त्यांच्यात वाढावी, विद्यार्थ्याच्या ठिकाणी कल्पकता, सर्जनशीलता, कृतिशीलता व तर्कशक्ती इ. सुप्त गुणांचा विकास व्हावा या दृष्टीने शैक्षणिक अभ्यासक्रमाची पुनररचना होत आहे. ही अत्यंत चांगली गोष्ट आहे. यामध्ये महिलांचे नेमके स्थान काय असेल हे पहाणे महत्त्वाचे आहे.

शिक्षणाची पार्श्वभुमी : प्राचीन भारतीय समाजात गुरुकुलपद्धती प्रचलीत होती. ही विद्यार्थ्याच्या व्यक्तिमत्वाच्या सर्वांगीण विकासात साहाय्यभुत होती. समाजजीवन जगण्यासाठी उपयुक्त ठरणारे सर्व ज्ञान या शिक्षणपद्धतीत गुरु शिष्याना देत असे. गुरु आणि शिष्यातील एका वेगळ्याच नात्याची प्रचिती आपल्याला यात पहावयास मिळते. या पद्धतीत केवळ धमर्शास्त्रांचेच किंवा शास्त्रास्त्र संबंधीचे ज्ञान न देता विद्यार्थ्याला नैतिक शिक्षण तसेच सामाजिक शिक्षण दिले जात असे. जीवनात येणाऱ्या कोणत्याही संकटाला डगमगून न जाता त्याला धैर्याने आणि चातुर्याने तोंड देऊन मार्ग शोधता आला पाहीजे हा शिक्षणाचा मुळ हेतू होता. विद्यार्थ्यामध्ये कलागुणांबरोबरच धैर्य, संयम, आदरभाव, निष्ठा अशा सद्गुणांची जोपासना आणि वृद्धी करण्याचा प्रयत्न केला जात असे. विद्यार्थ्यांचे आपल्या पालकांप्रती, आपल्या समाजाप्रती काही कर्तव्य असते याची जाणिव शिष्यात विकसीत करण्याचे महत्त्वाचे कार्य या शिक्षणपद्धतीतून साध्य होत असे. एकुणच एक जबाबदार नागरिक बनण्यासाठी जे जे ज्ञान आवश्यक आहे त्या सर्व बाबींचे ज्ञान विद्यार्थ्याना या शिक्षणपद्धतीत मिळत असे.

आधुनिक स्त्री शिक्षणाची स्थिती व वास्तव : आधुनिक शिक्षणपद्धती मात्र या शिक्षणपद्धतीपेक्षा खूपच भिन्न आहे. आधुनिक शिक्षणपद्धतीत काही कमतरता किंवा त्रुटी असल्याचे आपल्याला आढळते. ही शिक्षणपद्धती म्हणजे बेकारी निर्माण करणारे कारखाने आहेत अशी टिका केली जाते. येथे धड व्यावसायिक शिक्षणही मिळत नाही आणि धड नैतिकतेचे शिक्षण विद्यार्थ्याना मिळत नाही.

परिक्षेपुरता अभ्यास हे सूत्र ध्यानी मनी ठसवुन आजचा विद्यार्थी वाटचाल करताना दिसतो. या शिक्षणपद्धतीतील विद्यार्थी हा विद्येचा अर्थी राहीलेला नाही. यात विद्यार्थिनींची स्थितीही अतिशय शोचनीय आहे. स्त्रीशिक्षणाबाबतचे चित्र हे अनेक सामाजिक व शैक्षणिक बाबींशी निगडीत आहे.

स्त्रियांच्या पारंपारिक समाजात असलेल्या कनिष्ठ दर्जाबाबत गेल्या दीड दोनशे वर्षापासून टीका झाली. सर्व माणसे जन्मतः सारखी असतात तर मग मुलगा आणि मुलगी यांना लहानाचे मोठे करण्यामध्ये भेदभाव का केला जातो ? पुरुषांच्या बरोबरीने वा पुरुषांपेक्षाही जास्त कामे करण्याऱ्या स्त्रीला शिकायला का मिळत नाही ? जीवनाचा जोडीदार का निवडता येत नाही? वैधव्य असेल तर हाल का होतात? या सर्व शंकांचे एकच उत्तर येते ते म्हणजे पारंपारिक समाजाने स्त्रियांवर अकारण बंधन लादून दास्यात ठेवले. तिचा विकास होऊ दिला नाही. आणि त्यामुळे अर्ध्याहुन अधिक समाज दरिद्री, अशिक्षीत, दुर्बल आणि मागासलेला राहिला. दैवाधिनता, भावनिकता, परावलंबन, बंदिस्तता ही सर्व लक्षणे स्त्रीयांच्या बाबतीत दिसणाऱ्याचे कारण म्हणजे त्यांना जाणिवपूर्वक संकूचित अवस्थेत ठेवले गेले होते. स्त्रीयांचा सामजिक दर्जा घसरण्याचे कारण त्यांच्यातील शिक्षणाचा अभाव हे आहे. या दर्जासुधारणेसाठी स्त्रीशिक्षणा संदर्भात प्रयत्नांना खरी गती मिळाली स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर. पारंपारिक विचारसरणीत झालेल्या बदलामुळे आधुनिक समाजात स्त्री बाबतच्या आणि तिच्या विविध भुमिका बाबतच्या अपेक्षा उंचावल्या आहेत.

आज मुलींचा शैक्षणिक जीवनांत सहभाग खूपच वाढला आहे. व्यावसायिक शिक्षणात स्त्रियांचा शिरकाव झालाच, त्याच बरोबर आजपर्यंत ज्या क्षेत्रात पुरुषांची मक्तेदारी निर्माण झाली होती अशा क्षेत्रात स्त्रिया आज कार्यरत आहेत. राज्यसभा, लोकसभा आणि विधान सभेत स्त्रीया मोठ्या प्रमाणावर प्रतिनिधीत्व करतांना दिसतात. कारण महात्मा फुले, कर्वे यासारख्या समाज सुधारकांनी स्त्रीयांना शिक्षणाची दारे खुली करुन दिली. जी माता मुलांना घडवते, मुलांवर संस्कार करते तीच जर अशिक्षीत असेल तर तिची मुले संस्कारीत कशी होणार? विचारांचा मुबलक साठा तिच्याकडे नसेल तर तो मुलांमध्ये कुठुन येणार? त्यामुळे स्त्रीशिक्षणाशिवाय पर्याय नाही असे चित्र स्पष्ट होऊ लागले.

हुंडाबळी, बालविवाह, केशवपन अशा अपप्रवृत्तींना दूर सारण्यासाठी आपल्या मुलींना शिकवणे भाग आहे हे पटू लागले. सावित्रिबाई फुले मुलींच्या शाळेत शिकवायला जाऊ लागल्या तेव्हा पालक आपल्या मुलींना शाळेत पाठवण्यास तयार नसत. हळुहळु शिक्षणाचे महत्त्व त्यांना पटू लागले आणि ओस पडलेल्या मुलींच्या शाळा हळुहळु भरायला सुरुवात झाली. सावकाश स्त्री शिक्षणाचा परिणाम दिसु लागला. शोषिताला त्यावर होणाऱ्या अन्यायाची जाणिव करुन द्यावी लागते. त्याप्रमाणे स्त्रीयांना त्यांच्या हक्कांची जाणिव करुन द्यावी लागली. शिक्षणामुळे तिची विचार करण्याची कुवत वाढली. हुंडाबळी, बालविवाह, सतीप्रथा याविरुद्ध ती आवाज उठवू शकली. अर्थार्जन करण्यासाठी दाराबाहेर पडू लागली. घर आणि व्यवसाय दोन्हींही आज ती समर्थपणे संभाळू शकते. हे सामर्थ्य तिला शिक्षणाने मिळाले. एक स्त्री शिक्षीत झाली. तर तिचे कुटुंब ती शिक्षित करेल आणि अशी कुटुंबे शिक्षीत झाली तर सर्व समाज सुशिक्षीत बनेल असे विचार म. गांधीनी प्रतिपादीत केले होते. आज शिक्षणात विद्यार्थिनींचा सहभाग खुपच वाढला आहे. तांत्रिक शिक्षण, व्यावसायिक शिक्षण बदलत्या परिस्थितीत जे जे नविन शिक्षण येईल ते आत्मसात करण्याची तयारी आज विद्यार्थीनींची दिसते. अभियांत्रिकी शिक्षण असो वा उद्योगधंद्याचे क्षेत्र असो. आज शिक्षणाच्या प्रत्येक शाखेत विद्यार्थीनींचा सहभाग वाढत आहे. त्यांनी ज्ञान घ्यावे, खुप शिकावे यासाठी शासनाने केलेले

प्रयत्न कौतूकास्पद आहेत. मोफत आणि सक्तीचे शिक्षण या शासनाच्या धोरणामुळे मुलींच्या साक्षरतेचे प्रमाण वाढते आहे. केवळ प्रमाण वाढते आहे म्हणून आनंद आहे असे नाही. तर प्रमाणाबरोबरच त्यांची गुणवत्ताही वाढते आहे. आजच्या १० वी व १२ वी च्या निकालावर नंजर टाकल्यास आपल्याला दिसते की, पास होणाऱ्यांमध्ये विद्यार्थ्यांपेक्षा विद्यार्थिनीच जास्त आहेत. तसेच घेतलेल्या ज्ञानाचा उपयोग त्या समाजासाठी करताना दिसत आहेत. ग्रामीण, नागरी दोन्ही क्षेत्रात डॉक्टर म्हणून त्या आरोग्य संवर्धनात पुढे आहेत. विविध तंत्राचा अभ्यास करुन उत्पादन वाढ कशी घडवून आणता येईल यासाठी त्या प्रयत्नरत आहेत.

तसेच पुढील पिढी घडवण्यासाठी ज्ञानदानाच्या कामी ही त्या अग्रेसर आहेत. पोलीसदलात जाऊन संरक्षण आणि शांतता राबवण्यासाठी त्या प्रयत्नशील आहेत. तसेच सुसंस्कारीत पिढी निर्माण करण्यासाठी त्या आघाडीवर आहेत.

मात्र हे चित्र खूप समाधानकारक आहे असे नाही. अनेक ठिकाणी अजूनही १० वी पास होऊन घरी बसणाऱ्यांचे किंवा शिक्षणच न घेणाऱ्या मुलींचे प्रमाण मोठे आहे. शिक्षणाने मुली बिघडतील हा धोका पालकांना वाटतो. त्याचप्रमाणे मुली शिकल्या की त्या वरच्या पट्टीत बोलायला लागतील, डोक्यावर बसतील अशीही समजूत दिसते. मुलगी शिकली की तिच्यापेक्षा जास्त शिकलेला नवरा कुठुन आणायचा हा प्रश्नही पालकांना पडतो. मुलींचे आयुष्य नवरा आणि संसार याभोवतीच केंद्रीत झाल्यामुळे तिच्या शिक्षणावर आपोआप बंधने येतात. मुलांपेक्षा आजही मुलींचे शिक्षणाचे प्रमाण कमी आहे हे वास्तव आपण नाकारु शकत नाही. तिच्यावर घरादाराची, संसाराची बंधने येतात. तिच्याविषयी अजुनही पारंपारीक दृष्टीकोन बाळगून तिचे कुटुंबिय वागतात. आजही स्त्री पुरुषांच्या बरोबरीचे स्थान समाजात मिळवू शकलेली नाही. पुरुषांप्रमाणेच आज ती अर्थार्जन करते. परंतु महिन्याचा पगार तिला नवऱ्याच्याच हातात द्यावा लागत असेल तर ती स्वतंत्र नाही. महापौर म्हणून निवडून आल्यानंतर तिला पुढे करुन नवराच राजकारण करत असेल तर ती स्वतंत्र नाही हेच सिद्ध होते. शिक्षणामुळे आर्थिक दृष्ट्या स्त्री स्वंयपूर्ण झाली. परंतु पारंपारीक सामाजिक बंधने ती आजही झूगारुन देऊ शकलेली नाही. गार्गी, मैत्रेयी पासून इंदिरा गांधी, किरणबेदी यांच्या उदाहरणाद्वारे आपण स्त्रीयांच्या कर्तबगारीची साक्ष देतोय परंतु या स्त्रिया सर्वसामान्य भारतीय स्त्रीयांचे प्रतिनिधीत्व करु शकत नाहीत. याज्ञवल्क्य ऋषींच्या पत्नी गार्गी आणि मैत्रेयी या प्राचीन काळात आध्यात्मिक चर्चेत सहभागी झाल्याचा उल्लेख सापडतो. त्या वेदपारंगत होत्या, तत्वज्ञानपर विवादात त्या सहभागी होत होत्या. शस्त्रास्त्राचे शिक्षण त्या काळात स्त्रीयांनाही मिळत होते. काही स्मृतीग्रंथात स्त्रीयाना ब्रह्मवादीनी ही संज्ञा दिल्याचे आढळते.

मंडणमिश्र आणि शंकराचार्य यांच्यातील तात्विक चर्चेसाठी न्यायधीशाची भुमिका करणारी स्त्री होती. यातून निश्चितच स्त्रीयांच्या कर्तबगारीची साक्ष मिळते. परंतु सामान्य स्त्रीला आजही घराबाहेर पडण्यापूर्वी स्वयंपाक–पाणी, मुलांच्या शाळा, अभ्यास, नवऱ्याच्या वेळा संभाळुन दाराबाहेर पडावे लागते. या बंधनांमुळे ती बाह्यकर्तव्यात स्वतःला झोकून देऊ शकत नाही. घराची बंधने ती आजही तोडू शकत नाही. स्त्रीशिक्षणाबाबत समाजाचा दृष्टीकोन अजूनही काही प्रमाणात दूषित आहे. त्याला काही प्रमाणात शिक्षणपद्धतीही जबाबदार आहे. शिक्षणाचा मूळ हेतू आज बाजूला राहिलेला आहे.

शिक्षणाचे उद्देश : खरे पाहता शिष्यात योग्य बदल घडवून आणण्यासाठी शिक्षण आहे. 'तमसो मा ज्योतिर्गमय' अर्थात अंधाराकडून प्रकाशाकडे जाण्याचा मार्ग म्हणजे शिक्षण. शिक्षण म्हणजे संस्कार. व्यक्तीची योग्य अशी जडणघडण करणे म्हणजे शिक्षण. ही अपेक्षित जडणघडण शिक्षणपद्धती करते का? रविंद्रनाथ टागोर म्हणतात, निसर्ग आणि मानव यांच्यातील आंतरक्रीयातून शिक्षण होते. निसर्ग हाच मानवाचा खरा सखा आहे. जे केवळ माहितीच देत नाही तर सर्व चराचर सृष्टीशी आपल्या जीवनाचा मेळ घालुन देते ते खरे शिक्षण. याचा विचार होणे आवश्यक आहे.

स्वामी विवेकानंदाना एकदा प्रश्न विचारण्यात आला होता. आपल्या मुलांची शिक्षणव्यवस्था कशी असावी? त्यावर विवेकानंद म्हणाले, वास्तवात कोणी कोणाला शिकवू शकत नाही. मी शिकवतो आहे ही भावना जर शिक्षकाच्या मनात जागृत राहिली तर सगळे संपले. मनुष्याच्या आत सर्व ज्ञान साठवलेले आहे. ते जागृत करणे म्हणजे शिक्षण. हात, पाय, डोळे, बुद्धी यांचा उपयोग कसा करायचा हे त्याला स्वातंत्रपणे सुचले की त्याला खरे शिक्षण मिळाले. डोक्यात माहिती भरणे म्हणजे शिक्षण नव्हे. शिक्षणाने शीलसंपन्न असा नवा मानव तयार होणे आवश्यक आहे. शिक्षणाने बालकाचे शरिर, मन आणि आत्मा यांचा समतोल विकास झाला पाहीजे. डॉ. राधाकृष्णन म्हणतात, 'मनाचे औदार्य, मानवविषयी आदर व एकजुटीने रहाण्याचे कौशल्य माणसाला शिक्षणामुळे प्राप्त झाले पाहिजे'.

मुली आज शिक्षण घेत आहेत. आपण पुरुषांप्रमाणेच काम करुन अर्थार्जन करु शकतो याबद्दल त्यांच्यात जागृती निर्माण होत आहे. परंतु अजूनही कित्येक मुलींना त्यांच्या मिळकतीचा उपयोग करता येत नाही. त्यांच्या मिळकतीवर पुरुषच अधिकार गाजवतात. ज्या स्त्रीया नौकरी करत आहेत त्यांच्या वरील कामांचा बोजा दुप्पट–तिप्पट झाला आहे. घरकाम, मुलांचे संगोपन, त्यांचा अभ्यास आणि नौकरी हे सर्व जबाबदारीने त्यांना पार पाडावे लागते. स्त्रियांच्या स्थिती परिवर्तनासंदर्भात अजूनही दीर्घकाळ वाटचाल करावी लागेल, त्यासाठी वर उल्लेख केल्याप्रमाणे शिक्षणाची गरज मुलामुलींना आहे. तसेच आजच्या विद्यार्थीनींसमोर फार मोठी आव्हाने उभी आहेत. संशोधनाच्या वाटा त्यांच्यासाठी खुल्या आहेत, पोलीसदलात आज सामर्थ्यवान स्त्रीयाची गरज आहे. प्रशासकीय क्षेत्रात अमुलाग्र बदल घडवण्यासाठी स्त्रीयांचा वाटा मोलाचा ठरु शकतो. राष्ट्राला सामर्थ्यवान नेतृत्वाची गरज आहे. स्त्रीप्रश्नांना वाचा फोडुन त्यांचे हक्क त्यांना मिळवुन देणाऱ्या वकीलांची आज गरज भासते आहे. स्त्री एक प्रेमळ आणि सहनशील माता बनून जशी कुटुंबाला व्यापून टाकते. तशीच कर्तृत्ववान न्यायधीश, पोलिस, राज्यकर्ती, वकील अंतराळवीर, शास्त्रज्ञ, संशोधक, सैनिक, अभियंता, डॉक्टर, विचारवंत अशी स्त्री बनून तिने समाजाला व्यापुन टाकले पाहिजे. समाजासमोरील प्रश्न सोडवताना आज, 'तू स्त्री आहेस म्हणून तू हे करु शकत नाहीस' असे म्हणणारे आवाज तिने बंद केले पाहिजे. शासन, प्रशासन आपले विद्यापीठ आपापल्या पातळीवर स्त्रीयांच्या सामाजिक दर्जाविकासासाठी प्रयत्नशील आहेत. ३३ टक्के आरक्षण स्त्रीयांना दिले जावे हे शासनाचे धोरण कडकपणे अवलंबले गेले तर स्त्रीयासाठी कर्तृत्वाची द्वारे खुली होतील. यात शंकाच नाही. आज विद्यार्थीनी म्हणतात की आरक्षणाची कुबडी किंवा भीक आम्हाला नको. आम्ही स्वकर्तृत्वाने या जागा मिळवू, पण पारंपारिक दास्यत्व झुगारण्यासाठी आम्हाला वर्षानुवर्षे वाट पहावी लागली. स्त्रीया नौकरी करतात ही गोष्ट आजही अनेक पुरुष सहकारी गळी उतरवू शकलेले नाहीत. अजूनही ७५ टक्के स्त्रीया नवऱ्याच्या शब्दापेक्षा वेगळा शब्द तोंडातून काढू शकत नाहीत. अशावेळी ३३ टक्के आरक्षित जागा हा स्त्रियांचा हक्क ठरतो. प्राप्त

परिस्थीतीत नवनविन क्षेत्रे पादाक्रांत करण्याकडे स्त्रियांचा कल असला पाहिजे. आज शिक्षण आणि उत्पादन क्षमता यांची सांगड घातली गेली पाहिजे.

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणात सर्वांना शिक्षणाची समानसंधी देण्यावर भर आहे. स्त्रीयांना सामर्थ्यवान करण्यासाठी त्यांना जीवनाच्या सर्व क्षेत्रात सहभागी करुन घेणे आवश्यक आहे. बदलत्या शैक्षणिक वातावरणात विद्यार्थीनींचा सहभाग फार मोलाचा ठरणार आहे. स्त्रीयाच्या कौटुंबिक आणि कुटुंबाबाहेरील समस्यांचा अभ्यास करुन त्यावर उपाययोजना करण्यासाठी कालबाह्य कार्यक्रमांची आखणी करावी लागेल. निरक्षर महिलांना जागरुक करावे लागेल. त्यासाठी नैतिकतेचे शिक्षण अभ्यासक्रमात समाविष्ट करावा लागेल.

समाज आणि शिक्षण हे परस्परपुरक प्रवाह आहेत. शिक्षणामुळे समाजाला प्रतिष्ठा प्राप्त होते. चारित्र्यसंपन्न नागरिक निर्माण व्हावेत म्हणून शिक्षण दिले जाते. ज्या ठिकाणी भावी पिढ्यांना तयार करण्यात येते त्या ठिकाणी समाजाच्या गरजांचा अग्रक्रमाने विचार केला जातो. समाजनिर्मितीसाठी मुलांवर संस्कार केले जातात. मुलांवर संस्कार करणारा जो मुख्य घटक आहे स्त्री, तिच्याविषयी आणि तिच्या शिक्षणाविषयी समाजाचा दृष्टीकोन सूदृढ असला पाहीजे.

उपाय : आपल्या कर्तृत्वाचा ठसा उमटवून देखील स्त्रिया कुठल्याही क्षेत्रात निर्णयप्रक्रियेत अत्यंत कमी प्रमाणात आहेत. उदा. विविध क्रीडा प्रकारात स्त्रिया आपले करियर करतात, गुणवत्ता सिद्ध करतात. परंतू क्रिडाविषयक धोरण ठरविणाऱ्या पदांवर स्त्रिया जातात? शैक्षणिक क्षेत्रातही स्त्रियांची संख्या मोठी आहे. परंतू कुलगुरु पदावर किंवा तत्सम धोरण ठरवणाऱ्या पदावर स्त्रियांनी जाण्यासाठी पावले उचलायला हवीत.

ग्रामीण स्त्रियांसंदर्भात अज्ञान, अंधश्रद्धा व अत्याचार या समस्यांमधुन प्रथम तिला बाहेर काढावे लागेल. त्यासाठी व्यापक प्रयत्नांची गरज आहे. समाजातील हुंडाबळीचे प्रश्न, बलात्काराचे प्रश्न आजही सुटलेले नाहीत. मागासवर्गीय महिलांचे प्रश्न इतर समाजातील महिलांच्या प्रश्नांपेक्षा भिन्न आहेत. आदिवासी, अल्पसंख्यांक, भटक्या जमातातील स्त्रियांचे प्रश्न आणखी वेगळे आहेत. मुळात शिक्षण कमीच किंवा नाही, धर्म व जातीची जाचक बंधने यामुळे स्त्रियांना संधी मिळत नाहीत. अशा सर्व स्त्रियांच्या सक्षमी करणासाठी शिक्षणाचे सार्वत्रिकरण व समान संधी मिळणे आवश्यक आहे. त्यांच्यावरील अन्याय रोखण्यासाठी सक्षम यंत्रणा उभी करणे, बचत गट कार्यक्षम करणे, त्यांच्या विकासासाठी निधी उपलब्ध करुन देणे. हे उपायही महत्त्वाचे ठरतील.

संदर्भ :

1. *नव्या सहस्त्रकातील स्त्रियांसमोरील आव्हाने : संपादकीय, तरुणभारत*
2. *कौटुंबिक हिंसाचार वाढतोय, संजीवनी मुळये, पुणे.*
3. *स्त्री प्रश्नांची वाटचाल : परीवर्तनाच्या दिशेने, विद्युत भागवत, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे*
4. *भारतीय स्त्री, लिंग अनुपात एवं सशक्तीकरण, कृपा गौतम, मिश्रा पब्लिकेशन, नवी दिल्ली.*
5. *महिला सशक्तीकरण और कानून, सरस्वती प्रकाशन, कानपूर.*

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर व हिंदू धर्म

डॉ. नलिनी आय. बोरकर, समाजशास्त्र विभाग, कला व वाणिज्य पदवी महाविद्यालय, पेटोलपंप, जवाहरनगर जि. भंडारा.

प्रस्तावना : मानवी समाजाचा इतिहास पाहिला तर धर्माची उत्पत्ती अलीकडील काळातील आहे हे लक्षात येईल मानव जेव्हा टोळी–टोळीने राहात होता तेव्हा त्याला कोणताही विशिष्ट धर्म नव्हता. पोटापूरते अन्न आणि संरक्षण या दोनच गरजा महत्वाच्या होत्या. या युगातील समाज देवधर्म या संकल्पनापासून कोसो दूर होता. निसर्गाच्या सान्निध्यात राहात असल्यामुळे तो निसर्गपूजक होता. मोठमोठे वृक्ष त्याला ताकतवर वाटायचे विजा चमकायच्या, ढग गडगडले की तो घाबरायचा यातून त्याने ज्या निसर्गातील गोष्टींचा त्याला उलगडा झाला नाही त्यांना अनाकलनीय मानून त्यांना पूजने सूरू केले होते. हाच धर्माच्या उत्पत्तीचा पाया आहे असे समाजशास्त्रज्ञ मानतात. एकुणच समाज त्या वेळी अत्यंत प्रारंभीक अवस्थेत होता त्यामुळे विवाह संस्था, कुटुंब संस्था, धर्मसंस्था, शिक्षणसंस्था, राज्यसंस्था अस्तित्वात नव्हत्या. सर्वच संस्थाच्या प्रारंभीचा हा संक्रमणाचा काळ होता.

मानवाला नैसर्गिक घटना कशा घडतात ते एक आश्चर्य वाटत होते. त्यातून त्याने त्या घटनांना दैवी मानने सूरू केले आणि त्यातून विश्वास व अंधःविश्वासाची निर्मिती झाली. हळूहळू लोकांचा विश्वास गाढ होत गेला आणि धर्माची निर्मिती झाली. धर्म मानवाला मानसिक सुरक्षितता प्रदान करतो. आपल्यापेक्षा कोणतीतरी उच्च शक्ती आहे आणि ती आपल्या पाठीशी आहे असा विश्वास लोकांना वाटत होता. ही धर्माची उत्पत्ती होती. धर्म प्राथमिक अवस्थेत लोकांना खूप आपलासा वाटत असावा. परंतू हळूहळू धार्मिक संस्थानी राज्यसंस्थावर आपला ताबा मिळवला आणि वेगवेगळया धर्माची दुकाने थाटली. सामान्य माणसाला धर्माच्या नावावर भरडणे सूरू केले. आता धर्मच सर्व काही बनला. सामान्य मानसाच्या जिवनात धर्माचे बंधन महत्वाचे ठरले. राज्यकर्ते ही धर्ममार्तंडाच्या म्हणण्यानुसार न्याय करू लागले. संपूर्ण मानवी समाज तीन वेगवेगळया आर्थिक, धार्मिक स्तरात विभागल्या गेला. धर्मगुरू, राज्यकर्ते व सामान्य जनता. धर्मगुरू सामान्य जनतेवर जो अन्याय करू पाहत होते तो अन्याय राज्यकर्त्यांच्या संमतीने बेधडक केला जात होता. धर्माची नशा लोकांच्या डोक्यात एवढी खोलवर पोहचलेली होती की धर्माच्या नावावर जीव देणे व जीव घेणे अशा दोन्ही गोष्टी मानव सहज करू लागला. म्हणूनच कार्ल मार्क्स धर्माला अफुची गोळी म्हणतात. ज्या ज्या समाजसुधारकांनी धर्मातील खोटेपणा व धर्मग्रंथातील फोलपणा दाखवून देण्याचा प्रयत्न केला त्यांना त्या काळातील प्रस्थापीत धर्ममार्तंडानी व राज्यकर्त्यांनी मारून टाकले. कोणाला सुळावर चढविले, कोणाला विष दिले पण धर्माचे अस्तित्व मात्र नष्ट होवू दिले नाही.

भारताच्या संदर्भात सांगायचे झाले तर भारतात वैदिक धर्माचे स्तोत्र असेच माजले होते. राजे हे वैदिक धर्माच्या धर्मगुरूंच्या हातचे बाहुले होते. हिंदू धर्माची शिकवण मुळातच विषमतेवर आधारलेली असल्याने भारतीय समाजात जातींवर आधारित समाजरचना आढळते. हिंदू धर्माचा आधार देवून जाती हया देवाने निर्माण केल्यात असे पक्के मत लोकच बनविण्यात आले त्यामुळे अस्पृश्यतेसारखी अमानवीय प्रथा हिंदू धर्मात निर्माण झाली व तिचे काटेकोरपणे पालन करणे सर्व धर्मियांवर व जातींवर बंधनकारक होते. अशा या हिंदू धर्माचे सखोल अध्ययन करून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी त्यांचे विचार मांडले आहेत.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे हिंदू धर्म विषयक विचार :– भारत हा विविध धर्माचा मिळून बनलेला समूह आहे. यात पारसी, ख्रिश्चन, मूस्लीम आणि हिंदू ही आहेत. या समुदायांचा आधार धार्मिक आहे. प्रत्येक धर्माच्या मानसाला विचारले की तू या धर्माचा कां आहेस? तर तो सहज उत्तर देईलत्र परंतू हाच प्रश्न हिंदू धर्माच्या मानसाला विचारला तर तो उत्तर देवू शकनार नाही. जर तो हे म्हणेल की तो हिंदू देवतेची आराधना करतो म्हणून तो हिंदू आहे. तर हे उत्तर बरोबर नाही कारण सर्व हिंदू एकाच देवाची उपासना करीत नाही. काही हिंदू एकाच देवाला मानतात, काही जास्त देवतांना मानतात तर काही सर्वाच देवतांना मानतात. जे स्वतःला एकेश्वरवादी म्हणतात तेही एकाच देवतेची पूर्जा अर्चा करीत नाही. काही राम, काही कृष्ण, काही शंकर तर काही देवतांची पूजा करतात.

जर एखादा हिंदू म्हणत असेल की तो हिंदू आहे कारण त्याची आस्था आहे हिंदू धर्मावर तर हेही उत्तर बरोबर नाही कारण हिंदूचा एक निश्चित पंथ नाही. जेसर्व स्वतःला हिंदू समजतात त्यांचे विश्वास एक दूसऱ्यापासून भिन्न आहेत. हिंदूच्या धार्मीक आस्था भिन्न भिन्न आहेत. काहींना सर्व हिंदू शास्त्र स्विकार आहेत परंतू काही हिंदूच्या तंत्राचा तिरस्कार करतात. काही लोक वेदांना मानतात, काहींना कर्मवाद आणि पूर्नजन्मावर जास्त आस्था आहे.

पंथ आणि सिध्दातांचा मिश्रीत समूह म्हणजे हिंदूत्व होय. याच्या छत्रछायेखाली एकेश्वरवाद, बहुदेववाद, सर्वेश्वरवाद, शिव, विष्णूचे उपासक, नामी देवतांचे उपासक सोबतच अशा व्यक्ती ज्या आपल्या देवीदेवतांना सर्व प्रकारचे बळी देतात आणि अशा व्यक्ती ज्या स्वतःला अहिंसक समजतात त्यांना वध, हत्या या शब्दांशीही घृणा आहे. ज्यांच्या धार्मीक कार्यात प्रार्थना व मंत्रोच्चारण संम्मिलीत आहेत आणि काही असेही आहेत जे धर्माच्या नावावर अनाकलनीय कथांवर व अवंडबरांवर विश्वास ठेवतात, त्यांचेच पालन करतात. जे सर्व मिळून शास्त्रद्रोहीआहेत व ब्राम्हणांची सत्ता नाकारतात किंवा कमीत कमी त्यांचे धर्मगुरू गैर ब्राम्हण आहेत.

जर हिंदू म्हणत असेल की तो इतर हिंदू प्रमाणेच रितीरिवाज पालन करतो तर तो खोटे बोलतो आहे कारण सर्व हिंदूचे रितिरिवाज समान नाहीत.

उत्तर भारतात र्सत्पण्डगोत्र विवाह प्रथा आढळत नाही परंतू दक्षिण भारतात मामा भांजी व आत्या मामा इत्यादी बहीनभाऊ वैवरत्राहिक संबंध स्थापन करू शकतात. स्त्रियांच्या सती असणाऱ्या प्रथेला ही वेगवेगळया मान्यता आहेत. काही जातीत या प्रथा शिथिल आहेत. काही काही लोकांमध्ये मूलीला देवाला अर्पण करण्याची प्रथा आहे. (देवदासी) काही क्षेत्रात स्त्रि स्वंतत्र आहे तर काही क्षेत्रात पडदा पध्दती आहे. तीची वस्त्रे व आभुषणे ही प्रदेशपरत्वे बदलतात.

जर हिंदू म्हणतो की तो हिंदू यासाठी आहे की तो जातीप्रथेला मानतो तर हेही उत्तर समाधानकारक नाही हे अत्यंत खरे आहे की कोणत्याही हिंदूला त्याच्या शेजाऱ्याच्या आस्था काय आहेत याच्याशी काहीच देणेघेझो नाही परंतू शेजाऱ्याशी रोटी व्यवहार करता येईल कां हे त्याला अधिक महत्वाचे वाटते. जातीवाद हा हिंदूधर्माचा आत्मा आहे. जी व्यक्ती कोणत्याच मान्यता प्राप्त हिंदू जातीशी संबंधीत नाहीती हिंदू राहूच शकत नाही. त्यांची

फक्त जातीपातीवर आस्थाच पर्याप्त नाही. तर दोन्ही गोष्टी त्याला आवश्यक आहेत की त्या हिंदू पण असावे आणि जातींवर विश्वासही ठेवावा.

पुढे बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात की प्रत्येक हिंदू समोर हा प्रश्न नसावा का? त्याने आपल्या धर्मासंबंधी एवढी चिकित्सा करावी. त्याच्या एवढा गोंधळ कां उडतो! ज्या सामान्य प्रश्नांची उत्तरे प्रत्येक पारशी, ख्रिश्चन वा मुसलमान सहज देतात त्यांची उत्तरे त्याला कां देता येत नाही याचे आत्मावलोकन करणे गरजेचे नाही कां?

ब्राम्हणांनी हिंदू देवतांना आपापसांत कां लढविले :– विश्वातील संपूर्ण हिंदूचे तत्वज्ञान त्रिमुर्तीवर आधारित आहे. त्यांच्यानुसार विश्वाच्या तीन स्थिती आहेत. सृष्टी, पालन आणि संहार ही एक अविरत प्रक्रिया आहे. हे कार्य ब्रम्हा, विष्णू आणि महेश द्वारा केले जाते. ब्रम्हानी सृष्टीची रचना केली, विष्णू पालनहार आहे आणि महेश संहारक आहे. त्यांना त्रिमुर्ती म्हटले जाते. हया तीनही देवांचे कार्य समान आहे तीनही एकासमान पदावर कार्य करतात. त्यांच्यात कोणताच विरोध नाही ते परस्परांचे मित्र आहेत विरोधी नाहीत. परंतू त्यांच्या कार्याचा उल्लेख असणारे साहित्य वाचले तर परिस्थिती अगदी भिन्न आहे हे लक्षात येते. या देवता एकमेकांच्या मित्र नसून शत्रु आहेत. जे श्रेष्ठता आणि सत्तेसाठी एकमेकांशी भांडतात. पुराणात याची काही उदाहरणे सापडतात. एक काळ होता जेंव्हा विष्णू व शिवा पेक्षा ब्रम्हदेव परमदेव होते. ब्रम्हाला परमपिता परमेश्वर मानले गेले. म्हणजे प्रथम प्रजापती ते शिवाचे ही जनक आहेत व विष्णूचे ही स्वामी आहेत. जर विष्णू सृष्टीचे पालनकर्ते आहेत तर त्यांना तो आदेश ब्रम्हा ने दिला आहे. ब्रम्हाला असे पद आहे की तो शिव व विष्णू यांच्या किंवा कृष्ण व शिव यांच्यातील वादात निर्णय देवू शकतो. परंतू कालांतराने ब्रम्हाचे हे सर्वोच्च पद विष्णू समोर राहिले नाही विष्णू समोर त्यांचे हे पद नष्ट झाले त्यासाठी दोन उदाहरणे देता येतील.

पहिले उदाहरण अवतार घेण्याचे मानवाला विविध त्रासांपासून मूक्त करण्यासाठी देवांनी वेगवेगळे अवतार घेतले. ब्रम्हाने दोन अवतार घेतले होत वराह आणि मत्स्य परंतू विष्णू भक्त हे मानायला तयार नाहीत त्यांच्या मते हे अवतार विष्णूनीं घेतले याशिवाय इतरही अवतार घेतल्याची उदाहरणे देतात.

दूसरी कथा सर्वप्रथम कोण जन्माला आला त्याची सांगण्यात आली आहे. एकवेळा विष्णू देवीच्या वक्षस्थळावर झोपलेले असतांना त्यांच्या नाभीमधून एक कमळ उमलले त्यात ब्रम्हा प्रगट झाले त्यांना वाटले सृष्टीतील आपणच पहीले व्यक्ती आहोत पण जेव्हा त्यांनी कमळाचे वेठ ओढले तेव्हा लक्षात आले की विष्णू झोपलेले आहेत. दोघांनी स्वतःला जन्मलेला सांगितले आणि दोघांमध्ये वाद सुरू झाला. त्याच वेळी तिथे महेश प्रगट झाले व ते म्हणाले की तुम्हा दोघांपेक्षा आधी मी जन्मलो आहे. अशी अनेक उदाहरणे पुरानकथांमध्ये, रामायणामध्ये आहेत. हिंदूच्या देवी–देवता आपसातच भांडतांना आढळतात.

युनानी दार्शनिक जैनो फेन्स थावर भर देतात की बहुदेववाद अमान्य आहे कारण यात विरोधाभास आहे. त्यामूळे एकेश्वरवाद हेच सत्य आहे. तत्वज्ञानात हे मानने शक्य आहे परंतू ऐतिहासीक दृष्टीकोणातून पाहिले तर जिथे एकाच प्रकारचा समाज आहे तिथे एकेश्वरवाद शक्य आहे परंतू भारतात विभिन्न समुदाय आहेत त्यामूळे त्यांचे देवी–देवता ही भिन्न भिन्न आहेत.

ब्राम्हणांनी हा प्रचार व प्रसार केला की हिंदू सभ्यता सनातन आहे म्हणजे अपरिवर्तनीय आहे. बहुतेक पाश्चिमात्य समाज शास्त्रज्ञांनीही हेच मांडले की हिंदू सभ्यता अडिग व अटल आहे परंतू बाबासाहेबांनी हिंदू धर्माची पुर्नचिकित्सा करून हे सिध्द केले की हिंदू सभ्यता वेळोवेळी बदलत गेली आहे तसेच यात मोठया प्रमाणावर परिवर्तन झालेले आहेत त्यामूळे हिंदू धर्म सनातन नाही. असे त्यांचे मत आहे. यासोबतच हिंदू धर्मात आपले वर्चस्व अबाधित राहावे म्हणून ब्राम्हणांनी किती अवंडबरे रचली, किती घाणेरडे पैतरे आजमावले की लोकांना मूर्ख बनवू शकतील, सामान्य लोकांना किती छडले होते. ब्राम्हण तर वैदिक देवीदेवतांची पूजा कारीत होते परंतू अचानक असे घडले की ते अवैदिक देवतांना नमन करू लागले. इंद्र वरूण, ब्रम्हा, मित्र हया वैदिक देवता सोडून ते अवैदिक देवतांचे पूजन कां करू लागले. कारण आता त्यांना त्यात फायदा दिसत नव्हता. त्यांना फक्त दक्षिणा हवी होती जी मंदिर, मस्जिद कुठेही मिळो त्यासाठी त्यांनी देवी देवता बदलले. ब्राम्हण श्रध्दाहीन स्वार्थी मनोवृत्तीचे आहेत त्यामुळे त्यांनी हिंदू धर्मात अनेक चुकीच्या मान्यता घुसविल्या आहेत.

मानवी सभ्यता मानवाच्या आध्यात्मिक ज्ञानावर अवलंबून असते परंतू लोक आपल्या ज्ञानाने संतुष्ट होवून बसून राहतात. त्यात वाढ व्हावी असे प्रयत्न करीत नाहीत. प्रत्येक व्यक्ती आपले ज्ञान आणि विचार संपूर्ण आहेत असेच समजतो. आपल्या पूर्वजांकडून जे ऐकले, घेतले तेच खरे समजतो सत्याला ग्रहण करण्याचे सामर्थ हरवून बसतो. जर व्यक्तीने ज्ञानाची पारख करायचे ठरवले तर त्याला नवीन ज्ञानाची प्राप्त होईल. संशय हा प्रगतीचा सुत्रधार आहे. ब्राम्हणांनी संशयाला जागाच राहू दिली नाही. मोठया चलाखीने एक मंत्र फुंकले की वेद मानवनिर्मित नाहीत, ते अपौरूषेय आहेत. जर हिंदू अध्यात्मवाद साचलेल्या पाण्यासारखे झाले तर हिंदू सभ्यता व संस्कृती सडलेल्या, पोखरलेल्या वृक्षासारखी झाली. हे ढोंग मूळापासून संपवावे लागेल जर भारताला प्रगतपथावर न्यायचे असेल तर ब्राम्हणांनी वेदांना पवित्र व संदेहातीत सांगितले कारण पुरूषसुक्तात वेदांमध्ये ब्राम्हणांना भूदेव बनविले गेले होते. कोणीही हे विचारू शकत नाही की ज्या पुस्तकात कबिल्यांच्या देवतांना प्रर्थना केली गेली त्यांनी शत्रुंचा नाश करावा, त्यांची संपत्ती लुटावी आणि आपल्या अनुयायांमध्ये वाटावी ते संदेहातीत कसे असेल. परंतू आता वेळ आली आहे की, हिंदूनी या अंधाच्या विहिरीतून बाहेर यावे. या सडलेल्या विचारांना तिलांजली दयावी जे ब्राम्हणांनी पसरविले होते. यापासून मूक्त झाल्याशिवाय भारताला उज्वल भविष्य नाही. असे मत डॉ. आंबेडकर व्यक्त करतात.

संदर्भ :–

1. *डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर संपूर्ण वाड़्मय खंड 8, संपादक – श्री कैलाशचंद्र सेठ, श्री मोहनदास नैमिशराय, प्रकाशक – डॉ. आंबेडकर प्रतिष्ठान, कल्याण मंत्रालय, भारत सरकार, नई दिल्ली, 3 ऑक्टो. 1995*
2. *Human Rights and Society Editor - Dr. Prakash Sonak ISBN-987-81-920781-5-1 Dinesh Graphic, Trimurti Nagar, Nagpur*
3. *दलित चेतना का उदय एवं विकास, शिवचरण चैडवाल, पोइन्टर पब्लिकेशन्स – जयपूर – 2009*
4. *Current Global Reviewer, International Reserach Journal on Buddist Philosophy : Way of Life, Edited by Prof. Dinesh Jaronde ISSN-2319-8648*
5. *Printing Area International Multilingual Reserach Journal on Social Retormer Dr. Babasaheb Ambedkar, Editer - Prof. Dinesh Jaronde ISSN-2394-5303*

आर्थिक सुधारणा व सहयोगी संघवाद

प्रा. डॉ. नारायण दौलतराव बालपांडे, नगर परिषद शिवाजी महाविद्यालय, मोवाड.

नरसिंहराव शासनकाळात आंतरशासकीय अभिकरणांऐवजी राष्ट्रीय एकात्मता परिषदेला जास्त महत्त्व दिल्या गेले. 1992 साली 73 व 74 व्या घटना दुरूस्ती द्वारे संपूर्ण भारतात त्रिस्तरीय पंचायतराज व्यवस्था संपूर्ण भारतभर लागू करण्यात आली याच दरम्यान आर्थिक उदारीकरण व खाजगीकरणाच्या धोरणामुळे भारतीय राजकीय व्यवस्था व आर्थिक व्यवस्था यांना कलाटणी देणारा हा काळ ठरला. विशेषतः जागतिकिकरणाच्या प्रक्रियेमुळे राज्यांना आपली अर्थव्यवस्था मजबूत करण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेमध्ये प्रवेश मिळू शकला. 1990 नंतरच्या आर्थिक सुधारणावादाचे प्रामूख्याने तीन प्रकारात वर्गीकरण करता येईल.

1. आर्थिक सुधारणेचा प्रादेशिक आर्थिक विषमता आणि द्विस्तरीय अर्थकारणावर पडलेला प्रभाव.
2. भारतीय राज्यांवर विशेषतः संघराज्य रचनेवर पडलेला प्रभाच.
3. प्रादेशिक स्तरावरील सुधारणांचा वेग राष्ट्रीय स्तरावरील सुधारणांपेक्षा जास्त होता.

वरील तिनही मुद्दयांचे स्पष्टीकरण संक्षिप्तपणे देता येईल.

पहिल्या मुद्याचा विचार करता आर्थिक सुधारणेनंतर प्रादेशिक स्तरावरील अर्थव्यवस्थेमध्ये असमानता व दुहेरी अर्थव्यवस्था अस्तित्वात आली का? हा महत्त्वाचा प्रश्न होता.3 नविन आर्थिक रचनेमुळे काही प्रमाणात प्रादेशिक आर्थिक असमानता दिसून येत होती. नेहरूंच्या काळात औद्योगिकिकरण व कृषी विकास या दोन क्षेत्रातील विकासाचा कल 1977 च्या जनता पक्षाच्या सरकारमध्ये कायम राहीलेला दिसून येत नाही. 1989 नंतर माहिती व तंत्रज्ञान क्षेत्र तसेच सेवा क्षेत्रात जे बदल घडून आले ते औद्योगिक व कृषी क्षेत्रापेक्षा अधिक जलदगतीने झाले. या दोन्हीचा फायदा काही विशेष वर्गाला, समाजाला व प्रदेशांना झाला. परिणाम मोठ्या्या शहरांमध्ये एकीकडे शहरीकरण, माहिती व तंत्रज्ञानाचा प्रसार व नवीन अर्थव्यवस्था निर्माण होण्याचे चित्र दिसत होते तर

दुसरीकडे कृषी अर्थव्यवस्था असलेल्या क्षेत्रात छोटे शेतकरी, भूमीहीन, हजारो वर्षापासून वंचित असलेल्या निम्नस्तरावरील जाती, आदिवासी समूह, महिला यांचे अर्थकारण अशी दुहेरी र्थव्यवस्था अस्तित्वात आली. एकीकडे महाराष्ट्र व गुजरात सारखे राज्य हे संभाव्य अर्थकारणाचे नवे केंद्र बनत होते तर दुसरीकडे राजस्थान मध्यप्रदेश, तामीळनाडू आणि पश्चिम बंगाल सारखे राज्य राष्ट्रीय सरासरी विकासाच्या दरापेक्षा जास्त दरानी विकास साध्य करीत होते. आर्थिक सुधारणेचा भारतीय राज्यांवर विशेषतः राज्यांच्या संघीय व्यवस्थेवर जो प्रभाव पडला त्यामुळे संघराज्य व्यवस्थेला प्रभावीत केले. अनेक दशकानंतर राज्यांमधील गुंतवणूकीच्या असमान प्रवाहामुळे प्रादेशिक असमानतेची दरी अधिक मोठ्या्या प्रमाणात वाढली. ऑगस्ट 1991 ते मार्च 2000 या दरम्यान गुंतवणूकीचा टक्का हा राज्यांचा प्रगत समूहस्तराप्रमाणे होता. जसे प्रथम समूहातील राज्य उदा. आंध्रपदेश, गुजरात, हरियाणा, कर्नाटक, केरळ महाराष्ट्र, पंजाब व तामीळनाडू यांचा गुंतवणूकीचा टक्का 66. 77 इतका होतो. द्वितीय समूहामधील राज्य उदा. आसाम, बिहार, मध्यप्रदेश, ओडीसा, राजस्थान, उत्तरप्रदेश आणि पश्चिम बंगाल यांची गुंतवणूक 27.4 टक्के इतकी होती. प्रथम समूहातील राज्य परदेशी गुंतवणूकीसाठी अधिक पंसत केल्या गेले. यापैकी केवळ पाच राज्यांची जसे आंध्रप्रदेश, गुजरात, कर्नाटक, महाराष्ट्र आणि तामिळनाडू या राज्यांमध्ये प्रत्येक गुंतवणूकीची टक्केवारी 75 टक्के होती. त्यामुळे आर्थिक सुधारणा व खासगीकरण याचा प्रवाह संघराज्य व्यवस्थेमध्ये असमान पडलेला दिसून येतो.[4]

आर्थिक सुधारणेची प्रक्रिया 1990 च्या दशकाच्या प्रारंभी केवळ राष्ट्रीय पातळीवर स्थापित होतांना दिसून आली. पण कालांतराने ही प्रक्रिया 1994 च्या अंती राज्यस्तरीय पातळीवर स्थापित होतानां दिसून आली. पण असे असले तरी आर्थिक सुधारणेला राष्ट्रीय व प्रादेशिक स्तरावर काही वित्तीय समस्या निर्माण झाल्या. या वित्तीय समस्यावर उपाय शोधण्याचे प्रयत्न काही मुख्यमंत्र्यांनी केले उदा. आंध्रप्रदेशचे मुख्यमंत्री चंद्राबाबू नायडू व मध्यप्रदेशचे मुख्यमंत्री दिग्विजय सिंग यांनी त्यावेळच्या परिस्थितीत वित्तीय सुधारणा व सुशासनासाठी काही महत्त्वाची पाऊले उचलली. इतर राज्य या बाबतीत अपयशी ठरले. लोकप्रिय आर्थिक धोरणांमुळे 1980 च्या दशकातील आर्थिक परिस्थिती राज्यासंदर्भात सक्षम नव्हती. आर्थिक सुधारणांमुळे राज्यांना लोकप्रिय संकल्पना या ऐवजी स्पर्धात्मक विकास या संकल्पनेचा स्विकार करावा लागला.

1990 च्या दशकामध्ये भारतीय अर्थव्यवस्थेने केंद्रियकृत अर्थव्यवस्थेऐवजी संघीय बाजारी व्यव्यस्थेचा स्विकार केला. हे केवळ आर्थिक उदारीकरणामुळे व एकपक्षीय राजवटीकडून बहुपक्षीय आघाडी शासनामुळे शक्य झाले. संघीय बाजारी अर्थव्यवस्थेमुळे सहयोगी संघवादाला कशी चालना प्राप्त होत गेली हे साधारणतः पुढील प्रमाणे ठरविता येईल.

अ) योजने संदर्भात केंद्र पुरस्कृत आर्थिक नियोजना ऐवजी राज्याच्या नियोजनाच्या संदर्भात वाढलेला हस्तक्षेप व प्रादेशिक राज्यांमध्ये वाढलेली स्पर्धा विशेषतः खाजगी गुंतवणूकीबाबत. यामध्ये विविध प्रकरच्या वित्तीय सवलती, करसवलत प्रदान करणे, चांगल्या दर्जाचे उत्पादन व श्रमशक्ती, सुशासन व मुलभूत सोयींची उपलब्धता याबाबत खाजगी गुंतवणूकदारांना आकर्षित करण्यासाठी राज्यांमध्ये असलेली स्पर्धा ही संघीय बाजारी व्यवस्थेचे वैशिष्ट्यो ठरले. या स्पर्धेमध्ये राज्याचे मुख्यमंत्री स्वतः एक व्यवसायी बनले व संघीयबाजारी अर्थव्यवस्थेत आपल्या व्यवसायाचा म्हणजेच राज्याचा प्रचार करू लागले. याच दरम्यान राज्यांनी विकासात्मक प्रकल्प हाती घेऊन सरळ जागतिक बॅक व आशियन डेव्हलपमेंट बॅक यांच्याकडून कर्ज उचले. विशेष बाब म्हणजे वित्तीय पूरवठा बाबत प्रारंभी राज्यांना केंद्रावर अवलंबून राहावे लागत होते. उदारीकरणानंतर राज्ये जागतिक वित्तीय संस्थाकडे कर्जाची मागणी करू लागले. या वेळेस केंद्राची भुमिका ही केवळ दिलेल्या कर्जाला जामीनदार म्हणून मर्यादीत राहिली.

ब) आर्थिक उदारीकरणाचा संघराज्य व्यवस्थेवर पडलेला प्रभाव म्हणजे लोकशाही संस्थांच्या नियंत्रणाऐवजी अर्थकारणाचे नियंत्रण हे स्वायत्त असलेल्या नियंत्रक अधिकारी यांच्याकडून होऊ लागले. अशी नियंत्रक प्राधिकरणे ही अर्धन्यायिक अधिकार संपन्न केल्या गेली ज्यावर केंद्र अथवा राज्यांचा प्रभाव अथवा नियंत्रण नव्हते. या संदर्भात टेलीकॉम रेगूलेटरी ॲथॉरीटी ऑफ इंडिया याचे उदाहरण देता येईल. याच बरोबर भारतीय संघराज्य व्यवस्थेत संस्थात्मक पातळीवर सुद्धा बदल घडून आले. विशेषतः

राजकीय अर्थकारणाचा नवा प्रवाह भारतीय संघराज्यांत दिसून आला. आर्थिक सुधारणा नंतर स्पर्धेचे स्वरूप लंबात्मक स्पर्धेच्या ऐवजी समांतर स्पर्धेला प्रोत्साहन देणारे ठरले. उदा. लंबात्मक स्पर्धेच्या युगात राज्य केंद्रीय सहाय्यते संदर्भात एकमेकांसोबत स्पर्धा करीत होते. तर समांतर स्पर्धेच्या युगात राज्य प्रत्यक्षरीत्या केंद्रबाह्या सहाय्यतेसाठी स्पर्धा करू लागले. उदा. 1994 नंतर राष्ट्रांतर्गत व प्रादेशिक स्तरावरील संबंध हे द्विपक्षीय व बहूपक्षीय या स्वरूपात तयार झाले. म्हणजे राज्य–राज्य किंवा राज्यांच्या समूहांमध्ये देवाण–घेवाण होऊ लागली. 1991 नंतर राज्यांनी केंद्राला बाजूला सारून प्रत्यक्ष व्यावसायीक संबंध परदेशी गुंतवणूकदारांसोबत प्रस्थापित केले.

क) पी. व्ही नरसिंहराव यांनी आर्थिक सुधारणा व उदारीकरणाची प्रक्रिया सुरू केली. त्यामुळे भारतीय संघराज्यात राजकीय अर्थकारण या नव्या क्षेत्राचा प्रारंभ झाला. विविध राज्यांनी केंद्रानी ठरविलेल्या आर्थिक सुधारणांची अंमलबजावणी विविध प्रकारे केली. आर्थिक सुधारणा प्रक्रियेत राज्यांची विविध वैशिष्ट्यो दिसून आली. ज्यावेळेस पी.व्ही. नरसिंहराव यांनी आपल्या अल्पमतातील शासनाद्वारे नविन उदारीकरण धोरण अंमलात आणले त्यावेळेस राज्यांमध्ये विविध पक्ष व त्यांची सरकारे याचे स्वरूप

पाहिल्यास खऱ्या अर्थाने भारतीय संघराज्याचा प्रवाह बदललेला दिसून येतो. याची प्रचिती म्हणजे केंद्रामध्ये कॉंग्रेसचे नरसिंहराव शासन तर दुसरीकडे आंध्रप्रदेश मध्ये चंद्राबाबू नायडू यांच्या नेतृत्त्वाखाली तेलगुदेसम् पक्ष, तामिळनाडू मध्ये जयललिता यांच्या नेतृत्त्वाखाली ए. आय. डी. एम.के. पक्ष, पश्चिम बंगालमध्ये भारतीय मार्क्सवादी पक्षांची डावी आघाडी तर गुजरातमध्ये भारतीय जनता पक्षाचे सरकार होते. विशेष बाब म्हणजे केंद्रामध्ये असलेल्या कॉंग्रेस शासनाने ज्या आर्थिक धोरणाचा स्विकार केलेला होता त्याची अंमलबजावणी विविध राज्यांमध्ये असलेल्या विविध पक्षानी व विचारसरणीबाबत डावे उजवे असलेल्या व प्रादेशिक अस्मिता जपलेल्या पक्षांनी केली हे भारतीय संघराज्याच्या सहयोगी स्वरूपाचे प्रतिक होय.

ड) कॉंग्रेसेतर पक्षांमध्ये उदारीकरण व जागतिकिकरण विरोधी भावना होती. पण मार्क्सवादी पक्षाने आपल्या सामाजिक लोकशाहीची विचारसरणी, भाजपाने आपली स्वदेशीकरण तर ए.आय.डी.एम.के. यांनी आपली द्राविडीयन चळवळ बाजूला ठेऊन आर्थिक सुधारणेचा स्विकार केला. भारताच्या पूर्वे कडील राज्यांपेक्षा पश्चिम आणि दक्षिणेकडील राज्यांनी आर्थिक सुधारणेला सकारात्मक पाठिंबा दिला. त्यामानाने पूर्वेकडील विशेषतः पश्चिम बंगालमधील साम्यवादी पक्षाचा आर्थिक सुधारणेला मर्यादीत पाठींबा प्राप्त झाला.

संदर्भग्रंथ सूची

1. *Agrawal, J. C. and N.K. Chowdhry, (1996), Elections in India 1952-96, Shipra Publications, Delhi.*
2. *State Autonomy in Indian Federation Federalism, (1984), Deep and Deep, New Delhi.*
3. *The Indian State: Fifty Year, (1997), Shipra Publications, Delhi.*
4. *Alexandrowicz C. H., (1957), Constitutional Development in India, Oxford University Press, Indian Branch, New Delhi.*
5. *Arora, Balveer and Douglas Verney (ed.), (1995), Multiple Identities in a single State: Indian federalism in Comparative Perspective, Konark Publishers, New Delhi.*
6. *Arora, Guljit K. (2002), Globalization, Federalism and Decentralization: Implications for India, Book Well Publications, New Delhi.*
7. *Aruna, Aladi. (2001). Unfederal Features of Indian Constitutions, Mathivana Publications, Chennai.*
8. *Austin, Granville, (1999), The Indian Constitution: Cornerstone of a Nation, Oxford University Press.*

समकालीन भारतात दलितांची स्थिती

डॉ. राहुल भगत, समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, एस. एन. मोर महाविद्यालय, तुमसर जि. भंडारा 441912.

प्रस्तावना :– मानवी समाजाचा आजवरचा इतिहास पहाता काही निश्चित ध्येय आणि उद्दिष्टये डोळयासमोर ठेवून सामाजिक, सांस्कृतीक व राजकीय परिस्थितीत बदल करण्यात आल्याचे लक्षात येते. असे परिवर्तन पारंपारीक भरतातही सुरू झाले. जातीवर आधारीत मूल्यांवर आघात झाला. आज सद्दपरिस्थितीत भारतीय समाजातील दलितांच्या एकुणच जिवनमानात जो बदल जाणवतो आहे तो नक्कीच प्रशंसनीय आहे. भारतीय समाजाची दलितांकडे बघण्याची दृष्टि ही उच्चजातींच्या नजरेतून जाते. त्यांना खालच्या जातींना दलितांबद्दल जे सांगीतले ते सर्व भारतीय समाजाने समाजमान्य केले. आता याच दलितांना जातीची बंधने झुगारून आधुनिक भारतात पुढे येण्याकरिता लागणारी एक नवीन जाणीव प्राप्त झाली आहे. या परिवर्तनामुळे त्यांच्यातील सामाजिक आथिके व सांस्कृतीक परिवर्तनाला चालना मिळाली आहे. या बदलांचे संदर्भ तपासून पाहणे व दलितांचे समाजशास्त्रीय अध्ययन करतांना त्यांच्यातील महत्वाकांक्षा व संघर्ष यांचाही सांगोपांग अभ्यास होणे गरजेचे आहे. मानवतेची मूल्ये, सामाजीक न्यायावर विश्वास, मानवाच्या प्रतिष्ठेचा विचार या परिवर्तनाच्या मूळाशी आहे.

समकालीन इलीतांच्या महत्वाकांक्षा पारंपरिक दलितांच्या विचारापेक्षा वेगळया आहेत. हा फरक दृष्टीकोणांचा आहे. गेल्या काही वर्षापासून राष्ट्रीय व राज्यस्तरांवर दलित बहुजनांच्या सांस्कृतिक आयुष्यावर विचारपूर्वक कृती केल्याचे जाणवते. या समाजाच्या प्रजातीमध्ये झालेली वाढ मूलभूत शिक्षण कक्षेच्या बाहेरची आहे. समकालीन भारतात दलित विचारवंत, सामाजिक व सांस्कृतीक कृती करणारे जे आहेत त्यांच्या वागण्यावरून असे वाटते की, दलितांकरिता काहीतरी घाईने करण्याची गरज आहे. त्यांच्या या प्रयत्नांचा भाग म्हणजे भविष्यात मोठी टिका होण्याची शक्यता आहे.

असे असले तरी विचारवंताचे समालोचन व आव्हान कायमच राहणार आहे. आधुनिक व सरचनात्मक अभ्यास करणाऱ्यांचादलित हा शब्द सतत विच्छा पूरवित असतो. जे लोक माजी अस्पृश्य आहेत त्यांना 'दलित' हा शब्द अपमानकारक वाटतो. दलित या संज्ञेची व्याख्या करतांना दोन प्रकारचे वाद पुढे येतात. प्रा. रोमिला थापर म्हणतात, दलित ही विशिष्ट श्रेणी आहे. राजकारणी व्यक्तींना तिच्याशी फारकत घेण्याची इच्छा नाही तर दूसरे अभ्यासक सत्यनारायण यांच्या मते, दलित ''दलित या श्रेणीकडे महत्वाची श्रेणी म्हणून पाहिले जावे. त्यांनी लपलेल्या सांस्कृतिक व लिखित इतिहासाचा शोध घेणे व त्यांची जपणूक करणे या गोष्टी आवर्जून केल्या आहेत. हे समजण्याकरिताच या गुंतागुंतीची उकल आवश्यक आहे.'' (संपादक – एस. एम. मायकेल 2011 – पेज नं. 03)

दलिता विषय सतत बठीण परिक्षानां समोरा जात आलाय. काही विचारवंताच्या मते 'दलितांना उज्जव भविष्य काळ आहे म्हणून ते ही श्रेणी सोडायला तयार नाहीत. कारण तसे केल्यास त्याबरोबर मिळणारे फायदे थांबू शकतात. त्यामुळे या शब्दाची पुर्नव्याख्या करणे गरजेचे ठरते. परंतू त्यासाठी इलितांच्या ज्ञानाची पध्दत व त्या पध्दतीचे अध्ययन करणे अत्यंत आवश्यक आहे. दलित समाजशास्त्राचे ध्येय दलितांच्या ज्ञानाची पध्दती निट समजून घेणे आजच्या काळात त्यांना बंधनमुक्त करणे किती आवश्यक आहे हे जाणून घेणे. इतकी वर्षे चालत आलेली ही पध्दत, तीच्या बद्दलची पूर्ण माहिती करून घेणे. त्यांचे ज्ञान व अध्ययन पध्दतीची सांगड घालणे गरजेचे आहे तरच दलितांचे प्रश्न सोडविण्याकरिता या ज्ञानाचा उपयोग होऊ शकेल. दलित विषयाची मांडणी व त्यांच्या समकालीन भारतातील स्थितीचे सुक्ष्म अवलोकन करणे हा या शोधनिबंधाचा उद्देश आहे. या अध्ययनामधून आजवरची दलित समाजाची प्रगती ही केवळ दिवास्वळा नसून अत्यंत कष्टप्रद आणि खाचखडग्यांचा प्रवास करित झालेला सामाजिक उत्क्रांती होय हे सिध्द करण्याचा प्रमाण यात केलेला आहे.

अनुसूचित जाती : कोण आहेत? : भारतीय समाजात जातिव्यवस्थेची जी उतरंड रचलेली आहे त्या उतरंडीमध्ये सर्वात खालच्या पायरीवर शुद्र आहेत आणि त्यांच्याही पेक्षा निम्न स्तरावर अस्पृश्य आहेत. म्हणजेच ते जाती व वर्ण व्यवस्थेबाहेर आहेत. अस्पृश्य लोक शुद्रजातींच्या लोकांनी सुध्दा ज्यांना अत्यंत खालचे समजले जाणारे लोक होय. त्यांना तुच्छ समजण्यासाठी अपपवित्रता हाही एक भाग होता. त्यांना विविध नावांनी संबोधण्यात येते. उदा. अस्पृश्य, दलित, हरिजन(हा शब्द नस्सी मेहतांनी वापरला व तो म. गांधीनी लोकप्रिय केला) जातीच्या बाहेरचे (हा शब्द जे. एच. हटन यांनी वापरला) मागासवर्गीय (इंग्रज अधिकारी हा शब्दप्रयोग करीत) जातीबाहेरचे, परिहा (हा शब्द तमिळ भाषेतील चरा किंवा चराई या शब्दावरून आला असावा ज्याचा अर्थ ढोलक असा होतो) प्राचीन काळी म्लेच्छ, चांडाळ (हा शब्द मनूने वापरला) पंचम (पाचवा वर्ग), अवर्ण (चार वर्णाबाहेरचा) निषाद, पुलकेशा, अत्यंज, अतिशुद्र इ. अनेक शब्द वापरले जातात.

अनूसूचित जाती हा शब्द सर्वप्रथम एप्रील 1935 मध्ये वापरला गेला. इंग्रज सरकारने भारत सरकारला (अनूसूचित जाती) जो आदेश दिला 1936 मध्ये त्यानुसार काही जाती वंश आणि जमाती या अनुसूचित जातीखाली गणल्या जावू लागल्या हे गट मागासवर्गीय म्हणून ओळखले जात होते. 1931 मध्ये वार्ताकणाच्या वेळी अस्पृश्यांचा उल्लेख 'दलित' म्हणून सर्वप्रथम केला गेला. 1970 मध्ये महाराष्ट्रात 'दलित पॅंथर' चळवळीत या शब्दाचा बराच वापर केला गेला. समकालीन भारतात जे तळागाळातील लोक आहेत ज्यांना मूलभूत हक्कापासून वेचित ठेवले गेले आहे, ज्यांचा उल्लेख त्यांच्या खलच्या जातीतील जन्मामुळे होत गेला त्या संपूर्ण समुहालाच 'दलीत' हा शब्द प्रयोग करण्यात येतो. (संपादक – एस.एम. मायकेल 2011 – पेज नं. 04)

1932 मध्ये तत्कालीन बंगाल सरकारद्वारे भारतीय मताधिकार समितीसमोर अनूसूचित जातींची एक यादी सादर करण्यात आली होती. त्यानंतर भारत सरकार कायदा 1935 मध्ये या वर्गाची एक यादी प्रथमच जोडली गेली. यापूर्वी या वर्गांना मागासवर्गीय असे संबोधण्यात येत असे. भारतीय संविधानातील अनुच्छेद 341(4) च्या नूसार भारताच्या राष्ट्रपतींना हा अधिकार देण्यात आला आहे की, विशिष्ट जातींचा समावेश ते अनूसूचित जातीच्या यादीत करू शकतात. संबंधीत राज्याच्या राज्यापालांशी सल्लामसलत करून भारताचे राष्ट्रपती एखाद्या विशिष्ट जातीचा समावेश अनुसूचित जाती प्रवर्गात करू शकतात आणि याला संसद मंजूरी देत असते. 1950 ते 1978 या काळात राष्ट्रपतींच्या विविध आदेशानुसार देशातील वेगवेगळया भागातील अनूसूचित जातींना कायदेशिर अनूसूचित जाती म्हणून

परिष्कृत व संशोधीत करण्यात आले होते. सध्यातरी 1,231 जातींना अनूसूचित जातींच्या रूपात या अनूसूचिमध्ये सामील करण्यात आलेले आहे.

भारतीय संविधानाने अनूसूचित जाती या संकल्पनेची व्याख्या अशी केलेली आहे, अनूसूचित जातींचा अर्थ अशा जाती, प्रजाती किंवा जनजाती किंवा जाती, प्रजाती आणि जनजातींच्या अंतर्गत येणारे ते समूह किंवा भाग होत, ज्यांना संविधानाने भारतीय संविधानाच्या कलम 341 अंतर्गत अनूसूचित जातीचा दर्जा दिलेला आहे.

या व्याख्येत अनूसूचित जातींची कोणतीच वैशिष्टये, किंवा व्याख्या स्पष्ट होत नाही त्याकरिता आपल्याला थोडे मागे जावे लागेल आणि ब्रिटीशांनी अंमलात आणलेला भारत सुधार कायदा 1935 अभ्यासावा लागेल. या कायद्यात मात्र कोणत्या जातींना अस्पृश्य किंवा असूसचित जाती मानले जाईल याचे मापदंड स्पष्ट दिसतात. अस्पृश्यता व्यवहार पालन, त्यांच्यातील सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक मागासलेपणा, विशेषतः सामाजिक व आर्थिके कुचबंना इत्यादी वैशिष्टयांच्या आधारावर अनूसूचित जातींमध्ये या जातींचा समावेश करण्यात यावा असे निर्धारित केले होते. हे मुद्दे खालील प्रमाणे :–

- हिंदू सामाजिक संरचनेत त्यांची निम्न स्थिती
- सरकारी नोकरीमध्ये त्यांचे प्रतिनिधीत्व अत्यल्प
- व्यापार, वाणिज्य उद्योग या क्षेत्रात त्यांचे प्रतिनिधित्व अत्यल्प
- उर्वरित समुदायापेक्षा त्यांना सामाजिक व भौतिक वेगळेपणा भोगावा लागतो.
- या सुदायातील लोकांमध्ये शैक्षणिक विकासाची अत्यंत कमतरता आहे.

या शिवाय हेही समजून घेणे अत्यंत आवश्यक आहे की, अस्पृश्यता ही एक सामाजिक धारणा होती जी प्रथा, परंपरामधून निर्माण झाली होती. ज्याप्रकारे प्रथा व परंपरा वेगवेगळया होत्या त्याच प्रकारे भेदभाव आणि अस्पृश्यता पालनाची कमी अधिकताही भिन्न भिन्न आढळते.

'अनुसूचित जाती' या परिभाषेत खालील मुद्दयांचा समावेश केलेला आढळून येतो.

- भारतीय संविधानाच्या 341 व्या कलमानुसार एखाद्या व्यक्तीला अनुसुचित जातीचा सदस्य तेव्हाच मानण्यात येईल जेव्हा तो त्या जातीचा सदस्य आहे, ज्या जातीला, त्या प्रदेशातील अनूसूचित जातीचा दर्जा राष्ट्रपती यांनी बहाल केला असेल आणि राष्ट्रपतींच्या घोषणेनंतर त्यांच्या प्रकाशित आदेशात असा उल्लेख असेल.
- कोणत्याही व्यक्तीला जो हिंदू, बौध्द, सिख धर्माचे पालन करीत असेल त्याला अनूसूचित जातीचा सदस्य मानता येणार नाही.
- अनूसूचित जातीच्या मातापित्यांची अपत्ये, ती जर त्याच प्रदेशात राहत आहेत तर अनूसूचित जातींची होतील.
- जर एक अनूसूचित जातीचा व्यक्ती राज्याच्या अंतर्गत स्थलांतर करतो तर तो त्याच अनूसूचित जातीचा मानला जाईल परंतू तो जर राज्याच्या बाहेर स्थलांतर करतो तर त्याला केवळ त्या राज्यापूरताच अनूसूचित जातीचा दर्जा प्राप्त असेल ज्या राज्याचा तो मूळ रहिवासी आहे, त्या राज्यात त्याने स्थलांतर केले त्या राज्याचा नाही.
- एका गैर अनूसूचित जातीच्या व्यक्तीने अनूसूचित जातीच्या व्यक्तीबरोबर विवाह केल्याने तो अनूसूचित जातीचा मानला जाणार नाही.
- एक अनूसूचित जातीचा व्यक्ती गैर अनूसूचित जातीच्या व्यक्ती बरोबर विवाह केल्यानंतर सुध्दा अनूसूचित जातीचाच राहील.
- जर एखादा अनूसूचित जातीचा व्यक्ती हिंदू, बौध्द किंवा सिख धर्माचा त्याग करून दूसरा धर्म स्विकारतो तर तो अनूसूचित जातीचा राहणार नाही. परंतू त्यांचे वंशज जर पुन्हा हिंदू, बौध्द किंवा सिख धर्म स्विकार करतील व त्याला जातीतील लोक जेव्हा त्याला आपले सदस्यत्व बहाल करतील तेव्हा त्याला पुन्हा अनूसूचित जातीचा म्हणून स्विकारता येईल.
- कायदयानुसार आणि पूरातन काळापासून चालत आलेल्या प्रथांच्या प्रचलनानुसार कोणी अनूसूचित जातीच्या व्यक्ती कोणाला दत्तक घेत असेल तर तोही अनूसूचित जातीचा मानला जाईल.
- अशा आई–वडीलांची अपत्ये ज्यांच्यात एक गैर अनूसूचित जातीचा आहे, ती अपत्ये अनूसूचित जातीच्या सदस्यात्वाचे अधिकारी असतील.
- अनूसूचित जातीच्या सदस्यात्वाच्या दाव्यासाठी त्याच्या जातीला अनूसूचित जाती घोषीत करतेवेळी राष्ट्रपतीच्या आदेशावेळी त्याचे स्थायी निवास कोणते यावरच लक्ष दिले जाईल. (सुखदेव थोरात – 2011 – पेज नं. 02,03)

सिंधू संस्कृतीमधील मूळचे लोक हेच आजचे दलित :– भारतातील दलित व अस्पृश्य समजले गेलेले लोक हे बऱ्याच बाबतीत सिंधू संसकृतीतील लोकांशी एकरूप झालेले दिसतात. त्यांना भारतातील उच्चवर्गीयाकडून अपवित्रतेची, विटाळाची वागणूक मिळाली होती. याचे पूरावे पूराणात आणि ऋग्वेदात सापडतात. आर्यांना इंद्रदेवाच्या मताने ज्या लोकांनी नेस्तनाबूत केले ते लोक सिंधू संस्कृतीतील मूळचे रहीवासी होते. हे लोक आर्यापेक्षा वर्ण, रंग, धर्म, भाषा या बाबतीत वेगळे होते. या लोकांना पराजित करून आर्यांना दस्यू, दास लोकांना पराजित करून आर्यांनी समाजातील निम्न स्तरात सामावून घेतले. वर्ण व्यवस्थेतील तीन वर्ण व्दिज समूह आहेत तर शेवटचा दस्यू किंवा पराजित वर्ण हा आर्यांचा होता असे मत अनेक विचारवंत मान्य करतात.

आर्य लोकांनी सिंधू लोकांवर हमला केला. त्यांची संस्कृती नष्ट केली आणि त्यांना आपले दास बनविले. 'धर्म विवाद स्वरूप' या ग्रंथाचे ग्रंथकार केशव लक्ष्मण दप्तरी यांनी आपल्या ग्रंथातील अस्पृश्यता निवारण या प्रकरणात अस्पृश्यतेच्या कारणापैकी जे एक कारण सांगीतले आहे त्यावरून भारतातील मूळ लोक हे आर्यांपासून भिन्न असलेले आजचे अस्पृश्य लोक आहेत असे विचार मांडलेत.

पुण्याचे श्री. गो.म. जोशी यांनी 1933 मध्ये नागपूर येथे सभातून मांडलेली अस्पृश्य हे मूळचे आर्याहून भिन्न अया मानवजातीचे लोक होत. त्यांच्या आर्यांशी संकर होवू नये हया करिता त्यांना अस्पृश्य मानवाची युक्ती योजिली गेली. (डॉ. मोहन नगराळे – 2015–35)

वरिल उल्लेखावरून हे स्पष्ट होते की, ज्यांना आर्यांनी दास संबोधले तेच हे आजचे दलित किंवा अनूसूचित जातीचे लोक आहेत. यांना आर्यांनी आपले गुलाम बनविले कारण त्यांनी आर्याच्या समोर शरणागती पत्करली नाहली तर त्यांच्या देव–धर्माची उपासना सुध्दा नाकारली होती. याचा सूड म्हणून त्यांना दस्यू ठरविण्यात आले. त्यांना गावाबाहेर हाकलण्यात आले. त्यांची अप्रतिष्ठा व्हावी म्हणून त्यांना अपमानीत करण्यात आले. तेच आजचे दलित व अनूसूचित जातीतील लोक होत.

भारताचे मूळचे रहिवासी हे आर्यपूर्वकाळातील द्रविडीयन लोक होत. जे आजचे दलित आहेत. भारतात आर्यांच्या आगमनापूर्वीपासूनच येथे एका संपन्न संस्कृती निर्मिती करणारे जे लोक राहत होते ते लोक आजच्या भारतीय समाजव्यवस्थेतील निम्न दर्जा वा स्थान असलेले लोक आहेत. या लोकांना आर्यांच्या आक्रमणाने दास वा गुलामांची प्रतिष्ठा मिळाली. आर्यांच्या भयंकर अत्याचारामुळे आणि विनाशामुळे हे लोक आपला स्वाभिमान विसरून गेले. त्यांनी यातनांना कंटाळून आर्यांचे गुलामत्व स्विकारले. हे लोक आणि दलित यांच्या बाबतीत स्थिती सारखीच आढळते म्हणून आर्यांच्या आगमनापूर्वी भारतात राहणारे जे लोक होते त्यांचे वंशज म्हणून आजचे दलित व आदिवासी आहेत हे मानता येईल.

अस्पृश्यता ते दलित चळवळ :– दलित या शब्दाचा अर्थ खालील, जमीनीवरील, तळागाळातील बंधनात ठेवलेले, पिळलेले किंवा खालच्या जातीतील लोक असे लोक त्यांचा स्वाभिमान जागृत केला, त्यांच्यात चिड निर्माण केली तर ते बंड करून उठतात. 1970 च्या काळात हा शब्दप्रयोग सुरू झालेला आढळतो. पूर्वीचे अस्पृश्य जे राजकारणात आलेत त्यांनी एक चळवळ उभारली व आपल्साला दलित पॅंथर्स म्हणून घेतले. हा तरूणांचा गट कृती करणारा व लिहिणारा होता. 'दलित पॅंथर्स' या नावातच अभिमान आणि लढण्याची हिम्मंत आढळते. त्यांना भारतात एक नवीन संस्कृती निर्माण केली. या नावाने त्याना भारतात प्रसिध्द केले. वर्तमान पत्रांनी त्यांची दखल घेतल, दलितांवरील अन्यायाची अनेक प्रकरणे त्यांनी हाताळली. त्यांनी हे सिध्द केले की 'दलित' या शब्दातून अपवित्रता, अस्पृश्यता, विटाळ एवढेच अभिप्रेत नाही तर त्यातून एकत्र आलेला संघटीत समाज/वर्ग, समानतेची चळवळ हाही धर्म अभिप्रेत होतो हे सिध्द केले. भारतातील अस्पृश्यता शतकापूर्वीची आहे. त्याविरूध्द आवाज उठविणे गरजेचे होते. गांधी विरूध्द, आंबेडकर, हरिजन विरूध्द दलित, वर्णवाद, जातीवाद, मनूवाद या विरूध्द असलेला हा समाज आहे.

दलितांना सामाजिक स्थान मिळवून देण्यासाठी ब्रिटिशांची बरीच मदत झाल्याचे आढळते. खेडयापाडयात जावून या लोकांना बंधनमूक्त करण्याचे काम त्यांनी सुरू केले होते. पहिले क्रांतीकारी म. ज्योतीबा फुले होते. ज्यांनी दलितांवरील अन्यायाविरूध्द यल्गार पुकारला. महाराष्ट्रात सामाजिक स्त्रीपुरूष समानता आणणारे पहिले समाज सुधारक म. ज्योतीबा फुले व सावित्रीबाई फुले होत. दुसरे समाजसुधारक केरळचे नारायण गुरू होते. यांनी आदिशंकराचार्यांच्या संस्थेवरच हल्ला चढविला होता. समाजातील सर्व मानव एक आहेत ते निसर्ग नियमानसारच असा त्यांचा दावा होता. सर्व भारतभर दलितांच्या चळवळी आकारास येत होत्या त्यांचा वर्ण व्देषाबद्दल अस्पृश्यमते विरोधात लढा सुरू झाला होता.

याच सुमारास डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर या दैदिव्यमान महासुर्याचा भारतीय व्यवस्थेत प्रवेश झाला. दलितांचे कैवारी म्हणून हा मान आपसूखच त्यांच्याकडे आला. आंबेडकरांनी स्पष्ट शब्दात हिंदू नी अस्पृश्यांना बंधनमुक्त न करण्याचे कारण काय हे जगापुढे मांडले. दलित वर्ग आंबेडकरांच्या म्हणण्याप्रमाणे समाजाच्या कोणत्याच स्तरावर नव्हता. त्याना सामाजिक, व्यवस्थेने वाडीत टाकले होते. जगातील ब्राम्हण हिंदूत्ववाद्यांनी त्यांना सतत दाबून ठेवले होते. यातून बाहेर पडण्याचा एकमेव मार्ग म्हणजे दलितांनी हिंदूत्व झुगारून द्यावे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना दलितांचे हक्क त्यांना मिळवून देण्यासाठी खूप संघर्ष करावा लागला. भारत स्वतंत्र झाला तर त्यांना परत मानवतेला लाजिरवाणे व्हावे असे जिने जगावे लागेल त्यासाठी डॉ. बाबासाहेबांना दलितांचा शासनात वाटा हवा होता. त्यांनी दलितांसाठी स्वतंत्र मतदार संघाची मागणी केली. परंतू गांधी त्याविरूध्द आमरण उपोषणाला बसले आणि 1932 चा पूना पॅक्ट अस्तित्वात आला.

भारतातील अस्पृश्यांची स्थिती सुधारावी म्हणून डॉ. आंबेडकरांनी अत्यंत काबाडकष्ट उपसले. त्याचा फायदा असा झाला की, भारतात एक सांस्कतीक क्रांती आकारास येवू लागली. ज्यामूळे जाती व्यवस्था पूर्णपणे नष्ट होईल असा त्यांना आशावाद होता. त्यासाठी त्यांनी समाजबांधवांना हाक दिली शिका, संघटीत व्हा आणि संघर्ष करा. बाबासाहेबांना मागासवर्गीयांना त्यांच्यातील स्वःत्वाची जाणिव कयण घ्यायची होती कारण त्याशिवाय अस्पृश्यता निवारणाची चळवळ पुढे सरकली नसती.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या अनुयायांनी 'रिपब्लिकन पार्टी ऑफ इंडिया' या राजकीय पक्षाची स्थापना केली. या पार्टीत काम करीत असतांना तरूणांना दलितांवर होणारे अन्याय, हल्ले यामुळे लढावू वृत्तीचा आश्रय घ्यावा लागला. कायद्याने जरी जातपात, उच्च निच्च हे भेदभाव नाहिसे केलेत तरी प्रत्यक्षात खालच्या जातीत जन्माला आल्याचे दुःख त्यांच्या मनात होते. गुलामगिरी, गुलामीत रोटी खाण्यापेक्षा, प्रतिष्ठेने उपाशी राहणे चांगले असे त्यांना वाटत असे. त्यांचा लढा खेडयात, शहरात, शैक्षणिक संस्थामध्ये, कामाच्या जागी सगळीकडे होता. त्यांचा लढा वेगवेगळया राजकीय व सामाजिक संस्थांच्या माध्यमातून होता. यात दलित पॅंथर्स चळवळ, जनतेची चळवळ, दलित लिबरेशन आर्मी, यूथ रिपब्लिकन आणि दलित संघर्ष समिती यांचा समवेश होता. याशिवाय दलित थिएटर (रंगभूमी) दलित कला, दलित साहित्य, ख्रिश्चन आणि दलित धर्मशास्त्र इ. ची मदत घेवून लढा चालूच होता. या सर्व संघटना मुख्यत्वे करून दलितांच्या तरूण गटानेच चालवायला घेतल्या होत्या. या सर्व संस्थांचे महत्वाच कार्य म्हणजे काम, शिक्षण इत्यादी प्रश्न सोडवून दलितांना पायावर उभे रहायला मदत करायची हे मुख्य काम होते. दलितांनी आपल्या सद्‌विवेक बुध्दिचा स्मरूण भीमसेना, दलितसेना, दलित साहित्य चळवळ, दलित रंगभूभी, अखिल भारतीय मागासवर्गी अनूसूचित जाती, अनूसूचित जमाती, इतर मागासवर्गीय आणि अल्पसंख्यांक कर्मचारी संघटना, बहुजन समाज पार्टी आणि भारतीय रिपब्लिकन पार्टी अशा विविध संघटना सुरू केल्यात.

लोकशाही दाखविणाऱ्या संस्थांची वाढ होत होती. त्यात संस्थेचे राजकारण सुरू झाले. याचा फायदा दलितांना मिळाला आणि स्वतंत्र भारताच्या, राष्ट्रीय राजकारणात त्यांना यायला मिळाले. अस्पृश्यामधीलच काही स्वार्थी मंडळी याचा गैरफायदा घेण्यास तत्पर होते.त्यांनी परिस्थितीचा फायदा घेत त्यांचे स्वातंत्र्य आणि त्या दिशेने वाटचाल सुरु केली आज दलित मतदारांनी उच्चजातींचा पाडाव करीत आपल्या नेत्यांच्या सहकार्याने खालून वर येण्याची क्रिया चालूच ठेवली. त्यामुळे लोकशाहीचा चेहराच बदलून गेला. ते जनतेला सामाजिक जीवनात येण्यासाठी जागे करीतच होते. त्यांना राजकारणात जागा देवून शासकीय कामात नोकरी देवून व इतर खाजगी क्षेत्रातही काम देण्याची लालच दाखवून दलितांना जागे केले. त्यांचे राजकारण सांस्कृतिक क्रांती नजरेसमोर ठेवून चालले होते. परंतू हे करित असतांना त्यांचे हेही म्हणणे होते, "जोपर्यंत सांस्कृतिक व सामाजिक क्रांती होत नाही तो पर्यंत राजकीय क्रांती होत नाही. हे नावीन्यपूर्ण राजकारण आंबेडकरांच्या स्फूर्तीमुळे सुरू झाले. त्यांची योजनाच मुळी भारतीय जग ढवळून काढायचे ही होती. त्यांच्या मते, इतकी वर्षे आम्हाला (अस्पृश्यांना) प्रत्येक बाबतीत दूर ठेवण्यात आले ते आता बेद झाले पाहीजे. वारसाहक्काने मिळालेली ही पृथ्वी–लाक्षणिक व शब्दशः अर्थाने त्यांनी घ्यायची तयार केली व या योजनेकरिता लागणारी शासनाची सर्व तत्वे वापरायला सुरूवात झाली. या सर्व योजनाबध्द कल्पना वापरून आमच्या वेळचे दलित आज सर्वोच्च पदावर पोहोचले.

दलित पुढाऱ्यांचे सध्याच्या राजकारणात येणे हीच मोठी गोष्ट आहे राजकारणातील लोकशाहीचे नवे पर्व सुरू झाले. दलितांच्या पुढाऱ्यांची भांडणे किंवा इतर पेच प्रसंग त्यातील चढ–उतार अशा नाना प्रकारांनी दलितांना झालेला त्रास हे सर्व सहन करून दलित मूक्ती चळवळ आजसूध्दा पाय रोवून उभी आहे. जास्तीत जास्त दलित लोक आज उघड उघड धिटाईने स्पष्ट

बोलायला लागले आहेत. आता त्यांना कोणीही थांबवू शकणार नाही. आता त्यांना राजकारणात निरनिराळया पाटर्यांबरोबर हातमिळवणी करत, पूर्ण सहभाग आहे. (संपादक – एस.एम. मायकेल 2011 – 23, 24)

दलितांमधील परिवर्तन :– दलितांमध्ये तीन बाजुंनी परिवर्तन घडून आले. 1) अस्पृश्य समुहासंबंधात राज्याची नीती 2) वेळोवेळी झालेली सुधार आंदोलने 3) संस्कृतीकरण व पाश्चिमात्यीकरणाची प्रक्रिया या अधिकार वंचीत समूहांची दशा आणि त्यात सुधारणा करण्यासाठी संविधान निर्मात्यांनीही अनेक तरतूदी करून ठेवल्या आहेत.

संरक्षणात्मक भेदभाव हा या तीन उपायांपैकीएक उपाय आहे. ज्याच्या आधारे शासन दलितांच्या समस्यांची उपाययोजना करीत असते. पहिले म्हणजे असे अनेक संवैधानिक आणि कायदेशिर प्रावधान आहेतकी ज्यामुळे अस्पृश्यांप्रती भेदभाव समाप्त करून त्यांनाही इतर नागरिकांप्रमाणेच समान अधिकार प्रदान करतात. दुसरे म्हणजे काही विशिष्ट लाभ फक्त अनूसूचित जातींच्या लोकांसाठीच आहेत इतरांना नाहीत. उदा. शिष्यवृत्ती, कर्ज व अनुदान इत्यादी. काही विशिष्ट प्रमाणपत्रांचे वाटप फक्त अनूसूचित जातीमधील लोकांनाच केले जाते ज्यामुळे याचा फायदा त्यांना घेता येतो. पण गैर अनुसूचित जातीतील लोक या योजनांचा फायदा घेवू शकत नाही. या संरक्षणात्मक वैशिष्टयामुळे या व्यवस्थेला संरक्षणात्मक भेदभाव म्हटले जाते.

अस्पृश्यांच्या कल्याणासाठी उत्यानासाठी काहीसंवैधानिक तरतुदी अशा आहेत. उदा. सार्वजनिक स्थानावर (दुकान, हॉटेल, विहीरी, तलाव, घाट, रस्ते) इत्यादी ठिकाणी प्रवेश, शैक्षणिक संस्थामध्ये प्रवेश घेण्याची परवानगी, धार्मिक स्थळी जाण्याची पूर्ण परवानगी, त्यांच्या कल्याणासाठी विविध सल्लागार समित्यांची निर्मिती, राज्य आणि संसदेत विशेष प्रतिनिधित्व, सार्वजनिक सेवांमध्ये आरक्षण इत्यादी. 1955 च्या अस्पृश्यता अधिनियमाअंतर्गत या संवैधानिक तरतुदींचे उल्लघंन दंडणीय गुन्हा आहे.

दलितांच्या कल्याणासाठी केंद्र सरकार व्दारा चालविण्यात येणाऱ्या काही महत्वपूर्ण योजना या प्रकारे आहेत : विविध स्पर्धा परिक्षांसाठी (प्ैए प्ैए ष्ै) करिता कोचिंग व प्रशिक्षण देणे, उच्चशिक्षणासाठी शिष्यवृत्ती, दलितांच्या समस्यांवर संशोधन करण्यासाठी वेगवेगळया संस्थांना आर्थिक मदत, पंचवार्षीक योजनांमध्ये त्यांच्या विकासासाठी विशेष कार्यक्रमाची आखणी, सरकारी नोकरी व शैक्षणिक संस्थामध्ये आरक्षण देणे.

अस्पृश्यता मूल्यांकनासाठी 1965 मध्ये भारत सरकारने एक समिती नियुक्त केली अनेक समाज शास्त्रज्ञांनी अध्ययन करून आपापले विचार मांडले त्यामुळे अस्पृश्यांच्या शोषणाची अगदीच वाईट अवस्था आता नाही. जशी स्वातंत्र्यपूर्व काळात होती तरीही अस्पश्यता पूर्ण नष्ट झालेली आढळत नाही. अजूनही आर्थीक, राजकीय आणि सामाजिक क्षेत्रात असलेला भेदभाव कमी करणे गरजेचे आहे. (राम आहूजा– 2011, 79,80)

शासकीय प्रयत्नांबरोबरच स्वतः दलितानांही स्वतःच्या दशेमध्ये परिवर्तन आणण्याचे प्रयत्न करावे लागतील. त्यांच्या क्रांतीकारी विचारांना चालना देण्यासाठीच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपल्या संपूर्ण बांधवासह 14 ऑक्टो. 1956 मध्ये नागपूर येथील दिक्षाभूमीवर बौध्द धम्माची दिक्षा घेतली. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे असे स्पष्ट मत होते की, हिंदूच्या जाळयातून सुटल्याशिवाय दलितांची अस्पृश्यतेच्या शापातून मूक्तता होणार नाही. हे धम्मप्रवर्तन भारताच्या इतिहासातील मोठ्ठे क्रांतीकारी परिवर्तन होते. दलितांवर वर्षोनवर्ष झालेल्या अन्यायावर औषध म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सर्व धर्माचा सांगोपांग अभ्यास करून आपल्या समाज बांधवांना शांती, करूणा व प्रज्ञेचा संदेश देणारा, समतेवर आधारलेला, विज्ञानाची कास धरणारा, प्रगतीच्या आड न येणारा, त्रिशरण व पंचशिलाचे तसेच अष्टांगिक मार्गाचे पालन करणारा, व्यक्तीला सम्मक संबुध्द करणारा शांतीदूत गौतम बुध्दांचा धम्म प्रदान केला. आणि त्यांच्या जिवनात आनंदाची बागा फुलविली.

अनुसूचित जातीमधील गतिशिलता :– अनुसूचित जातीत सामाजिक गतिशिलता येण्याकरिता त्यांना दिल्या जात असलेल्या संधी आणि त्यांना मिळत असणाऱ्या नोकऱ्या या गोष्टींना अधिक महत्व आहे. पिढयान् पिढया खितपत पडलेल्या जातीव्यवस्थेने व्यवसाय निवडीवर निर्बंध लादलेल्या लोकांमध्ये बहुतेक लोकांची ही पहिलीच पिढी आहे जी नौकरी वगैरे करिता शहरात राहू लागली आहे. म्हणू सामाजिक व आर्थिक बदल त्यांच्या आयुष्याच्या अपरिहार्य भाग आहे. त्यांना ही बदल कसा स्विकारला यावरून सामाजिक चालनेला कशी गती मिळाली हेही समजून घेता येईल.

शहरात नोकरी करणाऱ्या अनेक अनुसूचित जातींच्या लोकांचे विचार जाणून घेतल्यास हे लक्षात येते की आरक्षणाचा फायदा हा उच्च पदांकरिता होतो. खालच्या जागांमध्ये त्याचा फारसा फायदा होत नाही. त्यामुळे खेडयातून आलेले परंतू उच्च पदस्य लोक अधिक यशस्वी आहेत तर मूळचे शहरातले परंतू आज खालच्या जागांवर काम करणारे मात्र संख्येने जास्त आहेत. याउलट उच्च पदस्य व्यक्तींचे म्हणणे आहे की त्यांना आरक्षणाविना सुध्दा या जागा मिळविता आल्या असत्या. नोकरी मिळणे म्हणजे केवळ उदरभरणाचे एक साधन नव्हे तर नोकरी व सामाजिक चालनेचा जवळचा संबंध आहे. मैत्री व सामाजिक संबंधाच्या विकासात मोलाचे सहकार्य घडून येत असते. हयात जातीवर आधारीत संबंधाबरोबर कामाच्या ठिकाणी एकत्र काम करणे, एकमेकांना मदत करणे यातून निर्माण होणारे संबंधही आहेत. त्यामुळे भेदभाव कमी होण्यास मदत होते. लोक मिश्र संस्कृतीत व मिश्र लोकांत राहातात. त्यांच्या सामाजिक प्रतिष्ठेत इतर लोक आपापले प्रतिबिंब पाहातात व इतरांना उदाहरण देतात. त्यामुळे कुटुंबसुध्दा प्रतिष्ठीत होत असते, आपले इतरही आप्तेष्ट या प्रक्रियेत समाविष्ट व्हावेत हा प्रयत्न लोक करू लागतात. ही प्रक्रिया जरी वैयक्तिक वाटत असली तरी ती सामूदायिक भावनेला चालना देणारी आहे. ही सकारात्मक बाजू असली तरी काही नकारात्मक बाबी सुध्दा आहेत. नोकरीच्या ठिकाणी वरिष्ठाकडून जातीभेद पाळला जाणे. इतर जांतीमध्ये व अनूसूचित जातींच्या लोकांमध्ये भेदभाव केला जातो. त्यामुळे अनूसूचित जातींचे लोक सुध्दा उच्चवर्णिय जातींच्या कार्यक्रमात न बोलावता जात नाही. आपला अपमान होवू नये ही त्यांची भावना असते. उच्चजातीतील लोकांना घरी खायला, प्यायला बोलावत नाही, न जानो त्यांच्याही हे लोक अपमान करतील अशी भितीची भावना असते. परंतू एक गोष्ट मात्र घडत असते की जेव्हा एखाद्या अनुसूचित जातीच्या मानसाचे आर्थीक सामाजीक स्थान बदलते तेव्हा जातीमुळे येणारे हीन स्थान तो मानायला तयार नसतो. (रिचर्ड पेस – 2011 – संपादक एस.एम. मायकेल – 2011 – 316)

अशा प्रकारे समकालीन भारतातील दलीतांच्या स्थितीचे एक समाधानकारक चित्र डोळयापुढे उभे राहते. अजूनही संकटे संपलेली नसली तरी उद्याची पिढी मागील पिढीपेक्षा जास्त चांगले जिवन जगू शकेल याची मात्र खात्रि देता देईल. भारतासारख्या विषमतेने भरलेल्या देशात पिढयान्पीढयांची गुलामगीरी सोडून सन्मानाने व अभिमानाने जिवन जगण्याची उमेद वाखावण्याजोगी आहे. म्हणूनच दलित स्वतःला जगण्यास समर्थ मानतात.

संदर्भ ग्रंथ –

1. *आधुनिक भारतातील दलित, दृष्टी आणि मूल्ये, अनुवाद – विद्या भाके, संपादक – एल. एम. मायकेल, 2011, डायमंड पब्लिकेशन, पूणे*
2. *भारत में दलित, सामान्य लक्ष की खोज, ले. सुखदेव थोरात, अनुवादक – विजयकुमार पन्त, 2011, रावत पब्लिकेशन दिल्ली*
3. *भारतीय समाज, राम आहूजा, 2011, रावत पब्लिकेशन दिल्ली.*
4. *भारतीय समाजातील समस्या व वाद, टी.के. ओमन, अनुवाद – संगीता फाटक, 2008, डायमंड पब्लिकेशन, पूणे.*
5. *विदर्भातील दलित चळवळ, (डॉ. आंबेडकरांच्या महापरिनिर्वाणापार्यंत), ले. डॉ. मोहन भा. नगराळे, 2015, प्रकाशक – डॉ. प्रदीप हाडके, नागपूर.*

महाराष्ट्रातील पाणीसमस्या व उपाययोजना

प्रा. सतीश आर. जाधव, न. प. शिवाजी महाविद्यालय, मोवाड. मो. नं. 9423419635

प्रस्तावना– पाणी हि पृथ्वीवराल सजीवसृष्टीला लाभलेली निसर्गदत्त देणगी आहे. सजीवसृष्टीच्या अस्तित्वासाठी जलसंपत्ती आवश्यक असल्यामुळे जलस्त्रोतांच्या सभोवतीच प्राणी व वनस्पती जीवन विकसीत झाल्याचे दिसून येते आणि त्यामुळेच जगातील प्रमुख शहरे प्रामुख्याने नद्यांच्या तीरावर वसलेली आढळतात. पृथ्वीवरील 71 टक्के भाग पाण्याने व्यापलेला आहे. पृथ्वीवरील उपलब्ध असणाऱ्या एकूण पाण्यापैकी 97 टक्के पाणी हे समुद्रात असते. व ते क्षारयुक्त असल्यामुळे वापरण्यायोग्य नाही. फक्त 3 टक्के पाणी हे गोडया स्वरूपात आहे. या 3 टक्क्यातील 69 टक्के पाणी हे हिमशिखरामध्ये गोठलेल्या स्वरूपात आहे. उर्वरीत 31 टक्के पाण्यापैकी 30 टक्के पाणी हे भूगर्भात असून 1 टक्का पाणी हे भूपृष्ठावर उपलब्ध आहे. आणि महाराष्ट्रातील ग्रामीण भागातील जनता हि बहुतांश भूजल स्त्रोतांवर अवलंबून आहे.

भारताने एकूण जागतीक भूभागांपैकी 2.4 टक्के भूभाग व्यापलेला असून जागतीक लोकसंख्येच्या 17 टक्के लोकसंख्या एकटया भारतात वास्तव्य करते. म्हणजेच जगाच्या तुलनेत भारतात जमिनीच्या क्षेत्रफळापेक्षा मानवी वापरास उपलब्ध पाण्याचे प्रमाण अधिक असले तरी त्यातुलनेत लोकसंख्या तीनपट अधिक आहे. अतिरीक्त लोकसंख्या, अनियीमत व अनिश्चित पाऊस आणि योग्य व्यवस्थापनाचा अभाव यामुळे देशात तसेच महाराष्ट्रात पाण्याची समस्या गंभीर स्वरूप धारण करीत आहे.

महाराष्ट्रात सरासरीनुसार पाऊस झाल्यास दरवर्षी भारताच्या 14.59 टक्के पाणी उपलब्ध होते. यापैकी प्रत्यक्ष वापरासाठी 76.91 टक्के म्हणजे भारताच्या तुलनेत 29.10 टक्के पाणी एकटया महाराष्ट्रात उपलब्ध होते. राज्याचे सरासरी वार्षिक पर्जन्यमान 1360 मि.मी. असले तरी राज्याच्या निरनिराळया भागात पडणाऱ्या पावसाचे भिन्न भिन्न आहे.

महाराष्ट्रातील पाण्याची सद्यस्थिती :–

Region wise percentage departure of rainfall wrt to normal rainfall (upto 30/9/15) (After IMD

S. No.	Region	Normal Rainfall	Actual Rainfall	% Departure of RF wrt	Category
1	Vidarbha	954.6	848.2	-11	Normal
2	Marathwada	682.9	412.4	-40	Deficient
3	Madhya Maharashtra	929.3	488.1	-33	Deficient
4	Konkan	2914.3	2005.00	-21	Deficient

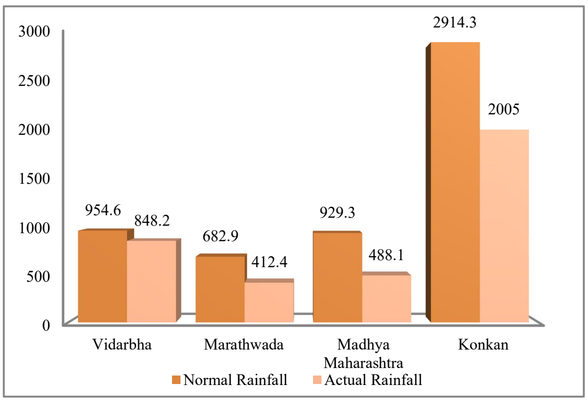

राज्यात मोठया, मध्यम व लघू प्रकल्पांची संख्या हि 2475 इतकी असून 2011–12 मध्ये राज्यात 28062 लक्ष घनमीटर पाणीसाठा उपलब्ध होता. यापैकी 63.50 टक्के पाणीसाठा हा वापरायोग्य होता. वापरायोग्य पाणीसाठयापैकी सिंचनासाठी 69.29 टक्के तर बिगर सिंचनासाठी 30.71 टक्के पाणीसाठा उपलब्ध होता. महाराष्ट्राचे भैगोलीक क्षेत्रफळ हे देशाच्या 9.37 टक्के असून क्षेत्रफळाबाबत राज्याचा देशात दुसरा क्रमांक लागतो. भारताच्या एकूण जलसंपत्तीपैकी महाराष्ट्रात 14.59 टक्के पाणी उपलब्ध आहे. असे असले तरी महाराष्ट्रात सध्या दुष्काळाची स्थिती निर्माण झाली आहे. एकूण लोकसंख्या वाढिमुळे, बदलत्या जीवन शैलीमुळे व ग्रामीण भागातील वाढत्या भूजलाच्या वापरामुळे, तसेच कारखाने व त्यांचे सांडपाणी, शेती व त्यातील खतांचा व किटकनाशकांचा वापर इत्यादिमुळे भूजल गुणवत्तेवर परिणाम होत आहे. महाराष्ट्रातील भूजलाची खालावणारी पातळी, सर्वदूर वाढते प्रदूषण, उघडे मलमुत्र विसर्जन या समस्यांमुळे भूजलाची रासायनिक व जैविक गुणवत्ता बिघडत चालली आहे. या सर्व समस्यांची कारणे पुढीलप्रमाणे–

1) **दुष्काळसदृश्य परिस्थिती –** महाराष्ट्रातील पाण्याचा एकमेव स्त्रोत म्हणजे मान्सूनचा पाऊस होय. महाराष्ट्राच्या पश्चिमेस असणाऱ्या सहयाद्री पर्वतामुळे अरबी सागराकडून येणारे नैऋत्य मोसमी वारे अडविले जात असल्यामुळे कोकण किनारपट्टीवर 2000 ते 3500 मि. मी. पाऊस पडतो. तर सहयाद्रीच्या पूर्वेस पश्चिम महाराष्ट्र व विदर्भात अनुक्रमे 500 ते 750 मि. मी. व 1000 ते 1400 मि. मी. इतका अल्प पाऊस पडतो. राज्यात पुरेशा प्रमाणात जलसंपत्ती असूनही महाराष्ट्रातील काही जिल्हयात दुष्काळसदृश्य परिस्थिती निर्माण होते. राज्यातील 13000 गावांना पिण्याच्या पाण्याची टंचाई जाणवत असून त्यांना टॅकरने पिण्याचे पाणी पुरविले जात आहे. मराठवाडयात दुष्काळाची स्थिती गंभीर आहे. पिण्याच्या पाण्यासाठी माणसांबरोबरच जनावरांचीही समस्या निर्माण झाली आहे.

2) **उचीत नियोजनाचा अभाव–** महाराष्ट्रात देशाच्या तुलनेत 29.10 टक्के वापरायोग्य पाणी उपलब्ध आहे. गेल्या 100 वर्षातील पावसाच्या आकडेवारीचा विचार करता राज्यातील पावसाचे प्रमाण फारसे कमी झाले नाही. परंतू याच काळात देशातील लोकसंख्या पाच पटीपेक्षा अधिक वाढली परंतू त्याप्रमाणात पाण्याचे योग्य नियोजन न झाल्याने अजूनही 80 टक्के शेती कोरडवाहू स्वरूपाची आहे. बागायती भागातील शेतकरी ऊसासारख्या पिकांना बेसूमार पटपाणी देतात त्यामुळे जमीनीमध्ये क्षारांचे प्रमाण अतिरीक्त होऊन उत्पादकता कमी होते. राज्यातील दुष्काळग्रस्त भागातील गांवात लोकांना पिण्याच्या पाण्यासाठी वणवण करावी लागते. शहरातील लोकसंख्या वाढीमुळे शहरासाठी पाणी वापराचे आरक्षण वाढत असून ग्रामीण भागातील शेती तसेच पिण्याच्या पाण्याचा प्रश्न गंभीर होत आहे.

3) **सिंचन क्षमतेचा अपूरा वापर–** राज्यातील असंख्य सिंचन प्रकल्पांची कामे अपूर्ण असल्याने उपलब्ध सिंचनक्षमता पूर्णपणे वापरली जात नाही. राजकिय किंवा इतर काही कारणांमुळे प्रकल्पांच्या पूर्णत्वास विलंब होतो त्यामुळे एकीकडे खर्चात वाढ होते तर दुसरीकडे सिंचन क्षेत्रात अपेक्षित वाढ होत नाही. जलसंपदा विभागाअंतर्गत आतापर्यंत 787 प्रकल्प पूर्ण केले असून त्याद्वारे व इतर माध्यमाद्वारे 14,403 दशलक्ष घनमीटर इतकी जलसाठवण क्षमता निर्माण झाली आहे. 2010–11 मध्ये राज्य जलसंपदा विभागाद्वारे 48.25 लक्ष हेक्टर इतकी सिंचनक्षमता निर्माण झाली असली तरी केवळ त्यापैकी 62. 38 टक्केच क्षेत्र सिंचनाखाली येऊ शकले. म्हणजेच अजूनही सिंचन क्षमतेचा

पूर्ण वापर करण्यात आलेला नाही. याचा परिणाम सिंचन क्षेत्रात अपेक्षित वाढ घडून येत नाही.

4) औद्योगीकरण व जलप्रदूषण– महाराष्ट्रातील नागरीकरण व औद्योगीकरणामध्ये होणाऱ्या वाढीबरोबर शेतीचे पाणी हे शहर व उद्योगांसाठी राखून ठेवले जात आहे. राज्यातील मुंबई, ठाणे, पुणे, नागपूर, औरंगाबाद इत्यादी शहरात जलप्रदुषणाची समस्या गंभीर झालेली आहे. उद्योगधंद्यातून बाहेर पडणारे सांडपाणी, रासायनिक द्रव्ये नद्यांच्या प्रवाहात सोडले जातात त्यामुळे नद्या, नाले प्रदुषित होऊन त्यांना गटाराचे स्वरूप प्राप्त झाले आहे. प्रदुषित पाणी पिल्याने माणसाला अनेक प्रकारचे रोग होऊन प्रसंगी मृत्यू ओढवतो. शिक्षण, रोजगार, लोकसंख्या वाढ इत्यादि कारणांमुळे ग्रामीण लोकसंख्येचे शहरी भागात स्थलांतरण होत आहे. औद्योगीक क्षेत्रात वापरल्या जाणाऱ्या एकूण पाण्यापैकी 65 टक्के पाणी हे सिंचन प्रकल्पातून पुरविले जाते.

उपाययोजना –

1) जलसंधारण व पुनर्भरण– जलसंधारणाद्वारे पाणलोट विकासाच्या माध्यमातून दुष्काळी परिस्थितीवर तोडगा काढला जाऊ शकतो. बोरवेल्स व विहिरींचे पूनर्भरण, नाल्यांचे खोलीकरण व रूंदिकरण करून तसेच ठिकठिकाणी बंधारे घालून पावसाचे वाहत जाणारे पाणी अडविणे व ते जमीनीत मुरविणे आवश्यक आहे. अशा प्रकारची कामे ठिकठिकाणी झाल्यास पावसाच्या पाण्याच्या प्रत्येक थेंबाचा वापर करता येऊ शकतो. भूगर्भजलाचा अतिरीक्त वापर केल्यामुळे आणि कॉंक्रीटमुळे जमिनीत पाणी मुरण्यास वाव राहत नाही त्यासाठी पुनर्भरण केल्यास आणि रूफ वॉटर हार्वेस्टिंग हि संकल्पना शासकिय स्तरावरून राबविल्यास भूजल पातळी वाढून पाणी टंचाईची समस्या दूर करता येऊ शकते.

2) जनजागृती निर्माण करने– लोकांनी पाण्याचा काटकसरीने वापर करावा. कारखान्यातून बाहेर टाकल्या जाणाऱ्या घातक पदार्थांमुळे पर्यावरणाला हानी पोहचणार नाही अशा पध्दतीने त्याची विल्हेवाट लावणे आवश्यक आहे. नदी, नाले, विहिरी इत्यादी ठिकाणी होणार नाही किंवा पाण्याच्या प्रवाहामध्ये मर्ती व निर्माल्य विसर्जन, धर्मिक विधी करू नये याची काळजी घेणे आवश्यक आहे. तसेच सिंचन क्षेत्राची प्रगती होण्यासाठी केवळ सरकारवर अवलंबून न राहता त्यामध्ये लोकसहभाग वाढविणे आवश्यक आहे. जलसंधारणचे महत्व लोकांना पटवून देवून प्रकल्पामध्ये लोकसहभाग वाढविणे आवश्यक आहे. त्यासाठी विविध प्रसारमाध्यमांद्वारे जनजागृती घडवून आणणे आवश्यक आहे.

3) पाण्याचा योग्य उपयोग– शेतीमध्ये केल्या जाणाऱ्या सिंचनाद्वारे पाण्याचा अपव्यय होऊ नये यासाठी फळबागांबरोबरच सर्व प्रकारच्या पिकांना आवश्यकतेप्रमाणे सूक्ष्म जलसिंचन, तुषार सिंचन, ठिंबक सिंचन यासारख्या आधुनिक सिंचन पध्दतीचा अवलंब करायला पाहिजे. बाष्पीभवनाद्वारे पाण्याचा अपव्यय होणार नाही याकरीता फळझाडांच्या सभोवती पॉलीथिनच्या आच्छादनाचा वापर करायला पाहिजे. त्यासाठी सरकारने शेतकऱ्यांना शासकिय पातळीवर अनुदान उपलब्ध करून द्यायला पाहिजे. राज्यातील निर्मित सिंचन क्षमता व प्रत्यक्ष सिंचन क्षमता यातील अंतर कमी करण्यासाठी कालवे, नाल्या यांची अपूर्ण असणारी कामे प्राधान्यक्रमाने पूर्ण करण्याची गरज आहे.

4) पाण्याचा पुनर्वापर– घरगुती कामासाठी पाण्याचा वापर करीत असतांना त्या पाण्याचा अपव्यय होणार नाही यासाठी पाण्याची होणारी गळती थांबविणे आवश्यक आहे. त्यासाठी नळाला तोटया बसविणे व काम झाल्यास त्या नळांच्या तोटया बंद ठेवणे. आंघोळ, कपडे व भांडी धुण्यासाठी वापरलेल्या पाण्याचा वापर बागेतील फुलझाडांना देण्यासाठी किंवा इतर दुय्यम कामासाठी केल्यास पाण्याची बचत होऊ षकते. शहरी भागातील वाहून जाणाऱ्या पाण्याचा तसेच औद्योगिक वापरातून बाहेर पडणाऱ्या पाण्याचा पुनर्वापर केला जाऊ शकतो. त्यासाठी सांडपाण्यावर प्रक्रिया करणे आवश्यक आहे. या सर्व दृष्टीकोनातून विचार करता शासनाने सक्षम यंत्रणा उभारणे आवश्यक आहे.

5) जलसाक्षरता– दुष्काळी परिस्थितीचा विचार करता पाण्याचा होणारा अपव्यय टाळण्यासाठी प्रत्येकाला नळांना मिटर बसविणे कायद्याने बंधनकारक करायला पाहिजे तसेच जास्त पाणी वापरणाऱ्यांसाठी अधिक दराने पाणीपट्टी आकारणी करावी आणि त्याद्वारे प्राप्त होणाऱ्या निधीतून पाण्यावर शुद्धिकरणाची प्रक्रिया करणारी यंत्रणा उभी करावी. पाण्याची बचत करणे हि आपली सर्वात मोठी संपत्ती आहे अशा प्रकारची समाजाची मानसिकता निर्माण होणे आवश्यक आहे. त्यासाठी सरकार बरोबरच विविध स्वयंसेवी संस्था, समाजातील प्रभावी व्यक्ती तसेच विविध प्रसार माध्यमांनी जलसाक्षरतेच्या दृष्टीने पावले उचलण्याची आवश्यकता आहे.

सारांश– गेल्या काही वर्षापासून पावसाचे प्रत्यक्ष दिवस कमी होत चालले आहे पण तरीसुद्धा पावसाचे प्रमाण मात्र कमी झालेले नाही. म्हणजेच पावसाचा वेग वाढत चाललेला आहे. पाऊस जितक्या वेगाने पडतो तितक्या वेगाने तो जमिनीत मुरत नाही. पाणी जमिनीत मुरण्यासाठी पाण्याच्या वेगावर नियंत्रण मिळविणे आवश्यक आहे. महाराष्ट्रात भारताच्या 14.59 टक्के पाणी उपलब्ध असूनही राज्यातील जलसिंचन क्षेत्र हे देशाच्या सरासरीच्या तुलनेत निम्यापेक्षा कमी आहे. शिवाय बिगर सिंचनासाठी पाण्याचा वापर वाढत असून निर्मित सिंचन क्षमतेचा पूर्ण वापर केला जात नाही. राज्यातील निम्यापेक्षा अधिक पाऊस एकटया कोकणात पडतो तर इतर तालुके हे दुष्काळग्रस्त आहेत. त्यामुळे पिके व फळबागा नष्ट होत आहे. त्यासाठी जलसंधारण, जलपुनर्भरण, प्रदूषित पाण्यावर प्रक्रिया, सूक्ष्म सिंचन पध्दतीचा अवलंब, जलसाक्षरता इत्यादि सर्व उपायांचा अवलंब करून त्यामध्ये लोकसहभाग वाढविणे व व्यापक प्रमाणावर जनजागृती घडवून आणणे आवश्यक आहे. थोडक्यात महाराष्ट्रात नैसर्गिकरित्या मुबलक पाणी उपलब्ध असूनही योग्य नियोजनाअभावी पाण्याची समस्या उग्र रूप धारण करीत आहे.

पाणी आपले जीवन आहे. पण आपण या जीवनाचा आदर करतो का? देशतील पाण्याचे स्त्रोत दुषित होत चालले आहे. आपण स्वतः हे स्त्रोत नष्ट करीत आहोत. आपण आपल्या पुढील पिढयांसाठी प्रदुषित नद्या ठेवून जाणार आहोत. याचा प्रत्येक सुज्ञ माणसाने विचार करायला पाहिजे. देशातील जवळजवळ दोनतृतीयांश नद्या कोरडया पडल्या आहेत. तर इतर प्रदुषित झालेल्या आहे. जो पाणीसाठा शिल्लक आहे त्यात कारखान्यातून होणारे प्रदुषण, नदीकिनारी केली जाणारी धार्मीक कृत्ये, नदीत मोठया प्रमाणावर टाकला जाणारा कचरा, वसाहतीतील सांडपाणी, गंगेत सोडली जाणारी प्रेते यामुळे जलचरांच्या जाती नष्ट होऊन आपण निसर्गाला नष्ट करण्यात हातभार लावून निसर्गाचा विध्वंस करीत आहोत. नद्यांना वाहते ठेवल्यास आपण देशात हरीतक्रांती घडवू शकतो. नद्यांचे होणारे प्रदुषण रोखून निसर्गाला वाचविण्यात खारीचा वाटा उचलू शकतो. पाण्याचे नियोजन न केल्यास दुष्काळ हा देशाच्या पाचवीलाच पुजलेला राहिल. त्यासाठी देशातील व राज्यातील विविध मंत्रालये व त्यांच्या अधिनस्त कार्यालये यांनी एकत्र येवून माहिती व तंत्रज्ञानाची देवाण घेवाण करून तसेच जिल्हा, विभाग व राज्यांच्या सीमा तसेच आंतराज्यीय वाद विचारात न घेता पाणलोट क्षेत्राच्या सीमांचा विचार करून पाण्याचे संवर्धन, नियोजन व व्यवस्थापन करने आवश्यक आहे. पाण्याच्या शाश्वत उपलब्धतेवर पाण्याची शाश्वत गुणवत्ता, सुरक्षितता राखणे आवश्यक आहे.

संदर्भ–

1. www.hindi.indiawaterportal.org
2. www.paanifoundation.in
3. www.mr.wikipedia.org
4. www.majhapaper.com
5. www.maayboli.com
6. www.cgwb.gov.in

भारतीय लोकशाही समोरील आव्हाने

डॉ. संपदा एस. कुल्लरवार, उपप्राचार्या, विमन्स कॉलेज, न्यू नंदनवन, नागपूर

भारतीय घटनेने भारतासाठी लोकशाही शासनपद्धतीचा स्विकार अत्यंत जाणीवपूर्वकपणे केलेला आहे. हा स्वीकार अत्यंत जाणीवपूर्वकपणे केलेला आहे. हा स्वीकार करतांना घटनाकारांनी अनेक अपेक्षा या देशाच्या संदर्भात बाळगल्या होत्या. घटनाकारांचा लोकशाही मुल्यांवर व सिंद्धातावर विश्वास होता तसेच त्यांचा भारतीय जनतेच्या निर्णय क्षमतेवर व विवेकबुद्धीवरही पूर्ण विश्वास होता. भारतीय जनतेशी त्यांची बांधिलकी होती. राज्याच्या सतेचा वापर हा फक्त देशातील सामान्य जनतेच्या कल्याणासाठी झाला पाहिजे अशी त्यांची धारणा होती. लोकांचे व्यक्तीस्वातंत्र्य व जनतेचे मुलभूत हक्क यांचे रक्षण हे फक्त लोकशाहीतच केल्या जावू शकते व त्यामुळे लोकशाही हीच खऱ्या अर्थाने न्याय मिळवून देते अशा विश्वासातून लोकशाहीची निवड झाली.

घटनाकारांनी लोकशाही केवळ शासनव्यवस्थेचा एक प्रकार याअर्थाने त्याकडे न पाहता ती एक जीवनपद्धती आहे. जनतेच्या सर्व विभागांना न्याय मिळवून देणारी जनतेतील सर्व घटकांच्या परस्पर सहकार्याने देशाचा सर्वागिंक विकास घडवून आणण्यास सहाय्यभूत ठरणारी समाजाच्या निरनिराळ्या घटकांकामध्ये सहिष्णूवृत्ती निर्माण होण्यास चालना देणारी व त्यांच्यात परस्पराविषयी विश्वास निर्माण करणारी एक आदर्श व्यवस्था म्हणून लोकशाहीकडे पाहिले जात होते.

भारतीय घटनेच्या सरनाम्यातच तिचे तत्त्वज्ञान व उद्दिष्टये स्पष्ट शब्दात व्यक्त झालेली आहेत. भारतीय घटनाकारांना या देशात सामाजिक, आर्थिक व राजकीय न्याय प्रस्थापित करण्याचे उद्दीष्ट ठेवणारी राजकीय व्यवस्था अभिप्रेत होतो. तसेच त्यांनी स्वातंत्र्य, समता व बंधूभाव या मुल्यांना विशेष महत्व दिले होते. ही उद्दिष्टे साध्य करण्याचे महत्वाचे साधन म्हणून त्यांनी लोकशाहीचा विचार केला होता.

भारतीय घटनाकारांनी व राष्ट्रीय नेत्यांनी लोकशाहीचा विचार व्यापक संदर्भात केलेला होता. त्यांना केवळ राजकीय लोकशाही अभिप्रेत नव्हती तर या राजकीय लोकशाहीसोबतच त्यांनी सामाजिक व आर्थिक लोकशाहीचाही पुरस्कार केलेला होता. आपल्या राष्ट्राच्या सामाजिक व आर्थिक व्यवस्थेत त्यांनी लोकशाही मार्गाने परिवर्तन घडवून आणण्याचे उद्दिष्ट त्यांनी डोळ्यासमोर ठेवले होते. भारतीय लोकशाहीच्या यशापयशाचे मूल्यमापन करताना तिचा लाभलेला हा सामाजिक व आर्थिक संदर्भ लक्षात घेणे आवश्यक ठरते.

आज भारतीय लोकशाही वरवर पाहता एकसंघ जरी दिसत असली तरी ती आतून पूर्णपणे पोखरली आहे. तिच्या भविष्यावर शंका घेण्यासारखी परिस्थिती निर्माण झालेली आहे. एकजिनसी व एकात्म समाजावर वास्तविक लोकशाहीचे भवितव्य अवलंबून असते परंतु दुर्दैवाने भारतीय समाजात हेतुपुरस्सर जातीय, धार्मिक कुटीलता, सामाजिक असंहिष्णूता, भेदभाव निर्माण करण्याचा शासकीय मंडळी किंवा स्वतः समाजसुधारक म्हणवून घेणाऱ्यांकडून प्रयत्न केला जातो. सर्वसामान्य जनतेचा सत्यावर, नैतिकतेवर विश्वास राहिलेला नाही. गल्लीपासून दिल्लीपर्यंतच्या राजकारणात जनता भरडली जाते. राष्ट्रीय शक्ती वाढविण्याऐवजी राजकारणी स्वतःची शक्ती वाढविण्याचा प्रयत्न करीत आहेत.

लोकशाहीसमोरील आव्हाने – भारतीय लोकशाहीने आतापर्यंत यशस्वीपणे वाटचाल केली असली तरी तिचा पूढचा मार्ग निर्विघ्न बनला आहे असा निष्कर्ष मात्र काढता येत नाही आपल्या देशाच्या लोकशाही व्यवस्थेत काही उणीवा राहिलेल्या आहेत. या उणीवा वेळोवळी सर्वांच्या निदर्शनास येतही आहेत. आपल्या देशातील अलीकडच्या काळात घडलेल्या अनेक घडामोडी पाहता भारतीय लोकशाहीला यापूढे अनेक कठीण आव्हाने पेलावी लागणार आहे व पुढेही ही आव्हाने वाढतच जाणार आहे. ही प्रमुख आव्हाने पुढीलप्रमाणे आहेत.

1. धर्मिक कट्टरतावाद व जातीयवाद यांचा राजकारणातील वाढता प्रभाव
2. सत्तेच्या राजकारणाला प्राप्त झालेले अवास्तव महत्त्व
3. राजकीय पक्ष व राजकीय नेते यांची प्रतिनिषेध शुन्यवृत्ती.
4. गुन्हेगारी प्रवृत्तीच्या लोकांना मिळणारे राजकीय संरक्षण
5. राजकीय नेते व समाजविधायक तत्त्वे यांची झालेली हातमिळवणी किंवा राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण
6. समाजात वाढत असलेली असहिष्णूवृत्ती
7. नैतिकमुल्ये व राजकारण यांची होत असलेली फारकत
8. आर्थिक शक्तीची राजकारणावर बसत असलेली पकड
9. देशातील वाढता भ्रष्टाचार
10. निवडणूकीतील हिंसाचार व गैरप्रकार
11. सत्ताप्राप्तीसाठी चाललेल्या तत्त्वहीन तडजोडी
12. बुद्धीजीवी वर्गाची राजकीय उदासिनता
13. वाढती आर्थिक विषमता
14. राजकीय व्यवस्थेकडून सामान्य जनतेचा झालेला अपेक्षाभंग
15. लोकशाही मुल्यांना विरोध असलेल्या राजकीय शक्तींचा वाढता प्रभाव
16. मुलतत्ववाद, जमातवाद, दहशतवाद व नक्षलवाद
17. प्रसारमाध्यमांचा व्यवसायिकपणा
18. प्रादेशिक विकासातील असमतोल.

भारतीय लोकशाहीतील वरील आव्हाने लक्षात घेता तिचा मार्ग किती खडतर आहे हे स्पष्ट होते. लोकशाही मुल्ये व तत्त्वे यांना उघडपणे विरोध करणाऱ्या राजकीय शक्ती आज देशात कार्यरत आहेत. व दिवसेदिवस त्याशक्तीचा प्रभाव वाढत आहे. देशातील काही समाज घटक या लोकशाहीविरोधी शक्तीची पाठराखण करु लागले आहे. धार्मिक कट्टरतावाद व जातीयवाद यांनी संध्या संपूर्ण देशात थैमान घातले आहे. त्यातून जातीय दंगली व दहशतवादाचे मोठे आव्हान देशासमोर आहे. राजकीय हिंसाचारात वाढ होत आहे. तत्त्वनिष्ठा, प्रामाणिकपणा त्याग इ. गोष्टी राजकारणातून हद्दपार होवू लागल्या आहेत. त्याऐवजी झुंडशाही, बलप्रयोग, हिंसाचार, संपत्ती इ. गोष्टींचा राजकारणावरील प्रभाव वाढलेला आहे.

भारतीय लोकशाहीसमोर वरील जी प्रमुख आव्हाने आहेत त्या आव्हानांना तोंड देण्यासाठी आपणास खालील उपायांचा अवलंब करावा लागेल.

1. देशात राजकीय, सामाजिक व आर्थिक समता प्रस्थापित करणे.
2. लोकशाहीविषयी लोकांच्या मनात जागृकता निर्माण करणे.

3. शिक्षणाचा प्रसार व प्रचार करणे
4. सेनेचे विकेंद्रीकरण करणे.
5. प्रभावी व शक्तीशाली विरोधी पक्ष निर्माण करणे.
6. निर्भिड स्वातंत्र्य व निपक्षपातीपणे प्रसारमाध्यंमानी आपले योगदान देणे.
7. शांतता, सहकार्य व सहिष्णूता यांची वृद्धी करणे.
8. आपले नेतृत्व निर्माण होण्यासाठी निवडणूकीतील पैशाचा वापर व गुन्हेगारीवृत्ती रोखणे.
9. भ्रष्टाचारी प्रवृत्तीला राजकारणात व प्रशासनात थारा न देणे.
10. मुलतत्त्ववाद, जातीयवाद, दहशतवाद, नक्षलवाद यांना प्रतिबंध करणे
11. विकासाचा लाभ तळागाळातील लोकांपर्यत पोहोचविणे.
12. प्रादेशिक विकासातील असमतोल दूर करणे इ.

समारोप – भारतीय लोकशाही व्यवस्थेचा एक शासनपद्धती यादृष्टीने विचार केल्यास ती बरीचशी यशस्वी झालेली आहे असे निश्चितपणे म्हणता येईल. भारतीय राज्यघटनेची अमंलबजावणी सुरु झाल्यापासून सहा दशकाहून अधिक कालावधी लोटला आहे. या कालावधीत आपल्या लोकशाहीने यशस्वीपणे वाटचाल केलेली आहे. अनेकदा तिच्यापुढे कसोटीचे प्रसंग आलेत परंतू या कसोटीच्या प्रसंगीही तिची वाटचाल यशस्वीपणे चालू राहिली. राज्यघटनेची अमंलबजावणी सुरु झाल्यापासून आपल्या देशाला तीनदा परकीय आक्रमणाचा मुकाबला करावा लागला. याकाळात आणिबाणी घोषित करावी लागली. देशात काहीवेळा राजकीय अस्थिरतेची परिस्थिती निर्माण झाली. अलीकडे काही वर्षांच्या काळात त्रिशंकु लोकसभेमुळे केंद्रसरकार काहीसे अस्थिर बनले. वेळप्रसंगी लोकसभेच्या मुदतपूर्व निवडणूकाही घ्याव्या लागल्या. 2014 व 2019 च्या निवडणूकीत या लोकशाहीला निर्भिड बहूमत मिळवून अखंडपणे कार्यही केले. आपली लोकशाही तावून सुलाखून बाहेर पडली. किंबहूना प्रवक्ते कसोटीच्या प्रसंगातून जातांना ती अधिक मजबूत बनली. आज एकविसाव्या शतकात जगातील बहूतेक राष्ट्रातील लोकशाही व्यवस्था कोलमडून टिकून राहीलेली आहे.

संदर्भ ग्रंथ :–

1. *व्होरा राजेंद्र, पळशीकर सुहास भारतीय लोकशाही अर्थ आणि व्यवहार*
2. *भारतीय राज्यवयवस्था डॉ. भोळे. आ.ल.*
3. *भारतातील लोकशाहीची प्रक्रिया डॉ देशमुख अलका*
4. *वृत्तपत्रे, सकाळ, लोकमत, तरुण भारत.*

महाराणी ताराबाईच्या शौर्याची गाथा: एक ऐतिहासिक दृष्टिकोण

प्रा. डॉ. प्रमिला डी. भोयर, सहा. प्राध्यापक व इतिहास विभाग प्रमुख, स्व. निर्धन पाटील वाघाये कला वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, लाखनी, जि.भंडारा–441804
E-mail –bhandarkarpriyansh@gmail.com Mobil No. – 9765889913

प्रबळ अशा मोगल सत्तेला टक्कर देवून छत्रपती शिवाजी महाराजांनी महाराष्ट्रामध्ये स्वराज्याची स्थापना केली. बराच साम्राज्यविस्तार केला आणि इ.स.1680 मध्ये त्यांचा मृत्यु झाला. छत्रपती शिवाजी महाराजानंतर त्यांचा मोठा मुलगा संभाजी हा मराठयांचा छत्रपती बनला. छत्रपती संभाजींनी औरंगजेबाचा सामना करून मराठा राज्य सुरक्षित ठेवण्याचा प्रयत्न केला पण शेवटी बेसावध असतांना औरंगजेबाच्या सैन्यांनी संभाजींला संगमेश्वर येथे पकडले व आग्ऱ्याला औरंगजेबाच्या समोर उभे केले. बादशाहानी महारांजांना धर्मांतर करण्यास सांगितले परंतू संभाजी महाराजांनी मी मेलो तरी चालेल, पण धर्मांतर करणार नाही असे उत्तर दिले म्हणून मोगल बादशाहा औरंगजेबानी संभाजीचे हालहाल करून मारले. अशाप्रकारे इ. स. 1681 ते 1689 या काळात मराठा स्वराज्य संभाजी महाराजांनी सांभाळले. त्यांनतंर इ. स. 1689 ते 1700 या काळात राजारामांनी मराठा स्वरांज्याचे रक्षण केले आणि 1700 मध्ये त्याचा मृत्यु झाला. संभाजीच्या वधानंतर महाराणी येशूबाई व शाहू हे मोगलांच्या कैदेत होते. त्यामुळे मराठा राज्याला छत्रपती उरला नव्हता. राजारामाच्या मृत्युने ताराबाई खचुन न जाता आपला मुलगा दूसरा शिवाजी यांच्या नावाने छत्रपती पद घेवून स्वतः मराठयाचे स्वराज्य सांभाळले आणि 1700 पासून तर 1707 पर्यंत म्हणजेच औरंगजेबाच्या मृत्युपर्यंत महाराणी ताराबाईने मोगलांना टक्कर दिली आणि मराठा स्वराज्य टिकवूनच ठेवले नाही तर त्यात वाढ सुद्धा केली.

ताराबाई ही हंबिरराव मोहीत्यांची मुलगी असून तिचा जन्म इ. स. 1675 मध्ये झाला. हंबीरराव हे मराठा राज्याचे सरसेनापती असल्यामुळे ताराबाईला लष्करविषयक सर्व प्रशिक्षण मिळाले होते. घोडयावर बसणे, तलवार चालवणे हे सर्व ताराबाई करत होत्या. ताराबाईचा विवाह छत्रपती राजाराम सोबत झाला. ज्यावेळी राजारामाचा औरंगजेबासोबत लढा सुरू होता त्यावेळी ताराबाई ही राजारामाला साथ देत असे. वेळप्रसंगी वेगळया मोहीमासुद्धा आखत असत. राजारामाच्या मृत्युनंतर ताराबाईनी औरंगजेबाला जेरीस आणले.

इ. स. 1700 मध्ये राजारामाचा मृत्यु झाला. त्यावेळी मोगल बादशाहा औरंगजेब सातारा जिंकण्याच्या खटपटीत होता. अशावेळी ताराबाई व रामचंद्रपंत अमात्य यांनी सर्व सरदारांना एकत्र करून त्यांच्यात उत्साह निर्माण केला व औरंगजेबाला टक्कर देण्यास तयार झाले. औरंगजेब तटावर तोफांचा मारा करीत होता आणि दुसरीकडे भुयार खणून तो सुरूंग लावण्याच्या तयारीत होता. पण मराठे तटावरून दगडाचा मारा करीत असल्यामुळे औरंगजेबाचा हा प्रयत्न फसला नंतर दुसऱ्या बाजुनी सुरूंग लावण्याचा प्रयत्न केला परंतू अचानक स्फोट होवून त्यात हजारो मुगल सैनिक मृत्युमुखी पडले त्यानंतर किल्लेदार सुभानजीने किल्ला मुघलांना दिला. अशाप्रकारे 21 एप्रिल सातारा, 30 एप्रिल परळी, व 9 जुन भुफणगड इ. किल्ले औरंगजेबानी जिंकून घेतले. त्यामुळे ताराबाईने औरंगजेबाला उत्तर देण्यासाठी धनाजी जाधवांच्या नेतृत्वाखाली गणिमी काव्याने युद्ध सुरू केले. सोलापूर ते हैद्राबाद भागात झुल्फीकारखानास हैराण करून सोडले.

धनाजी जाधवांच्या गणिमीकावा युद्धपद्धतीने मोगल बादशाहा औरंगजेब हैराण झाला. औरंगजेब मिरज येथे असता धनाजीने अकस्मात औरंगजेबाच्या छावणीवर आक्रमण केले. पन्हाळयाला मुगलांचा वेढा सुरू असता अमात्य बाहेरून साहाय्य करीत होता. तर धनाजी मुघल तळांवर आक्रमण करीत होता. परंतू शेवटी पन्हाळा मोगलांच्या ताब्यात द्यावा लागला. त्यानंतर चंदन, वंदन, नांदगिरी इ. गड मुगलांनी विजयी केले. विशालगडाला सहा महिने झुंज दिली शेवटी 2 लाख रूपये घेवून मराठयांनी किल्ला मोगलांच्या हवाली केला.

सततच्या मोहीमा, युद्ध यामुळे मोगल सरदार कंटाळले होते. पण औरंगजेबाला सर्व घाबरत असल्यामुळे कुणीही बोलत नव्हता. खटाव, वाई या भागात मुघल प्रदेशांवर मराठयांचे हल्ले सुरू होते. याला मात्र एकटा झुल्फिकारखान हा मराठयांना टक्कर देत होता. आणि याला प्रतिउत्तर धनाजी जाधव देत होता. इ. स. 1703 मध्ये सिंहगड, इ.स. 1704 मध्ये राजगड मुगलांच्या ताब्यात गेला. मराठयांनी मोगलांच्या प्रदेशात घुसून हल्ले करणे सुरू केले. वऱ्हाड व माळवा भागात मराठयांनी धुमाकुळ घातला व औरंगजेबाचा खजिना लुटला. याचकाळात बेरडांचे बंड मोडण्यासाठी औरंगजेब कर्नाटकात गेला. औरंगजेबांची पाठ फिरताच मराठयांनी औरंगजेबांनी घेतलेले किल्ले पुन्हा आपल्या ताब्यात घेतले उदा. लोहगड, सिहगड, राजमाची इ. औरंगजेब इ. स. 1706 मध्ये अहमदनगरला परत आला. धनाजीने गुजरातमध्ये मुगलांचा धुव्वा उडविला होता. रायगड व वसंतगड विजीत केले.

इ. स. 1707 मध्ये मराठयांनी गुजरात, माळवा, महाराष्ट्र, कर्नाटक इ. प्रदेशात मराठयांनी हैदोस माजवला होता. मोघल मराठयांचे एक–एक प्रदेश/किल्ले जिंकायचे आणि मोगलांची पाठ फिरताच मराठे तोच प्रदेश जिंकुण घ्यायचे असा पाठशिवणीचा खेळ सुरू होता. दक्षिणेत औरंगजेब आल्याला 25 वर्षे झाली होती. सततच्या युध्दानी औरंगजेब थकला होता. आपण मराठयांना जिंकू शकत नाही असे औरंगजेबला वाटू लागले. 25 वर्षे त्याने दक्षिणेत घालविले आणि शेवटी हताश होवून 20 फेब्रुवारी 1707 रोजी त्याचा मृत्यू झाला.

अशाप्रकारे इ. स. 1689 पासून सुरू असलेले मुगल मराठयाचे स्वातंत्र्ययुध्द समाप्त झाले. 7 वर्षे सतत मोगलांना टक्कर देवून, कुशल नेतृत्व करून स्वतःला रणरागिणी म्हणुन महाराणी ताराबाईनी सिध्द केले. अत्यंत अडचणीच्या काळात महाराणी ताराबाईनी मराठा स्वातंत्र्ययुध्दाची सत्तासुत्र आपल्या हातामध्ये घेतले व त्याची यशस्वी सांगता केली. ताराबाई व रामचंद्र पंत अमात्य यांचे मतभेद झाले होते कारण रामचंद्रपंत अमात्य हे मोगलांच्या कैदेत असलेल्या शाहूला भेटत होते. शाहूला परत आणून मराठयांचा छत्रपती बनविण्याच्या खटपटीत होते. त्यामुळे ताराबाईनी त्याला विरोध केला म्हणून रामचंद्र पंत आपल्या प्रशासनकार्यात उदासीन बनले. त्यामुळे ताराबाईनी आपला कारभार परशुराम त्रिंबक, प्रतिनिधी धनाजी जाधव व शंकराजी नारायण सचिव यांच्या आधाराने व सल्ल्याने चालविला. तिने राज्यकारभार उत्कृष्टरित्या चालविला. अत्यंत प्रतिकुल परिस्थितीत ताराबाईसारख्या स्त्रिने औरंगजेबासारख्या रणधुरंधर, कपटी, मुसद्दी अशा मोगल बादशहाला लढा दिला. प्रशासनावर तिचे प्रभुत्व होते. अत्यंत संयमाने व धीराने ताराबाईने कार्य केले. तीचा मराठा सरदारांवर वचक होता. वेळप्रसंगी ती मराठा सरदारांची

कानउघडणी करीत असे. संघर्षमय परिस्थितीतही तीने जनतेकडे दुर्लक्ष केले नाही. तर जनतेच्या समस्या सोडविल्या.

एकंदरीत त्यावेळची राजकीय परिस्थीती, मुगलांची बिघडत गेलेली अवस्था, मराठयाची आक्रमक भूमीका विद्युल्लतेसारखी तडपणारी ताराबाई, तीचा मोगलावर झालेला कोप आणि त्यामुळे हादरलेले दिल्लीचेही सिंहासन हे सर्व ताराबाईच्या कर्तृत्वाची साक्ष आहे. धनाजी जाधव व संताजी घोरपडे यांना सोबत घेवुन गणिमीकावा युध्दपद्धतीने औरंगजेबाला जेरीस आणले.

निष्कर्ष :– इ. स. 1700 ते 1707 या काळात मराठयांच्या स्वातंत्र्ययुध्दाची धुरा महाराणी ताराबाईनी सांभाळली. सेनापती धनाजी जाधव व संताजी घोरपडे यांच्या मदतीने महाराणी ताराबाईनी औरंगजेबाला जेरीस आणले. औरंगजेबाची नजर ज्यावेळी पश्चिम भारताकडे वळली त्यावेळी महाराणी ताराबाईने त्याच्या मनसुब्यांना सुरूंग लावण्याचे काम केले. मराठा साम्राज्याला कोणीही छत्रपती उरला नाही किंवा योग्य नेतृत्व नाही असा विचार करून औरंगजेब आणि इतरही शत्रु मराठा स्वराज्यावर आक्रमण करण्यासाठी टपून बसले होते. अशा आणिबाणीच्या परिस्थितीच्या वेळी मराठा स्वराज्याची सत्तासुत्र आपल्या हाती घेवुन मराठा साम्राज्याची पताका पुन्हा एकदा उंचावली. विखुरलेल्या मराठा सरदारांना एकत्र केले. त्यांची युध्दनीती अचाट होती. बलाढय अशा शत्रुला म्हणजे मोगल बादशहा औरंगजेबला इ. स. 1700 ते 1707 या कालावधीत टक्कर देवुन मोगल सैन्यांना बेजार करून सोडले. सतत 7 वर्षे युध्दाला तोंड देत राहील्या. ज्या औरंगजेबांनी आपल्या कारकिर्दीची 25 वर्षे राजधानी सोडून दक्षिणेत घालविले. त्याच्या साम्राज्यांची म्हणजे उत्तर भारतातील प्रदेशाची वाताहत महाराणी ताराबाईनी केली. उभ्या असलेल्या कठीण प्रसंगाना पती राजाराम महाराजांच्या मृत्युनंतर खचुन न जाता परिस्थितीवर मात केली. मराठा साम्राज्याला वारस नसल्यामुळे चार वर्षाच्या मुलाच्या नावानी (दुसरा शिवाजी) छत्रपती पद चालविले व आपल्या हाती सत्ता घेवुन सर्व मराठा सरदारांना एकत्र केले, लष्कराचा आत्मविश्वास वाढविला, दिल्लीच्या राजसत्तेवर स्वतःचा धाक निर्माण केला. मराठयांची आर्थीक परिस्थिती बळकट करण्यासाठी मोगल प्रदेशावर आक्रमण करून चौथाई व सरदेशमुखी वसूल केली. महाराणी ताराबाई ही एक कर्तबगार स्त्री होती. अवघ्या 24–25 वर्षाच्या एका विधवा स्त्रिने औरंगजेबासारख्या बलाढय अशा शत्रूला 7 वर्ष टक्कर दिली व मोगल सैन्याना बेजार करून सोडले. 1700 ते 1707 या कालावधीत अनेक लढाया झाल्या. परंतू एका विधवेने खचून न जाता तीने मराठा राज्य सांभाळलेच नाही तर ते वाढविले सुध्दा. वैधव्यांच्या नावाखाली रडत न राहता, त्या पराक्रमी स्त्रिने सैन्यांमध्ये नवचैतन्य व उत्साह निर्माण केला.

इ. स. 1707 मध्ये मोगलांनी छत्रपती शाहूला कैदेतून सोडले. त्यामुळे शाहु अहमदनगरला आले. आणि त्यांनी मराठा राज्यांची मागणी केली. पण महाराणी ताराबाई ते राज्य द्यायला तयार नव्हत्या. संभाजीच्या काळातील स्वराज्य आता नाही. तर ते आधी राजारामांनी राखले व नंतर बलाढय अशा मोगल शत्रुला टक्कर देवुन मराठा राज्य ताराबाईंनी सांभाळुन ठेवले. शाहुला सोडण्यामागे मोगलांचा उद्देश मराठयांमध्ये दुहीची बीजे पेरणे हा होता. मोगलांनी टाकलेला डाव यशस्वी झाला. काही मराठा सरदार ताराबाईंकडून व तर काही शाहुच्या बाजुंनी होते. राजसत्तेचा प्रश्न शांततेच्या मार्गानी सुटणार नाही. असे शाहुला कळले म्हणुन शाहुनी युध्दाची तयारी केली परंतू जोपर्यंत धनाजी जाधव आपल्या पक्षात येणार नाही तोपर्यंत आपला विजय होणार नाही, असे शाहुला समजताच त्यांनी बाळाजी विश्वनाथाला धनाजी जाधवांना आपल्या बाजूंनी वळवण्यासाठी पाठविले. बाळाजी विश्वनाथांनी आपले काम यशस्वीरित्या पार पाडले. धनाजी जाधव शाहुला येवुन मिळाला. नंतर इ. स. 1707 मध्ये खेड या ठिकाणी लढाई होऊन शाहुला विजय मिळाला. त्यामुळे त्याच्या सैन्य संख्येत वाढ झाली व त्याचे धैर्यही वाढले. कानोजी आंग्रेनी केलेले बंड मोडण्यासाठी शाहुनी बाळाजी विश्वनाथाला पेशवे पद देवुन ते बंड मोडण्यासाठी पाठविले. बाळाजी विश्वनाथांनी ते कार्य यशस्वीरित्या पार पाडले. नंतर 12 फेब्रुवारी 1708 रोजी शाहुनी स्वतःचा राज्यभिषेक करून मराठा राज्याचा छत्रपती बनला. आणि आपला पेशवा म्हणुन बाळाजी विश्वनाथाला नेमले. तेव्हापासूनच मराठेशाहीत पेशव्यांची वंशपरंपरा सुरू झाली. म्हणजेच पहिला पेशवा म्हणुन बाळाजी विश्वनाथाला ओळखले जाते. वडिलांच्या मृत्यु नंतर मुलगा पेशवे पदावर आला. अश्याप्रकारे पेशव्यांची वंशपरंपरा सुरू झाली. यानंतर मराठा राज्याचे निर्णय पेशवेच घ्यायला लागले. फक्त छत्रपतीची मान्यता घेत असत. अश्याप्रकारे छत्रपती शिवाजी महाराजांनी स्थापन केलेले मराठा स्वराज्य आता पेशव्यांचे साम्राज्य बनले आणि शेवटी इ. स. 1818 ला इंग्रज मराठा तिसरे युध्द होवुन मराठयांचे साम्राज्य लयाला गेले. शाहु ऐवजी ताराबाईच्या हातात सत्ता असती तर, ताराबाईंनी कधीही निर्णय दुसऱ्यांच्या मर्जीने घेतले नसते. आणि मराठा राज्य पेशव्यांच्या हातातील बाहुले बनले नसते. परंतू एका विर पराक्रमी स्त्रिचा दुखःद अंत झाला. शेवटच्या कालखंडात तिला नजरकैदेत ठेवण्यात आले होते.

संदर्भसुची :–

1. *डॉ. देशपांडे प्र. न., मराठयांचा उदय आणि उत्कर्ष*
2. *दिक्षीत नी. सी., ''छत्रपती आणि पेशवे'', पिंपळापुरे प्रकाशन, नागपूर.*
3. *दिक्षीत नी. सी., ''भारताचा इतिहास (प्रारंभापासून ते इ.स. 1761 पर्यंत)'', पिंपळापुरे प्रकाशन, नागपूर.*
4. *दिक्षीत नी. सी., ''मुगल व मराठेकालीन भारत'', पिंपळापुरे प्रकाशन, नागपूर.*
5. *पवार जयसिंगराव, महाराणी ताराबाई*
6. *रानडे न्यायमुर्ती, अनुवाद, न. रा. फाटक, मराठयांच्या सत्तेचा उत्कर्ष*
7. *सक्सेना भिमसेन सं. सेतु माधवराव पंत, मोगल आणि मराठे*

नक्षलवादी चळवळ : एक सामाजिक अध्ययन

प्रा. डॉ. जयमाला लाडे, मिलिंद महाविद्यालय, मुळावा Email – jayamalalade22@gmail.com

प्रस्तावना :– भारत हा जगातील सर्वात मोठी लोकशाही असलेला देश आहे. मात्र सध्या भारतात अस्थिरता खूप प्रमाणात वाढलेली आहे. जात, धर्म, भाषा, प्रदेश, रोजगार, सांप्रदायिकता या सारख्या घटकांमूळे देशात अस्थिरता वाढलेली आहे. परंतु यापेक्षाही दहशतवाद आणि नक्षलवाद हया सामाजिक समस्यांमूळे देशात अस्थिरता आणि भितीदायक वातावरण झालेले आहे. म्हणूनच 'नक्षलवाद हा चिंतेचा विषय झालेला आहे.'

'नक्षलवाद' हा शब्द पश्चिम बंगालमधील दार्जिलिंग जिल्हातील सिलींगुडी तालुक्यातील 'नक्षलवारी' या नावाशी निगडीत असुन 'नक्षल–वारी' हे गाव नेपाळच्या सरहद्दीच्या जवळ हे गाव संथाल आदिवासींचे गांव असून संथाल शेतकऱ्यांनी जमीनदारांविरूध्द सन 1967 मध्ये मे महिन्यात उठाव केला आणि शेतजमिनी ताब्यात घेतल्या. हा उठाव म्हणजे मार्क्सवादी, कम्युनिस्ट लोकांनी केलेला सशस्त्र उठाव होता. येथुनच या चळवळीची सुरूवात झाली. नंतर ती देशातील काही ठिकाणी पसरली. पण तिचे नांव नक्षलवादी चळवळ पडले. नक्षलवाद हा मार्क्सवादी–लेनिनवादी तत्वज्ञानाचा भारतातील अविष्कार होता. चीनच्या क्रांतीचा नेता माओत्से–तुंगच्या विचारांना अंमलात आणण्याचा नक्षलवादयांनी भारतात प्रयत्न केला. म्हणून जे नक्षलवारीच्या मार्गाने गेले, त्यांना नक्षलवादी समजण्यात येवू लागले. आणि त्यांनी अंगिकारलेला विचार म्हणजे नक्षलवाद होय. नक्षलवादी चळवळीचे नेते चारू मुजुमदार आणि कानू संन्याल यांचा उल्लेख केला जातो.

भारतात जवळपास अकरा राज्यात नक्षलवादी चळवळ पसरलेली आहे. तसेच या अकरा राज्यातील काही जिल्हयांमध्ये नक्षलवाद सक्रिय दिसून येते. कोणकोणत्या राज्यात व त्यातील जिल्हयात नक्षलवाद सक्रिय आहे, त्याचा इथे आढावा घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. जसे –

1. आंध्रप्रदेशात – सहा जिल्हयात (उदा. ईस्ट गोदावरी, वेस्ट गोदावरी, गुंटूर, श्रीकाकुलम, विशाखापट्टनम् इत्यादी)
2. बिहार – मधील जवळपास सोळा जिल्हयात नक्षलवाद दिसून येते.
3. छत्तीसगड – मध्ये चौदा जिल्हयात नक्षलवादी कारवाया होतांना दिसून येतात.
4. झारखंड – या राज्यात जवळपास एकोणविस जिल्हयात नक्षलवादी कारवाया होत असतात.
5. केरल – मध्ये मल्लपुरम व पलाक्कड, व्यानद या तिन जिल्हयात नक्षलवाद सक्रिय दिसून येते.
6. मध्यप्रदेशात – बालाघाट व मंदला या दोन जिल्हयात नक्षलवाद आढळून येते.
7. महाराष्ट्र – या राज्यात चंद्रपूर, गडचिरोली व गोंदिया या जिल्हयात प्रामुख्याने नक्षलवादी सक्रिय आहेत.
8. ओरिसा – या राज्यात जवळपास पंधरा जिल्हयात जसे – अंगून, बराघर, बोलनगिर, बौध्द, देवघर, कालाहांडी, कंधामल, पोरापूर, मालकणगिरी, नवरागपूर, नएघर, नुआपाडा, रायागड, संभलपूर, सुंदरघर, इत्यादी ठिकाणी नक्षलवाद दिसून येतो.
9. तेलंगणामध्ये – जवळपास आठ जिल्हयांत आदिलाबाद, भद्रादी – कोठागुडम्, जयशंकर, भुपालपल्ली, खम्माम, पेडापल्ली, कोमारम–भीम, मंचेरियल, वारंगल, ग्रामीण नक्षलवाद आढळतो.
10. उत्तरप्रदेश – चंदोली, मिरजापूर, सोनेभद्रा या तीन जिल्हयात नक्षलवाद आहे.
11. पश्चिम बंगाल – या राज्यातील झारग्रम या जिल्हयात सक्रिय नक्षलवाद दिसून येतो.

संशोधनाचे उद्देश :–

1) नक्षलवादाचा इतिहास जाणून घेणे.
2) राज्यातील नक्षलवादी कारवायांचा अभ्यास करणे.
3) नक्षलवादाचा सामाजिक परिणामाचा अभ्यास करणे.
4) नक्षलवादयांचा कारवाया रोखण्यासाठी सरकारने केलेल्या उपाय योजनांचा/प्रयत्नांचा आढावा घेणे.

संशोधन पध्दती :– प्रस्तुत निबंधासाठी दुय्यम स्त्रोतांचा आधार घेतलेला आहे. जसे – इंटरनेट, वर्तमानपत्रे, संदर्भ ग्रंथ इत्यादी.

नक्षलवादाचा इतिहास/उगम् :– नक्षलवाद कम्युनिस्ट क्रांतीकारकांच्या त्या आंदोलनाचा भाग आहे जे भारतीय कम्युनिस्ट आंदोलनातून निर्माण झाला. नक्षल शब्दांची उत्पत्ती पं. बंगाल मधील एक नक्षलवाडी या छोटयाशा गावातून जिथे भारतीय कम्युनिस्ट पार्टीचा नेता चारू मुजुमदार आणि कानू संन्याल यांनी 1967 मध्ये युनाइटेड फ्रंटच्या सत्तेविरूध्द सशस्त्र आंदोलनाची सुरूवात केली. चारू मुजुमदार यांचे अनुयायी उत्तर बंगाल मधील शेतकऱ्यांसाठी कार्य करीत होते. ग्रामीण भागातील गरीब व विषमतेचा प्रश्न नक्षलवादीच्या चळवळीच्या लोकांनीच सर्व प्रथम सर्वांच्या पुढे आणला. गावातील लोकांचा शोषणापासून व दडपशाहीपासून मुक्त करण्यासाठी लोकांचा सर्वात मोठा वर्ग शत्रू हुडकून त्याला मारण्यात येवू लागले. त्यात बडे जमीनदार, सावकार, व्यापारी, व पोलीसांच्या हस्तकांचा समावेश होता, म्हणूनच डॉ. रावसाहेब कसबे लिहीतात की, 'भारतातील नक्षलवाद हा अमानुष दमन व्यवस्थेशी निकराची झुंज देणारा मनस्वी तरूण रक्ताने शोधलेला एक मार्ग आहे. लोकशाही व्यवस्थेतील प्रतिकाराचे सर्व मार्ग जेव्हा सत्ताधारी वर्गाकडून आणि बहुसंख्य शोषकांकडून कायदेशीर मार्गाने निकामी केली जाते जेव्हा नक्षलवादाचा जन्म होतो.'

2 मार्च 1967 रोजी नक्षलवाडी येथील बिगल केसन हा आदिवासी तरूण न्यायालयाचा आदेश घेवून आपली जमीन कसण्यासाठी गेला असता तेथील स्थानिक जमीनदाराने गुंडाकडून त्याच्यावर हल्ला केला. हया घटनेतूनच नक्षलवाडी पेटून उठली व आदिवासींनी आपल्या जमिनी ताब्यात घेणे सुरू केले.

1969 मध्ये पहिल्यांदा चारू मुजुमदार आणि कानू संन्याल हयांनी भूमि अधिग्रहण चे आंदोलन व्यापक स्वरूपात संपूर्ण देशभर सुरू केले. आणि हे कार्य सर्वप्रथम नक्षलवाडी या गावातून सुरू झाले. 1968 मध्ये कम्युनिस्ट पार्टी ऑफ मार्क्ससिज्म एंड लेनिनिज्म (सीपीएमएल) स्थापना केली. याचे प्रमुख दीपेन्द्र भट्टाचार्य होते. हे सर्व मार्क्स आणि लेनिन हयांच्या विचारामूळे प्रभावित होते. या सर्व आंदोलनकर्त्याचे म्हणणे होते की, जमीन त्यांचीच जो

शेती करेल., हया आंदोलनाचा प्रभाव पहिल्यांदा तेव्हा दिसून आला जेव्हा पश्चिम बंगाल मध्ये कॉग्रेस ला सत्तेतून पाय उतार व्हावे लागले. आणि 1977 मध्ये पं. बंगाल मध्ये प्रथम कम्युनिस्ट पार्टीची सरकार स्थापन झाली.

परंतु काही काळानंतर सामाजिक जागृतीसाठी निर्माण झालेली या चळवळीवर राजकीय वर्चस्व वाढू लागले. ही चळवळ भूमी/जमीनीची चळवळ न राहता जातीय वर्गाशी संघर्ष सुरू झाला श्रीराम सेना जो माओवादिची सगळयात मोठी संघटना होती. तिने उच्च वर्गाच्या विरोधात सगळयात प्रथम हिंसक प्रदर्शन करणे सुरू केले.

ही चळवळ 1972 मध्ये हिंसक वळण घेतल्यामूळे हया चळवळीचे नेते चारू मुजुमदार हयांना अटक केली. आणि कारागृहात दहा दिवसाच्या आतच त्यांचा मृत्यू झाला. तसेच हया चळवळीचे प्रणेते कानू संन्याल यांनी चळवळ मुळ उद्देशापासून दूर गेल्याने राजकीय वर्चस्व निर्माण झाल्याने त्रस्त झाल्याने 23 मार्च 2010 ला आत्महत्या केली.

प्रामुख्याने भारतात नक्षलवादी चळवळीचा उगम हा शोषण प्रक्रियेतून झाला असे अभ्यासकांच्या मतातून दिसून येते. मागासलेपण, दारिद्रय, आर्थिक शोषण, हया कारणातून नक्षलवादाचा उगम झाला.

नक्षलवादी चळवळ प्रभावीत होण्याची कारणे :– भारतातील लोकशाहीतील सर्वात दुर्लक्षित घटक असेल तर तो आदिवासी अशा दुर्लक्षीत भोळया भाबडया, अशिक्षीत व दरिद्री जीवन जगत असलेल्या आदिवासींच्या कमजोरीचा फायदा घेवून त्यांच्यावर नक्षलवादी चळवळ लादल्या गेली आहे. खरे तर कोणत्याही आदिवासी माणसाला नक्षलवादी बनण्याची मुळीच इच्छा नाही. आपल्या प्राचीन गणपध्दतीच्या परंपरेतून आदिवासी हा लोकशाहीप्रिय माणसावर नक्षलवादासारख्या चळवळीचे ओझे लादल्या जात आहे. सामाजिक शोषणातून क्रांतीची पार्श्वभूमी तयार होत असते. आज या चळवळीची दाहकता सर्वसामान्य माणसाला तसेच शासन या दोघांनाही जाणवत आहे. नक्षलवादयांना दहशतवादी म्हणून तिची निर्भत्सना केली जाते. तरी पण नक्षलवादी चळवळ कां ? निर्माण झाले त्याचे कारणे पुढील प्रमाणे सांगता येईल. 1) शेतजमीनीचे पट्टे न मिळणे व हस्तांतरण न होणे. 2) सात बाराचे उतारे न मिळणे. 3) विकास कार्यातील विलंब व भ्रष्टाचार. 4) आर्थिक शोषण. 5) अधिकाऱ्यांचे बेजबाबदार वर्तन. 6) शैक्षणिक योजनेतील भ्रष्टाचार. 7) वन कायद्याची अवहेलना व पारंपारिक प्रथेला तिलांजली. 8) नक्षलवादयांचा प्रशासनावर असलेला प्रभाव. 9) शासनाचे फसवे धोरण व पोलीसी अत्याचार. 10) राजकीय जाणीव जागृतीचा अभाव.

भारतातील नक्षलवादयांच्या काही प्रमुख घटना :–

1) 2007 मध्ये छत्तीसगड मधील बस्तर मध्ये तिनशे पेक्षा अधिक नक्षलवादयांनी 55 पोलीस कर्मचाऱ्यांना ठार मारले होते.

2) 2008 मध्ये ओरीसातील नयागड येथे नक्षलवादयांनी चौदा पोलीस कर्मचारी व एका नागरिकांची हत्या केली होती.

3) 2009 मध्ये महाराष्ट्रातील गडचिरोली जिल्हयात नक्षली हमला झाला त्यात पंधरा सीआरपीएफ जवान शहीद झाले.

4) 2010 मध्ये पश्चिम बंगाल येथील सिल्दा कॅम्प मध्ये घूसून नक्षलवादयांनी चोवीस अर्धसैनिक बलातील कर्मचाऱ्यांना ठार मारले.

5) 2011 मध्ये छत्तीसगड येथील दंतेवाडा येथे नक्षलवादी हमल्यात शहात्तर (76) सीआरपीएफ सैनिक व पोलीस कर्मचाऱ्यांची हत्या केली.

6) 2012 मध्ये झारखंड मधील गढवा जिल्हा जवळ बरिगंवा जंगलात तेरा पोलीस कर्मचारी मृत्युमूखी पडले.

7) 2013 मध्ये छत्तीसगड मधील सुकमा जिल्हयात कॉग्रेस नेत्यांसोबत सत्ताविस व्यक्तिंना ठार मारले.

8) 2019 मध्ये महाराष्ट्रातील गडचिरोली जिल्हयातील कुराडा येथे 1 मे 2019 रोजी नक्षलवादयांनी भुसुरूंग पेरून पेट्रोलिंग करीत असलेल्या पोलीस कर्मचाऱ्यांवर हल्ला केला त्यात पंधरा पोलीस शहिद झाले.

या प्रमुख हल्याबरोबर अनेक हल्ले नक्षलवादयांनी कधी पोलीस कर्मचाऱ्यांवर तर कधी खेडयात राहणाऱ्या आदिवासींना शासनाचा किंवा पोलीसांचा खबऱ्या म्हणून ठार मारले आहे.

नक्षलवाद रोखण्यासाठी चालविलेले अभियान :–

1) **स्टीपेलचेस अभियान** : हा अभियान 1971 मध्ये राबविलेला होता. त्यात भारतीय सेवा तसेच राज्य पोलीस विभागानी भाग घेतला होता. हया अभियानातंर्गत जवळपास विस हजार नक्षलवादी मारले गेले.

2) **ग्रीनहंट अभियान** : हा अभियान 2009 मध्ये राखविला गेला. हा अभियान महाराष्ट्र, छत्तीसगढ, झारखंड, आंध्रप्रदेश या राज्यात चालविला गेला. या नक्षलविरोधी अभियानाला मिडीयानी नाव दिले होते. या अभियानात अर्धसैनिक बल तसेच राष्ट्र पोलीस नी सहभाग घेतला.

3) **प्रहार** :– हा अभियान नक्षलविरोधी राबविलेल्या अभियानापैकी सर्वात मोठा अभियान असे म्हटले जाते. 3 जुन 2017 रोजी छत्तीसगढ मधील सुगमा जिल्हयात सुरक्षा दलाव्दारे हा अभियान राबविला होता. नक्षलवादी चिंतागुफेत लपलेले आहेत अशी सुचना मिळाल्यावर हा अभियान राबविला गेला. या अभियानात केंद्रीय रिजर्व पुलिस बलाचे कोबरा कमांडो, छत्तीसगढ पुलिस, डिस्ट्रीक्ट रिझर्व गार्ड तसेच इंडियन एयरफोर्सचे नक्षलविरोधी पथकांनी सहभाग घेतला होता. चिंतागुफा जंगल हे नक्षल्यांचा गढ मानला जात होता. या कारवाहीत तीन जवान सुध्दा शहीद झाले. अभियानांतर्गत पंधरा ते विस नक्षलवादी मारले गेले. खराब हवामानामूळे 25 जून 2017 ला हा अभियान समाप्त झाला.

नक्षलवादी चळवळीचे सामाजिक परिणाम :–

1) संपूर्ण भारतासाठी नक्षलवाद हा चिंतेचा विषय आहे. माजी पंतप्रधान मा. मनमोहन सिंग हे पंतप्रधान असतांना दंतेवाडा (छत्तीसगड) नक्षल्यांनी 76 जवानांना ठार केले होते त्यावेळेस नक्षल्यांचे हल्ले हा चिंतेचा विषय असून त्यावर प्रतिबंध घालण्यास आम्ही कमी पडलो आहोत असे विधान केले होते. यावरून नक्षलवादी चळवळीचा शासकीय–राजकीय स्तरावर खूप गंभीर परिणाम झालेला आहे.

2) नक्षलवादामूळे समाजात दहशतीचे वातावरण निर्माण झालेले आहे. सरकारला अस्थिर करण्यासाठी सरकारी कर्मचाऱ्यांना (पोलीस/वन विभाग) मारण्याचा प्रयत्न करतात. भारतातील जवळपास दोनशेच्या अधिक जिल्हे प्रभावीत झालेले आहेत.

3) नक्षल चळवळीमूळे अनेक पोलीस शहिद झालेले असतात तसेच अनेक सामान्य नागरिक मृत्युमुखी पडतात. कुटूंबातील कमावती व्यक्ति मृत्युमुखी झाल्यामूळे कुटूंबाला भंगता आलेली दिसुन येते.

4) नक्षलवादयांमध्ये व पोलीसांमध्ये महिलांचा सहभाग वाढत आहे. नक्षलवादी कारवायात अनेक सहभागी महिला ठार होतांना दिसून येतात तसेच नक्षलवादी संगठन मध्ये असलेल्या महिलांना अत्याचाराला बळी पडावे लागते.

5) नक्षल चळवळीत शहिद झालेल्या पोलीसात व सामान्य नागरीक हयामध्ये तरूण वर्ग मृत्युमृखी पडतो. अल्प वयातील युवा पिढीला हे सर्व

सहन करावे लागत आहे. युवकांचा मृत्यु झाल्यामूळे त्याचा परिणाम कुटूंब व अर्थव्यवस्थेवर झालेला दिसून येतो. तसेच पोलीसांच्या पत्नीला विधवा म्हणून जगावे लागते तिला एकटीला अनेक संघर्ष करावे लागतात. वैवाहिक जीवनावर सुध्दा त्याचा परिणाम होतो. एकंदरीत शहिद झालेल्या व्यक्तिच्या कुटूंबातील आई वडील व इतर सर्व नातेवाईक हयांची अपरिमीत हानी होते.

6) नक्षलवादामूळे आदिवासी समाज त्रस्त झालेला दिसून येतो. गडचिरोली जिल्हयात अनेक आदिवासींना पोलीसांचा खबऱ्या म्हणून त्यांना ठार मारले जाते पोलीस भरतीसाठी जाणाऱ्या तरूण मुलां मुलींसाठी अस्तित्वात असलेला नक्षलवाद अडथळा ठरत आहे. यासारखे गंभीर परिणाम समाजावर होत आहेत.

निष्कर्ष :– 'भारतातील नक्षलवाद' हा एक गंभीर प्रश्न झालेला आहे. नक्षलवाद या समस्येमूळे नवीन परिकल्पना तयार होत आहे. जसे शहरी नक्षलवाद यामध्ये विश्लेषक, साहित्यीक, लेखक ईत्यादीवर नक्षलवादी म्हणून आरोप होतांना दिसून येत आहे. किंवा नक्षलवाद हा दहशतवाद किंवा आतंकवादच आहे अशी चर्चा होतांना दिसून येत आहे. नक्षलवाद ही मार्क्सवादी – लेनिनवादी तत्वज्ञानातून निर्माण झालेली एक विचारसरणी आहे. त्यातून प्रस्थापीत भारतीय समाजात सामाजिक शोषणाविरूध्द बंड करतांना दिसून येते. भारतात जवळपास अकरा राज्यातील अनेक जिल्हयांत पसरलेला दिसून येते. शासनाविरूध्द तसेच जमीनदार याविरूध्द तो बंड असायचे. यामध्ये रेल्वे ट्रॅक उखडणे, भुसूरूंग पेरून पोलीसांवर हल्ला करणे, पुल उखडणे, जड वाहने पेटवून देणे, रस्ते बांधकाम या सारखे काम होऊ न देणे, बहिष्कार टाकणे यासारखे समाज विरोधी कार्ये करणे हे नक्षलवादी संघटनेचे उद्देश असतो. परंतु हया सारखी समाज विघातक कार्ये करणे हाच त्यांचा उद्देश नसतो, तर सरकारला आगाज करण्यासाठी किंवा त्यांच्या मागण्याकडे सरकारने लक्ष द्यावे हयासाठी ही कार्ये करतांना दिसून येतात. वास्तविक पाहता हा प्रश्न असंतोषातून निर्माण झालेला दिसून येतो. स्वतःच्या मालकीची जमीन नाही. रोजगाराचा अभाव, शिक्षणाचा अभाव या अनेक कारणातून हा प्रश्न उद्भवलेला आहे. नक्षलवाद रोखण्यासाठी चळवळीचे सामाजिक परिणाम फार गंभीररित्या झालेले दिसून येतात.

नक्षलवादी ही एक विचारसरणी आहे. त्यातून सामाजिक शोषणाविरूध्द बंड असेल तर ते ठिक आहे. पण समाज विघातक मार्गानी नव्हे सरकारनी पण त्यांच्या मागण्यांकडे लक्ष देवून त्यांच्या प्रश्नांचे निरसन करायला हवे.

संदर्भ :–

1. *डॉ. कऱ्हाडे, बी. एम., 'गडचिरोली जिल्हयातील नक्षल चळवळीतील शहिद कुटूंबाच्या समस्या, पिंपळापुरे बुक डिस्ट्रीब्युटर्स, नागपूर, जून 2015.*
2. *http://wikipedia.org*
3. *https://hi.m.wikipedia.org*
4. *डॉ. कऱ्हाडे, बी. एम., सामाजिक चळवळीचे समाजशास्त्र.*

ISSN 2278-3199

Published By

DEPARTMENT OF SOCIOLOGY

SETH NARSINGDAS MOR ARTS, COMMERCE & SMT. GODAVARI DEVI SARAF SCIENCE COLLEGE

TUMSAR, DIST. BHANDARA - 441912.

Email-principalsnmorcollege@rediffmail.com / rjbhagat1968@yahoo.co.in
Website - www.snmorcollege.org.in
Phone No. - 07183-233300 / 07183-233301 Mobile - 09422113067 / 09420359657

journal website- www.journalsnmcsip.org.in